

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МОЧЕРНЮК Ярослава Миколаївна

УДК 94: 316.343.642 (477.41) «1861/1917» (043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ДВОРЯНСЬКО-ПОМІЩИЦЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
(1861 – 1917 РР.)**

07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Я.М. Мочернюк

Науковий керівник
Іванова Людмила Георгіївна,
кандидат історичних наук, професор

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Мочернюк Я. М. Дворянсько-поміщицьке господарство Київської губернії (1861 – 1917рр.). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2018.

Зміст анотації

Дисертаційна робота присвячена дослідженню на основі сучасних методологічних підходів комплексного історико-економічного аналізу закономірностей розвитку та особливостей функціонування дворянсько-поміщицьких господарств Київської губернії за умов формування ринкових відносин другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

У дисертації вперше до наукового обігу введено раніше не опубліковані і не використані архівні матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (далі-ЦДІАУ у м. Києві), Державного архіву Київської області (далі-ДАКО) та Державного архіву Черкаської області (далі-ДАЧО) (описи маєтків та господарської діяльності дворян Макарівської волості Київського повіту, Радомишльського, Черкаського, Бердичівського та інших повітів); проаналізовано стан наукової розробки проблеми в українській та зарубіжній історіографії, встановлено повноту джерельного забезпечення теми, обґрунтовано методологічні засади дослідження; систематизовані й проаналізовані статистичні матеріали, на основі яких автором самостійно складені таблиці щодо застави землі в банківських установах, купівлі-продажу землі, вартості землі, забезпеченості маєтків сільськогосподарським реманентом, розподілу дворянської землі за угіддями; дається оцінка рівня ефективності дворянсько-поміщицьких господарств Київської губернії різних типів (дрібні, середні, великі).

У результаті роботи над дисертаційним дослідженням визначено особливості законодавчого регулювання дворянського землеволодіння

Київської губернії та правові заходи російської влади проти польської шляхти та землевласників після Січневого повстання 1863 р. Законодавство стало одним із засобів, за допомогою якого російська влада взяла під контроль поземельні процеси в краї, спрямувала їх розвиток у необхідному для держави напрямку, виходячи із соціально-політичних, економічних та етнічних реалій. Встановлено, що у поземельних відносинах державою були вирішені такі основні завдання: формування інституції приватної власності на землю та створення умов для гарантування її недоторканності; унормування земельного ринку, оренди, іпотечного кредитування, застави, оцінки земельних угідь.

Автор проаналізувала головні тенденції та особливості аграрного розвитку Київської губернії у пореформений період, які значною мірою відзначалися пристосуванням зернового господарства до потреб внутрішнього та зовнішнього ринків, підвищенням загальної культури землеробства, скороченням природної кормової бази тваринництва. Реформа 1861 р. сприяла переорієнтації традиційного господарства на ринок. Аграрним відносинам Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. були притаманні такі риси розвитку як: посилення сільськогосподарської складової економіки регіону, переважання вирощування зернових культур і цукрового буряку, модернізація сільськогосподарської техніки та реманенту, широке використання мінеральних добрив, застосування вільнонайманої праці.

Науково обґрунтовано характерні риси дворянського землеволодіння регіону в пореформений період. На відміну від решти регіонів України на Київщині землеволодіння було значною мірою латифундійним і виявилось досить стійким. Сприяли цьому урядова політика та особливості економічного розвитку краю. Близькість зовнішніх ринків, спеціалізація на високоприбутковому вирощуванні та переробці цукрового буряку значно зміцнили дворянсько-поміщицькі господарства. Протягом досліджуваного періоду дворянське землеволодіння втратило станова ознаку, об'єднало приватну земельну власність представників усіх станів Російської імперії і багато в чому визначало характер аграрних відносин у регіоні. З'ясовано вплив

на поміщицьке господарство оренди, застави, продажу та кредитування. У пореформений період велику роль у підтримці фінансової стабільності дворян відіграла земельна оренда. На Київщині дворяни в основному самостійно господарювали і лише частину землі здавали в оренду. До того ж, тут стала поширеною довгострокова оренда, коли підприємцям здавалися маєтки повністю. Розвиток цього виду відносин в аграрній сфері був викликаний комплексом таких причин, як нестача робочої сили, сільськогосподарського інвентарю, фінансових коштів тощо. При цьому в господарствах поширювались різні види грошової та натуральної оренди, які перепліталися найрізноманітнішим чином. Дворянсько-поміщицькі господарства активно віддавали свої землі під заставу. Аналіз показників, що характеризують стан поміщицького господарства у досліджуваний період і заставу приватновласницьких земель в іпотечних кредитних установах засвідчив, що до застави маєтків більше зверталися ті з дворян, хто сам господарював на основі найму. В цілому державний довгостроковий дворянський кредит став головним засобом фінансової підтримки і збереження становості в приватному землеволодінні. Однак навіть пільговий земельний кредит не запобіг загальній тенденції до скорочення дворянського землеволодіння як у цілому по країні, так і у Київській губернії, хоча багато в чому завдяки йому цей процес проходив поетапно. Це дало можливість дворянам із найменшими втратами пристосуватися до нового капіталістичному укладу в сільськогосподарському виробництві українських губерній Російської імперії.

У дисертації з'ясовано, що внутрішня організація дворянсько-поміщицьких маєтків Київської губернії цілком залежала від характеру їхньої господарської діяльності. Більшість землевласників відходили від управління та господарських справ у маєтку. Дворяни-підприємці, які безпосередньо управляли основними виробничими процесами, посідали помітне місце в аграрному секторі Київщини. Управління маєтками набувало професійних рис, що забезпечувало ефективне функціонування маєтків. Поступово формувалися спеціалісти у галузі економічного управління. Це дозволяло мати велике

господарство підприємницького типу та забезпечувати його рентабельність. Проаналізовано матеріально-технічну забезпеченість дворянських господарств регіону. Поліпшені знаряддя фабрично-заводського виробництва, які коштували набагато дорожче саморобних і кустарних, окупалися тільки за умов масштабного господарства, а тому запроваджувалися лише дворянсько-поміщицькими господарствами, які успішно розвивалися. Краща забезпеченість земельними ресурсами, задовільне матеріально-технічне оснащення дозволяли дворянам активно впливати на сільське господарство, однак частина поміщицьких господарств губернії не мали власного реманенту та робочої худоби, головним джерелом прибутків для яких була здача земельних угідь в оренду.

Важливим нововведенням пореформеного періоду для дворянського господарства регіону став поступовий перехід до вільнонайманої праці. Найбільше поширення він отримав у великих та середніх маєтках. При цьому зазвичай у поміщицьких господарствах, крім залучення найманих працівників, поширювалась відробіткова система. Також пореформений період характеризувався поступовим подорожчанням вільнонайманої праці. Найбільший вплив на величину оплати праці працівників мала врожайність хлібів у господарствах і географічне розташування повіту, де відбувався найм. Головними постачальниками найманих працівників у дворянсько-поміщицькі господарства були дрібні селянські господарства, які потребували додаткового заробітку. Основу робочої сили дворянських маєтків становили постійні наймані працівники. Вони були одним з гарантів рентабельного функціонування поміщицького господарства, на робочу силу припадала значна частина виробничих витрат у маєтках.

У дослідженні встановлено головні риси галузевої спеціалізації дворянсько-поміщицьких господарств краю, а також виявлені чинники і умови, якими визначався вибір тих чи інших форм господарювання. Наявність на території Київської губернії родючих ґрунтів (крім Радомишльського та Київського повітів) сприяло розвитку в господарствах дворян галузей,

пов'язаних із вирощуванням зернових культур на продаж. Найбільш поширені були пшениця, озиме жито, ячмінь і овес. Вирощування таких сільськогосподарських культур як просо, коноплі, льон, гречка, горох було незначним за обсягами і найчастіше обмежувалося в межах власного споживання. При цьому в другій половині XIX ст. постійно збільшувалися посіви картоплі, що було пов'язано насамперед з потребами винокуріння. Рільництво доповнювали садівництво і городництво, якими займалися практично у всіх маєтках, але рідко-у товарних розмірах.

У досліджуваній нами період у Київській губернії у структурі дворянських економік крім рільництва та тваринництва, велике значення мало лісове господарство. У складні для дворянства перші пореформені десятиліття і в період сільськогосподарських криз та неврожаїв лісові ділянки допомагали власникам виживати, дозволяючи отримувати прибутки, не витративши для цього великих коштів.

Найбільш розвинутими видами виробництва у маєтках дворян Київщини залишалися цукроваріння та винокуріння – одні із важливих галузей переробної промисловості. Вигідність та значущість переробки виробленої сільськогосподарської продукції у господарствах дворян краю, традиційно орієнтованих на вирощування зернових, зумовили розвиток млинарства, яке характеризувалося доволі високим рівнем розвитку та масштабністю виробництва.

Характерним явищем у дворянському підприємстві регіону розглянутого періоду стала багатопрофільність. У господарствах поміщиків розвивалося відразу кілька промислових галузей.

Характеризуючи рівень ефективності дворянсько-поміщицьких господарств у другій половині XIX – на початку XX ст. доведено, що він напряму залежав від економічного планування та управління, наявності вільних коштів для залучення достатньої кількості працівників. Високою прибутковістю вирізнялися багатогалузеві господарства, які мали власні цукроварні, винокурні та борошномельні заводи, і забезпечували замкнутість

виробничого циклу. Утім, досить важливою статтею доходу були чинш від тимчасовозобов'язаних та особисто вільних селян; прибутки з левад, лісництв; кошти за оренду тощо. Визначальною рисою економічного життя великих та середніх дворянсько-поміщицьких господарств Київської губернії виявилось поширення підприємницької діяльності та зростання прибутковості господарства. Цьому сприяла спеціалізація окремих економічних повітів губернії, застосування нових технологій вирощування сільськогосподарських культур. Характерною особливістю розвитку передових дворянських господарств стала їх участь у різних сільськогосподарських виставках, де вони демонстрували свої досягнення, переймали передовий досвід.

Ключові слова: дворянсько-поміщицьке господарство, Київська губернія, аграрний розвиток, оренда, застава, іпотека, підприємництво, ринок, рентабельність.

ANNOTATION

Mochernyuk Y. M. Noble landlord economy in the Kiev Governorate during (1861 – 1917). – The manuscript.

Disertation on the of Hiostorical Sciences (Doctor of Filosofhy). Degree in specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2018.

Annotation content

The thesis is devoted to the research of the developmental patterns and peculiarities of functioning of the noble landlord economy in the Kiev Governorate along with the introduction of a market economy during the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. The research was based on modern methodological approaches of complex historical and economic analysis.

Having not been published previously and not been used, archive materials of CSHAK (Kyiv), the State Archives of Kyiv Oblast, the State Archives of Cherkasy Oblast (descriptions of estates and economic activity of the nobility of Makariv volost of Kyiv powiat, Radomyshl, Cherkasy, Berdychivsky and other powiats) have

been introduced into the scientific circulation in the thesis for the first time; advancement of scientific problem in Ukrainian and foreign historiography is analyzed, completeness of source materials is clarified, the methodological principles of the research are substantiated; statistical material have been analysed and systematized on the basis of which the tables were compiled by the author herself, where attention is drawn to land loan at banking institutions, the sale of land, land value, agricultural inventory provision, distribution of agricultural land, which belonged to the nobility; the assessment identifying performance level of noble landlord economy of different types (small, medium, large) in the Kiev Governorate is given.

As a result of the work on the dissertation research, the peculiarities of legislative regulation of the nobility land tenure in the Kiev Governorate and the legal measures, taken by the Russian authorities, against Polish gentry and landowners after the January Uprising of 1863 are defined. The legislation became one of the ways through which Russian authority took under the control land management in the province, coordinated its development in the direction that was beneficial for the country, concerning socio-political, economic and ethnic realities. It is found that in land relations the country dealt with such tasks as development of private land ownership institution and creating conditions for guarantee of its inviolability; regulation in the area of land market, rent, mortgage lending, mortgages, land evaluation.

The author has analyzed the main tendencies and peculiarities of the agricultural development in the Kiev Governorate during the post-reform period, when the reduction of natural forage base, the adaptation of the grain industry to the needs of the domestic and foreign markets, and the increase of general agriculture level took place to a large extent.

Reform of 1861 contributed to the reorientation of traditional agricultural practices for the market. Speaking about agrarian relations in The Kiev Governorate of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries, the following features of development were characteristic: the strengthening of the agricultural

component of the region's economy, the prevalence of grain crops and sugar beet cultivation, the modernization of agricultural machinery and inventory, the widespread use of mineral fertilizers, the use of hired labor.

The characteristic features of the noble land tenure of the region in the post-reform period are scientifically substantiated. Unlike the rest of Ukrainian regions, in Kiev region land tenure was more latifundial and it proved to be quite stable. The government policy and features of the economic development of the region contributed to it. The proximity to the foreign market, the specialization of the region on highly profitable cultivation and processing of sugar beet significantly strengthened the noble landed economy. During the study period, the nobility ownership lost its status, united the private land ownership of representatives of all classes of the Russian Empire and largely determined the nature of agrarian relations in the region. The influence of lease, mortgage, sale and crediting on the landlord economy is revealed. In the post-reform period, the lease played a major role in maintaining the financial stability of the nobility. In the Kiev region, the nobility took care of their own agriculture and leased only a part of the land. In addition, there was a long-term leasehold, when whole estates were leased for entrepreneurs. The development of mentioned kind of relations in the agrarian sector was caused by a set of reasons such as lack of labor force, agricultural inventory, financial resources, etc. At the same time, various types of cash and in-kind rentals were popular in economy and they intertwined in a variety of ways. Noble landlord economy actively pledged its lands. The analysis of indicators that characterize the state of the landlord economy in the period under investigation and the pledge of private land in mortgage lending institutions showed that noblemen who took the property pledges, led the economy on the basis of hiring themselves. In general, the state long-term noble loan was the main means of financial support and preservation of the state in private land ownership. However, even a soft land loan did not prevent a general tendency to reduce noble land tenure both in the whole country and in the Kiev Governorate, although largely due to it this process was proceeded by stages. This enabled the

nobility to adapt to the new capitalist system in agricultural production in the Ukrainian provinces of the Russian Empire with the least losses.

The thesis clarifies that the internal organization of the noble landed estates of the Kiev Governorate depended entirely on the nature of their economic activity. Most landowners left the administration and business affairs in the estate. Nobles-entrepreneurs, who directly controlled the main production processes, occupied a prominent place in the agrarian sector of the Kiev region. Property management acquired the professional features that ensured the effective functioning of estates. Gradual emergence of experts in the field of economic management took place. This allowed to have a large economy of entrepreneurial type and ensure its profitability. The material and technical servicing of landlord economy of the region is analyzed. Improved tools of factory production, which cost much more than homemade and handmade ones, paid off only in a large-scale economy, and therefore they were introduced only by the noble landed estates that were successfully developing. Better provision of land resources, improvement of material and technical equipment allowed the landlords to have influence on agriculture in more active way, but along with this a part of the landed estates of the province did not have their own inventory and working cattle, so their main source of income was a lease of land.

An important innovation for the noble economy of the region was the gradual transition to wage labor in the post-reform period. It was most widely popular in large and medium economies. Moreover, in addition to the involvement of hired workers, the system of feudal duties was usually widespread in the landed estates. Also, the post-reform period was characterized by a gradual wage labor cost rise. The yield of bread on the farms and the geographical location of the powiat where the hiring took place had the main impact on the amount of wages. The main supplier of hired workers to the noble landlord economy was a small peasant farm, which needed additional earnings. The core of nobility estates workforce was permanent hired workers. They were one of the guarantors of a cost-effective landed estate; a significant part of the production costs was accounted for the workforce in the estates.

The research identifies the main features of industry specialization of the noble landed estates, as well as the factors and conditions that determined the choice of certain forms of agriculture. The presence of fertile soils in the territory of the Kiev Governorate (except for Radomyshlsky and Kiev powiats) promoted the development of industries related to the cultivation of grain crops for sale in the noble estates. The most common were wheat, winter rye, barley and oats. Cultivation of such crops as millet, hemp, flax, buckwheat, peas was insignificant in terms of volumes and it was often used for their own consumption. At the same time in the second half of the XIX century areas under potatoes were constantly increasing, which was primarily due to the need for distillation. Cultivation of field crops was along with horticulture and gardening, which were practiced in almost all estates, but the amount of production rarely reached commercial size.

In the mentioned period forestry was important in the structure of nobility economy in the Kiev Governorate, as it played a crucial role for the development of the main agricultural sectors - crop and livestock farming, and being a subsidiary industry, it guaranteed profit. During difficult for the nobility first post-reform decades and in the years of agricultural crises and poor harvest, forest areas helped owners survive, allowing them to make profits without spending too much of their money and energy.

One of the most developed types of production was sugar refining and distillation in the noble economies of the Kiev Governatore, which were one of important sectors of the processing industry. The profitability and significance of the processing of agricultural production, which was in the landed estates of the region and traditionally focused on cultivation of crops, led to the development of the mill industry, which was characterized by a rather high level of development and scale of production.

Characteristic phenomenon of the nobility entrepreneurship in the region under the mentioned period was versatility. Several industrial branches developed in the landed estates.

Characterizing the effectiveness of the noble landlord economy in the second half of the XIX – the beginning of the XX century, it is proved that it was directly related to the economic planning and management, the presence of disposable money for hiring sufficient number of workers. The diversified farms had higher returns as they had their own sugar refining factories, distillation factories and flourmills, and provided the whole production cycle. However, a rather important part of income was made up due to temporary and self-employed peasants; profits from levadas, forestry; rental fees, etc. The main feature of the economic life of noble landlord economies, situated in the Kiev Governorate, was the spread of entrepreneurial activity and the growth of the profitability. The specialization of the separate economic powiats and use of new technologies for the crop cultivation contributed to it. A characteristic feature of the development of advanced noble economies was their participation in various agricultural exhibitions, where they demonstrated their achievements and took over the best practices.

Keywords: aristocratic-landlord economy, Kiev province, agrarian development, lease, mortgage, mortgage, entrepreneurship, market, profitability.

Публікації здобувача за темою дисертації:

Статті у фахових виданнях

1. Мочернюк Я.М. Оренда землі у поміщицьких маєтках Київської губернії друга половина XIX – початку XX ст. / Я.М. Мочернюк // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6: Історичні науки: Зб. наук. праць. – Вип. 9. – К., 2012. – С. 156 – 160.

2. Мочернюк Я.М. Розвиток системи польського землеволодіння на Київщині після Січневого повстання 1863 р. / Я.М. Мочернюк // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць. – Вип. 80 (№1). – К., 2014. – С. 95 – 98.

3. Мочернюк Я.М. Основні тенденції розвитку тваринництва у Київській губернії у пореформений період / Я.М. Мочернюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 1. Ч. 2. – Тернопіль, 2014. – С. 27 – 30.

4. Мочернюк Я.М. Поміщики Київської губернії у торгівельно-фінансовому підприємстві (друга половина XIX – початок XX ст.) / Я.М. Мочернюк // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць. – Вип. 114 (№11). – К., 2016. – С. 16 – 19.

5. Мочернюк Я.М. Участь поміщиків Київської губернії в експорті хліба в країни Західної Європи в пореформений період / Я.М. Мочернюк // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць. – Вип. 128 (№1) – К., 2018. – С. 63 – 65.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації та її наукові результати досліджень

6. Мочернюк Я.М. Роль польських поміщиків у розвитку підприємництва у Київській губернії у пореформений період / Я.М. Мочернюк // «Sciences of Europe». – 2016. – Vol. 3, No 9 (9). – P. 13 – 16.

7. Мочернюк Я.М. Іпотечне кредитування поміщиків Київської губернії у пореформений період / Я.М. Мочернюк // «EVROPSKÝ FILOZOFICKÝ A HISTORICKÝ DISKURZ». – 2016. – Vol. 2, Is. 4. – P. 35 – 42.

8. Мочернюк Я.М. Розвиток польового господарства в поміщицьких маєтках Київської губернії в 1861 – 1917 рр. / Я.М. Мочернюк // Молодий вчений: науковий журнал. – К., 2016. – № 12.1 (40) (грудень). – С. 271 – 274.

9. Мочернюк Я.М. Організація господарств польських поміщиків Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. / Я.М. Мочернюк // Гадяцька угода 1658 р. в контексті польсько-українських історичних взаємин [зб. наук. праць]. – 2013. – С. 119 – 124.

10. Мочернюк Я.М. Особливості нормативно-правового регулювання поміщицького землеволодіння в Київській губернії у пореформений період / Я.М. Мочернюк // Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О.В. Потильчак, І.Г. Ветров, О.О. Сушко. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. – С. 142 – 152.

11. Мочернюк Я.М. Розвиток цукрового виробництва та винокурної промисловості в поміщицьких маєтках Київської губернії в 1861 – 1917 рр. /

Я.М. Мочернюк // Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О.В. Потильчак, І.Г. Ветров, О.О. Сушко. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. – Випуск 2 (6). – С. 45 – 49.

12. Мочернюк Я.М. Маєток поміщика Київської губернії у пореформений період: економічна характеристика та ефективність господарства / Я.М. Мочернюк // Матер. III всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю «Придніпровські соціально-гуманітарні читання». – Дніпропетровськ, 2014. – Ч.2. – С. 51 – 54.

13. Мочернюк Я.М. Особливості розвитку підприємництва в лісовому господарстві поміщиків Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. / Я.М. Мочернюк // Матер. III всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю «Науковий діалог «Схід-Захід». – Дніпропетровськ, 2014. – Ч.2. – С. 24 – 28.

14. Мочернюк Я.М. Розвиток підприємництва в цукровій промисловості поміщицьких маєтків Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. / Я.М. Мочернюк // Матер. IV всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук». – Дніпропетровськ, 2014. – Ч.1. – С. 179 – 182.

15. Мочернюк Я.М. Землеробський реманент у сільськогосподарському виробництві поміщиків Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. / Я.М. Мочернюк // Матер. III Міжнар. наук.-практ. конференції «Політологія, філософія, соціологія: контури міждисциплінарного перетину». – Одеса, 2015. – С. 107 – 110.

16. Мочернюк Я.М. Розвиток борошномельної промисловості у маєтках Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. / Я.М. Мочернюк // Матер. міжнар. наук.-практ. конференції «Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень». – Херсон, 2015. – С. 65 – 69.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	16
ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	24
1.1. Історіографія проблеми	24
1.2. Джерельна база дослідження	44
РОЗДІЛ 2. ЕВОЛЮЦІЯ ДВОРЯНСЬКО-ПОМІЩИЦЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА АГРАРНИЙ РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1861 – 1917 РР.)	57
2.1. Дворянське землеволодіння Київської губернії у російському законодавстві	57
2.2. Головні тенденції та особливості аграрного розвитку Київської губернії	68
РОЗДІЛ 3. МАТЕРІАЛЬНО-ВИРОБНИЧА БАЗА ДВОРЯНСЬКО- ПОМІЩИЦЬКОГО ГОСПОДАРСТВА КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ	84
3.1. Земельна власність дворян: посесія і застава, кредитування дворянсько- поміщицьких господарств	84
3.2. Організація управління господарствами.....	103
3.3. Матеріально-технічна забезпеченість дворянсько-поміщицьких господарств	111
3.4. Використання найманої робочої сили в дворянсько-поміщицьких господарствах	118
РОЗДІЛ 4. ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ДВОРЯНСТВА КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ	131
4.1. Сільськогосподарське, промислове підприємництво в дворянсько- поміщицьких господарствах	131
4.2. Участь у торгово-фінансовому підприємстві	157
4.3. Ефективність дворянсько-поміщицьких господарств	170
ВИСНОВКИ	182
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	188
ДОДАТКИ.....	222

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЦДІАУ	Центральний державний історичний архів України, м. Київ
ДАКО	Державний архів Київської області
ДАЧО	Державний архів Черкаської області
ПЗЗРІ	Повне зібрання законів Російської імперії
Арк.	аркуш
Ф.	фонд
ОП.	опис
СПР.	справа
ДЕС.	десятина
ЧВЕР.	чверть
САЖ.	сажень
БЕРК.	берковець

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Модернізація вітчизняного агропромислового комплексу та підвищення його конкурентоспроможності, створення необхідних умов для ефективного функціонування сільського господарства на сучасному етапі є одним із пріоритетів економічного розвитку України. Цей процес відбувається за участі фермерських господарств, які є головними постачальниками аграрної продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках. Саме вони здійснюють суттєвий внесок у валове виробництво сільськогосподарської продукції. У другій половині XIX – на початку XX ст. таку роль відігравали багатогалузеві дворянсько-поміщицькі господарства. Досвід вивчення прикладів їх ефективного господарювання зумовив нові тенденції розвитку продуктивних сил Київської губернії, що безумовно актуально для формування сучасних програм модернізації сільського господарства.

В сучасній вітчизняній історіографії у вивченні питання дворянсько-поміщицького господарства спостерігається перехід від використання радянських ідеологічних методів дослідження до всебічного й неупередженого аналізу фактичного матеріалу. У зв'язку з цим актуально проаналізувати, як насправді відбувалась модернізація сільськогосподарського і промислового виробництва у дворянсько-поміщицьких господарствах на прикладі окремих губерній і регіонів, де дворяни зберегли за собою сильні позиції у другій половині XIX – на початку XX ст.

Важливість дослідження окресленої нами теми визначається і недостатньою вивченістю цієї проблеми на регіональному рівні, необхідністю створення праць узагальнюючого характеру, в яких осмислювалася б роль дворянсько-поміщицьких господарств у розвитку аграрних традицій як в Україні у цілому, так і у Київській губернії зокрема. В цьому сенсі даний регіон є показовим, оскільки тут вплив дворянсько-поміщицького господарства на аграрні відносини, включаючи й поширення передового досвіду, розвиток орендних і кредитних відносин, а також основ підприємництва у пореформений

період, є очевидним. Ця обставина зумовлює актуальність ретроспективного аналізу місцевого дворянсько-поміщицького господарства і має не тільки науково-теоретичне, а й важливе практичне значення щодо визначення напрямів розвитку великих сільськогосподарських підприємств України на сучасному етапі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у межах наукового напрямку Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» і відповідно до науково-дослідної проблематики кафедри історії України факультету історичної освіти «Актуальні проблеми історії України». Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 8 від 29 березня 2012 р.). Уточнену редакцію теми дослідження затверджено на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 5 від 26 жовтня 2017 р.).

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі комплексного, об'єктивного дослідження джерельної бази та аналізу історіографії дослідити особливості функціонування дворянсько-поміщицьких господарств Київської губернії за умов формування ринкових відносин другої половини XIX – початку XX ст.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- *з'ясувати* стан наукової розробки теми, проаналізувати її джерельну базу та обґрунтувати теоретико-методологічні принципи дослідження;
- *проаналізувати* процес законодавчого регулювання дворянського землеволодіння губернії та правові заходи російської влади проти польської шляхти і землевласників після Січневого повстання 1863 р.;
- *дослідити* головні тенденції та особливості аграрного розвитку Київської губернії у пореформений період;

- *визначити* характерні риси дворянського землеволодіння краю у пореформений період, з'ясувавши вплив на поміщицьке господарство оренди, застави, продажу та кредитування;
- *розкрити* внутрішній устрій, організацію дворянсько-поміщицьких господарств регіону, проаналізувати їх матеріально-технічну забезпеченість та способи використання найманої робочої сили;
- *вивчити* участь дворян краю у сільськогосподарському, промисловому та торгово-фінансовому підприємстві та встановити рівень ефективності дворянсько-поміщицьких господарств у пореформений період;
- *окреслити* перспективні напрями вивчення та всебічного узагальнення питань аграрного розвитку Київщини; сформулювати рекомендації щодо подальших наукових розробок, спрямованих на зміцнення та розвиток великих сільськогосподарських товаровиробників України.

Об'єктом дослідження є сільськогосподарський розвиток Київської губернії у пореформений період за умов активного формування ринкових відносин.

Предмет дослідження – дворянсько-поміщицьке господарство Київської губернії у 1861 – 1917 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1861 – 1917 рр., коли в аграрному секторі економіки українських губерній Російської імперії відбувалися реформаційні процеси, які активно впливали на стан дворянсько-поміщицького господарства, сприяли його ринковій еволюції. Вибір *нижньої межі* дослідження (1861 р.) зумовлений початком реформаційних змін сільськогосподарської галузі внаслідок селянської реформи 1861 р. *Верхньою межею* є 1917 р., пов'язаний із жовтневим переворотом та проголошенням більшовицького «Декрету про землю».

Географічні межі дослідження охоплюють територію Київської губернії, яка у визначений хронологічний період займала площу у 50998 кв. км. та складалася із 12 повітів: Київського, Сквирського, Радомишльського,

Бердичівського, Уманського, Липовецького, Таращанського, Черкаського, Чигиринського, Звенигородського, Васильківського, Канівського.

Методологічна основа дисертації зумовлена сучасними підходами до історичного пізнання та ґрунтується на загальних принципах історизму, багатофакторності, науковості, об'єктивності, системного аналізу господарських процесів, положеннях і принципах, що спираються на досягнення вітчизняної й зарубіжної історичної науки.

Для досягнення поставленої мети використовувались такі методи, як історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-генетичний, статистично-економічний, системний, кількісний, проблемно-хронологічний, структурний підхід і комплексний аналіз.

Історико-порівняльний метод застосовано як засіб співставлення аграрної політики царського уряду на різних етапах законодавчого регулювання щодо дворянсько-поміщицького господарства з метою виявлення як загальних рис так і певних особливостей. Проблемно-хронологічний та історико-типологічний методи дозволили репрезентувати окремі проблеми, визначити внутрішню періодизацію окремих етапів, простежити якісні зміни розвитку дворянсько-поміщицького господарства. З метою максимально цілісного дослідження конкретно-історичних процесів, розкриття внутрішніх механізмів функціонування окреслених систем був застосований історико-системний метод. З його допомогою дворянські господарства розглядалися у вигляді цілісних систем, окремі елементи яких (землеробство, тваринництво, лісництво, промислове виробництво) розвивалися в тісному взаємозв'язку.

Історико-генетичний метод дає можливість простежити закономірності історичного розвитку, відтворити процес формування дворянсько-поміщицького господарства, вивчити передумови його становлення та подальшу еволюцію.

Статистично-економічний метод дисертаційного дослідження дозволив ґрунтовно охарактеризувати зміни у розвитку землеробства й тваринництва в дворянсько-поміщицьких господарствах, прибутковість і матеріальні витрати.

Виконання цього завдання полегшило компонування загальноприйнятих принципів і методів об'єктивного та всебічного пізнання історичних подій, фактів, явищ.

Наукова новизна та теоретична значущість результатів дисертації полягає у тому, що:

Вперше в українській історіографії:

- здійснено комплексний аналіз особливостей функціонування дворянсько-поміщицьких господарств Київської губернії у пореформений період;

- до наукового обігу введено раніше не опубліковані і не використані архівні матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (далі-ЦДІАУ у м. Києві), Державного архіву Київської області (далі-ДАКО) та Державного архіву Черкаської області (далі-ДАЧО) (описи маєтків та господарської діяльності дворян Макарівської волості Київського повіту, Радомишльського, Черкаського, Бердичівського повітів тощо);

- проаналізовано стан наукової розробки проблеми в українській та зарубіжній історіографії, встановлено повноту джерельного забезпечення теми;

- систематизовано та проаналізовано статистичні матеріали, на основі яких автором самостійно складені таблиці щодо застави землі в банківських установах, купівлі-продажу землі, вартості землі, забезпеченості маєтків сільськогосподарським реманентом, розподілу поміщицької землі за угіддями;

- дається оцінка рівня ефективності дворянсько-поміщицьких господарств Київської губернії різних типів (дрібні, середні, великі).

Удосконалено та доповнено:

- аналіз особливостей законодавчого регулювання дворянського землеволодіння губернії та правові заходи російської влади проти польської шляхти та землевласників після Січневого повстання 1863 р.;

- дослідження ролі дворянсько-поміщицького господарства в аграрному розвитку Київської губернії.

Набули подальшого розвитку:

- характеристика факторів розвитку дворянсько-поміщицького господарства Київщини, що включає аналіз основних засобів виробництва (землі, сільськогосподарського реманенту, робочої худоби), трудових ресурсів (використання найманої робочої сили) та фінансових ресурсів (оренда, застава, продаж та кредитування), що дозволило виявити ступінь впливу визначених чинників на економічну ефективність функціонування дворянсько-поміщицьких господарств губернії у пореформений період;

- дослідження особливостей промислового та торгово-фінансового підприємництва дворян Київщини та їх взаємозв'язок із сільськогосподарським виробництвом.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання фактичного матеріалу, основних положень та висновків дисертації при підготовці узагальнюючих праць з історії України, економічної історії, історії українського села, лекційних історико-краєзнавчих курсів для студентів вищих навчальних закладів, при підготовці підручників та навчально-методичних посібників, у процесі викладання у вищих навчальних закладах, науково-освітній роботі та пошуково-дослідній практиці.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації оприлюднені на засіданнях кафедри історії України факультету історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова у 2012 – 2016 рр. та на десяти науково-практичних конференціях, серед яких дві міжнародні, три всеукраїнські конференції з міжнародною участю та п'ять всеукраїнських, а саме: III Міжнародна науково-практична конференція «Політологія, філософія, соціологія: контури міждисциплінарного перетину» (Одеса, 2015); Міжнародна науково-практична конференція «Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (Херсон, 2015); Дніпропетровська сесія III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (Дніпропетровськ, 2014); III Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-Захід» (Кам'янець-Подільський,

2014); Четверта всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 2014); регіональна міжвузівська науково-практична конференція «Гадяцька угода 1658 р. в контексті польсько-українських історичних взаємин» (Житомир, 2012); IV, V, VI, VII Драгоманівські читання молодих істориків (2012 – 2016).

Публікації. Основні результати дослідження відображено у **16** публікаціях, серед яких **5** статей у фахових виданнях МОН України, **2** з яких опубліковано у виданнях, що індексуються міжнародними наукометричними базами даних, решта-матеріали конференцій.

Структура дисертації зумовлена специфікою поставлених мети та завдань, логікою розкриття й характером досліджуваної теми. Робота складається із переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів (одинадцять підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків, складених на підставі авторських підрахунків та досліджень. Загальний обсяг дисертації становить 256 сторінок (із них: основний текст-187 сторінок, список використаних джерел і літератури 35 сторінок (303 позиції); додатки 34 сторінки (23 позиції)).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Історію вивчення дворянсько-поміщицького господарства Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. відповідно до загальноприйнятої періодизації потрібно розділити на три періоди, кожен з яких має свої особливості:

- дорадянський (1861 – 1917 рр.);
- радянський (1920 – 1990 р.);
- сучасний (з 1991 р. – до теперішнього часу).

Історіографія **дорадянського періоду** визначена створенням основи джерельної бази, яка забезпечила у майбутньому подальші дослідження. Праці авторів (економістів, землевласників, агрономів) присвячені окремим питанням аграрної історії Правобережної України, в тому числі і Київської губернії, стосувалися наслідків реформування для поміщицького господарства, визначенню його особливої ролі у сільськогосподарському виробництві регіону.

Історіографію цього періоду варто розподілити на три групи: офіційно-консервативну, ліберальну й марксистську. До першої групи відносяться праці державних службовців, політичних діячів та науковців, які теоретично обґрунтовували необхідність реформування дворянсько-поміщицького господарства шляхом застосування прогресивних методів господарювання, враховуючи усі позитивні моменти у веденні господарства через надання йому певних привілеїв та пільг.

Консервативний напрям представляли вихідці із дворянського стану, які ідеалізували роль поміщицьких маєтків, розглядаючи їх як об'єкти

сільськогосподарського виробництва, які відігравали значну роль у підвищенні продуктивності сільського господарства та економіки загалом.

Особливу увагу представники цього напрямку приділяли купівлі-продажу поміщицької земельної власності, наслідком якої став перехід дворянської землі до представників інших верств. Їх праці стосувалися пошуку вирішення цієї проблеми шляхом призупинення відчуження маєтків родових дворян із передачею їх до адміністративного управління.

Серед дослідників офіційно-консервативного напрямку історіографії, які у своїх наукових студіях розглядали поміщицьке господарство Київської губернії в контексті загального аграрного розвитку Правобережної України, варто виділити праці В. Садовського [290], В. Шульгіна [240], Д. Воєйкова та В. Загоскіна [111], І. Черниша [157], Т. Осадчого [131].

Публіцист і статистик В. Садовський [290] дослідив процес поширення російського землеволодіння у Правобережній Україні, в тому числі і у Київській губернії. Він вивчав законодавчі акти, що обмежували права польських магнатів на земельні володіння і заохочували російських дворян та чиновників до переселення й придбання в губернії земельних володінь.

Професор історії Київського університету В. Шульгін [240] на основі великого фактичного матеріалу досліджував законодавчу політику російської влади, спрямованої проти польських землевласників краю.

Д. Воєйков та В. Загоскін у своїй праці «Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле» [111], досліджували поземельні відносини в Київській губернії. Вони проаналізували наслідки селянської реформи 1861 р. та подальше законодавче регулювання її перебігу у цьому регіоні. Цінним у роботі є наявність великого фактичного матеріалу стосовно розподілу сільськогосподарських угідь між землевласниками; кількість поміщицьких господарств у краї у 60 – 80 – і рр. ХІХ ст.; співвідношення великих, середніх та дрібних маєтків; основні галузі виробництва у поміщицьких господарствах.

Секретар Київського товариства сільського господарства Т. Осадчий у

своїй праці «Земля и землевладение в Юго-Западном крае. Опыт статистического и экономического исследования» [131] проаналізував політику царського уряду в аграрній сфері, виступав проти прискорення еволюційних процесів у сільському господарстві та запропонував деякі пропозиції щодо розвитку підприємництва аграрного сектора Південно-Західного краю.

Серед представників офіційно-консервативного напрямку також варто відзначити дослідників А. Антоновича [161], О. Єрмолова [177], М. Зворикіна [179], О. Салтикова [224].

Економіст А. Антонович визначив такі причини занепаду дворянського землеволодіння як: нераціональне використання викупних платежів через відсутність досвіду організації підприємницького господарства; зростання ризику сільськогосподарської діяльності, наслідком чого стала масова втрата маєтків; падіння цін на зернові на світовому ринку. У значних втратах поміщицького землеволодіння та у труднощах пристосування до нових економічних умов він звинувачував дефіцит та дорожнечу робочих рук. Автор акцентував увагу на необхідності держави спрямувати свою діяльність на зміцнення поземельної общини [161, с. 56 – 64].

О. Єрмолов наголошував на тому, що прибуток, який селяни отримували з надільних та орендованих земель, був меншим за той, що вони заробляли як робітники у поміщицьких маєтках [177, с. 49 – 58].

Економіст і дослідник з проблем сільського господарства М. Зворикін [179] стверджував, що майбутнє світової економіки належить сільському господарству. За його переконанням промисловість та сільське господарство у західноєвропейських державах поступово занепадуть. Тоді Російська імперія зможе вийти на європейський ринок зі своєю сільськогосподарською продукцією.

О. Салтиков вважав поміщицькі господарства ефективними підприємствами, які давали країні продовольство і прибутки із ведення міжнародної торгівлі і заперечував можливість вирішити проблему селянського малоземелля шляхом ліквідації поміщицького землеволодіння. На його думку,

проблема селян полягала не у розмірі земельних угідь, а у пануючих формах землекористування. З метою покращення діяльності та рентабельності поміщицького господарства він також пропонував активно розповсюджувати сільськогосподарські знання [224, с. 29, 43].

Таким чином, представники офіційно-консервативного напрямку мали спільні підходи щодо питання необхідності збереження та розвитку поміщицького господарства. Проте, їх погляди розходилися в оцінках причин аграрної кризи в Російській імперії на початку ХХ ст.

Автори ліберального напрямку історіографії розглядали економічну кризу поміщицьких господарств як наслідок прояву негативних аграрних тенденцій кінця ХІХ ст. у Російській імперії, приділяючи особливу увагу вивченню впливу поміщицького господарства на загальний стан сільськогосподарського виробництва. Вони негативно ставилися до заходів уряду щодо законодавчого регулювання поземельних відносин краю.

До представників ліберального напрямку варто віднести праці економіста В. Косинського, який акцентував увагу на перевазі дрібного господарства над великим підприємницьким. Він стверджував, що інтенсивність селянського господарства може постійно зростати і піднятися на такий рівень, який стане недосяжним для капіталістичного господарства [188, с. 478]. Вивчаючи соціально-економічні чинники зміни структури земельної власності, автор велику увагу приділяв психологічній умотивованості господарської діяльності. В. Косинський відзначав вплив малоземелля на орендні ціни і дійшов висновку, що найбільшу оренту платять ті двори, норма наділу яких близька до середньої [188, с. 247 – 286].

Певний інтерес з точки зору розробки проблем перерозподілу земельної власності становлять праці економіста В. В. Святловського [226]. Спираючись на комплекс матеріалів земельних переписів, дослідник стверджував, що дворянство на земельному ринку відігравало важливу роль, але до поміщицького господарства, як до визначального фактора аграрного розвитку, В. Святловський ставився досить скептично. Дослідник зробив глибокий

джерелознавчий аналіз статистики обігу земель в Російській імперії, що не втратив свого значення і сьогодні.

Протилежних поглядів дотримувався економіст та статистик О. Кауфман [183]. За висновком дослідника, велике землеволодіння мало значні переваги над селянським. Велику увагу він приділяв вивченню орендних відносин між поміщиками і селянами. О. Кауфман стверджував, що ліквідувати поміщицьке господарство означало би значно скоротити виробничий потенціал країни. Варто зазначити, що у працях О. Кауфмана дається опис кількох десятків найкращих поміщицьких маєтків кінця XIX ст.

Аналізуючи процес обігу землі у Російській імперії, економіст-аграрник М. Огановський дійшов висновку, що перерозподіл землі на ринку здійснювалася шляхом переходу земельної власності від дворян до купців, від них-до заможних селян, а від останніх-до дрібного селянства. Причину саме такого руху автор вбачав у тому, що дрібне землеволодіння з огляду на невеликі капітали й відсутність належної робочої сили не могло конкурувати із великим дворянським землеволодінням. Аграрну кризу М. Огановський вбачав у неможливості вплинути на якість обробітку землі і пропонував збільшення площі селянських наділів аж до примусового відчуження поміщицької землі [210, с. 149].

Натомість економіст П. Лященко, дійшов висновку, що поміщицьке землеволодіння, як і селянське, було піддане внутрішньостановій мобілізації. Дворянство стало не тільки найбільшим продавцем своєї землі, але й «найбільшим покупцем на земельному ринку». При цьому економічну кризу поміщицьких господарств дослідник розглядав як наслідок прояву негативних аграрних тенденції наприкінці XIX ст. У праці П. Лященко «Очерки аграрной эволюции России. Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика» підкреслено привілейований характер дворянського землеволодіння, який став можливим завдяки урядовій матеріальній підтримці [202].

Професор статистики та економіст Ю. Янсон [243] одним із перших проаналізував вплив аграрної реформи на розвиток сільського господарства та

хлібну торгівлю на Правобережній Україні. Він вивчав також порушення чинного законодавства з питань продажу польськими землевласниками своїх маєтків. Дослідник відзначав, що селянська реформа 1861 р. завдяки знищенню обмежень у праві володіння землею зробила «легким перехід земель з рук безгрошових власників до рук людей з грошми, людей комерційних».

У дослідженнях М. Анненського зібрано ґрунтовний матеріал щодо виробництва зерна, його роль у економіці й добробуті населення українських губерній Російської імперії. На основі всебічного аналізу статистичних даних автор подає цілісну картину стану вирощування, збуту та споживання зернових культур [160].

У вивченні цієї теми цікавою є праця М. Анненського «Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах» [160, с. 157 – 245], в якій визначені способи ведення господарства великими землевласниками. Дослідник подав цілісну картину поширення відробіткової та ринкової систем ведення господарства, застосування сільськогосподарського реманенту, форм оплати праці найманих робітників тощо. Запропоноване автором групування губерній за спорідненістю та різнохарактерністю господарювання дозволило простежити динаміку розвитку і поширення товарно-грошових відносин в аграрному секторі залежно від природно-кліматичних умов, виробничої спеціалізації регіонів, переважаючих форм землеволодіння та землекористування, віддаленості від ринків збуту та ін.

Марксистський напрям в історіографії XIX – початку XX ст. представлений працями В. Леніна [192; 193], в яких він досліджував питання питомої ваги дворянського землеволодіння в Російській імперії, співвідношення відробіткової та капіталістичної систем господарювання у різних регіонах, зокрема, і в українських губерніях. У працях В. Леніна до уваги бралися переважно факти, що вказували на занепад одних поміщицьких господарств та надмірне збагачення інших за рахунок жорстокої експлуатації селян. Він започаткував традицію негативної оцінки поміщицького господарства, яка пізніше стала нормою для історіографії радянського періоду.

Крім В. Леніна, такі ж погляди висловлював і О. Пешехонов, який критикував співіснування поміщицьких і селянських господарств як запоруку сільськогосподарського прогресу. Він відзначив три форми розширення селянського землекористування за рахунок поміщицьких земель: націоналізацію землі, тобто перетворення землі на власність держави з наданням її у подальше користування всім хліборобам; купівлю селянами землі за вільною ціною через посередництво Селянського банку; обов'язковий викуп приватновласницької землі [216, с. 140].

Узагальнюючи науковий доробок історіографії дорадянського періоду, доходимо висновку, що тогочасні дослідники зосереджувалися, зазвичай, більше на описовості явищ, ніж на їх глибокому аналізі, їм притаманне неповне висвітлення окремих питань, недостатня аргументованість висновків. Позитивною її рисою було використання статистичних даних і фактичного матеріалу. Недослідженими залишилися такі питання, як еволюція поміщицького господарства, особливості розвитку дворянських землеволодінь, співвідношення відробіткової та капіталістичної систем.

У дослідженнях **радянського періоду** зменшився науковий інтерес до вивчення поміщицьких господарств, посилилися негативні оцінки всього, що стосувалося цього питання. Зокрема, наголошувалося, що саме в Україні поміщицьке землеволодіння включало значну частку всієї земельної площі й відбувався процес концентрації величезних наділів у руках небагатьох магнатів, а зворотною стороною цього явища було малоземелля селян, які залишалися напівкріпаками.

Серед українських дослідників 1920 – 1930 – х років варто згадати наукові праці А. Альтермана [159], О. Погребінського [217], Ф. Слабченка [228], О. Степанишиної [229]. Утім, необхідно підкреслити, що вказані вчені обрану нами для дослідження тему розглядали лише у загальному контексті розвитку аграрних відносин другої половини XIX – початку XX ст.

А. Альтерман [159] досліджував розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі в Україні на початку XX ст., зокрема, роль у цьому процесі

поміщицького господарства.

О. Погребінський [217] основну увагу в своєму дослідженні приділив проведенню Столипінської реформи і тому поміщицьке господарство розглядалося в контексті проведення аграрної реформи.

М. Слабченко [228] аналізував поміщицьке господарство у загальному контексті аграрного розвитку Російської імперії, констатував наявність кризи у сільському господарстві упродовж другої половини XIX ст.

Значення праці історика О. Степанишиної [229] полягає у тому, що на основі аналізу земельних володінь родини Браницьких, дослідниця розкрила еволюцію великих маєтків у дореформений період. Цей процес, на її думку, полягав у змінах в організації господарства, в системі господарювання, технічного забезпечення, підвищення ролі орендних відносин, розвиток прибутковості тощо.

Економіст О. Челінцев [238] констатував, що поміщицьке господарство Російської імперії напередодні 1917 р. було низькоінтенсивним. Автор вказував на високий рівень експлуатації сільськогосподарських робітників в поміщицьких господарствах. Дослідник відзначав, що зростання цін на сільськогосподарську продукцію, здешевлення робочої сили сприяли б інтенсифікації сільського господарства.

Наступний період, середина 1930 – середини 1950 – х рр. відзначений практично повною відсутністю дослідницького інтересу до проблеми функціонування поміщицьких господарств. Серед праць, що мають важливе значення для вивчення обраної нами теми, потрібно відзначити дослідження К. Воблого «Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості» [170], яке цінне глибоким аналізом стану цукрової промисловості у пореформений період.

У цей період радянськими вченими вивчалися лише деякі аспекти аграрного розвитку Російської імперії, де чільне місце в економіці посідали українські правобережні губернії. Автори П. Лященко [201], О. Карнаухова [182], П. Хромов [237] у своїх висновках фактично не виходили за межі,

окреслені «Коротким курсом історії ВКП (б)».

Для праць другої половини 50 – х – першої половини 80 – х років були характерні такі позитивні зміни: поступове витіснення цитатно-ілюстративного стилю викладення матеріалу, значне розширення джерельної бази досліджень. Зокрема українські дослідники С. Плахотнюк, Р. Попова [285] у своїх працях висвітлювали питання дворянського землеволодіння та підприємництва, співвідношення відробіткової та капіталістичної систем ведення господарства.

Історик та архівіст М. Рубач [293] досліджував еволюцію поміщицького землеволодіння у пореформений період. Він зробив аналіз діяльності великих, середніх і дрібнопомісних господарств, ототожнюючи дворянське й поміщицьке землеволодіння. На його думку, вони вирізнялися між собою не обсягами землеволодіння, а соціальним походженням, спадковою давністю родоводу, службовим становищем, а після аграрної реформи 1861 р. соціально-економічними особливостями формування. Селянин, придбавши землю після реформи, не міг стати поміщиком, тому що дворянське походження не продавалося, а набувалося.

Початок конкретного дослідження поміщицького землеволодіння було започатковано Л. Івановим, який у 1957 р. опублікував дослідження про розподіл земельних володінь в Україні у 1877 – 1905 рр. [252, 253]. Використовуючи матеріал «Статистики землевладення 1905 г.» [148] він порівняв дані цього джерела з матеріалами перепису 1877 р., і дослідив динаміку змін у поміщицькому землеволодінні за ці роки.

У 1961 р. Л. Іванов опублікував ще одну статтю, в якій дослідив питання співвідношення капіталістичної та відробіткової систем, орендних відносин, особливостей формування кадрів сільськогосподарських робітників, умов найму у поміщицьких господарствах українських губерній Російської імперії наприкінці XIX ст. [253]

Значна кількість публікацій радянських істориків присвячена розпаду феодально-кріпосницьких відносин кінця XIX – початку XX ст. Серед них варто звернути увагу на праці М. Лещенка [197], Д. Пойди [218], в яких

розглядаються особливості проведення реформи 1861 р. на Правобережжі, в тому числі і у Київській губернії.

Аналізуючи систему господарської діяльності поміщиків, земельна власність яких перевищувала 50 тис. дес., дослідниця Л. Мінарик [205; 262] визнала напівфеодальний характер їхньої земельної власності. Авторка дійшла висновку, що у більшості великих маєтків переважала змішана система господарювання з елементами відробіткової та капіталістичної системи.

Значний внесок у вивчення поміщицького господарства зробив О. Анфімов [244; 245; 246; 247], який проаналізував важливі сторони господарського життя селян, розглянув його зв'язки із поміщицьким землеволодінням та аграрною політикою уряду. Вчений довів відмінність землеволодіння селян від поміщицького за розмірами і складом угідь та висвітлив питання аграрного перенаселення.

Своєрідним узагальненням вивчення теми і водночас підсумком власних багатолітніх досліджень історії поміщицького господарства в Російській імперії стала монографія О. Анфімова [162], в якій зроблено комплексний аналіз землекористування та системи організації поміщицьких господарств, торгівельно-промислової діяльності поміщиків, використання кредитів тощо.

Вивчення проблеми аграрних відносин Російської імперії та України у XIX ст. значно активізувалося українськими радянськими істориками 70 – 80 – х років. Зокрема, вагомий внесок у вивчення цієї тематики зробили М. Першин [215], І. Гуржій [174], В. Голобуцький [171], М. Лещенко [194, 196], В. Теплицький [235], П. Теличук [233] та ін.

Так, у праці П. Теличука, окрім висвітлення закономірностей розвитку сільського господарства України наприкінці XIX – на початку XX ст., значна увага приділялася поміщицькому господарству та розвитку його окремих галузей з переробки продуктів землеробства [233].

В. Теплицький у своїй праці проаналізував процес розпаду кріпосницької системи та закономірностей розвитку аграрних відносин в пореформений період з урахуванням особливостей цих процесів не тільки в цілому по Україні,

але й по окремих її регіонах. У роботі широко використовувалися статистичні дані, за допомогою яких можна простежити кількість дворянства, розподіл земель між основними землевласниками, розвиток торгових відносин, динаміку посівів і збору врожаю. На основі докладних відомостей автор ґрунтовно вивчав розвиток тваринництва та забезпечення поміщицьких господарств сільськогосподарськими машинами [235].

Відомий вчений І. Гуржій [174] на основі ґрунтового аналізу статистичних даних визначив місце і значення українських губерній у економіці Російської імперії. У його працях введено в обіг нові архівні документи, дано аналіз кризи феодалізму у сільському господарстві, досліджено питання про використання вільнонайманої праці в маєтках дворян України, охарактеризовано поміщицьке землеволодіння, орендні відносини. Поряд з тим автор окремо зупинився на ролі Правобережжя у сільськогосподарському виробництві країни.

Предметом дослідження історика Л. Мельника [204; 261]. була проблема розвитку капіталізму в поміщицьких господарствах Правобережжя у 1860 – 1890 – х рр. Він чітко визначив ступінь розвитку цих господарств за умов розвитку ринкових відносин та прискорення цих процесів наприкінці ХІХ ст.

У вказаний період з'явилося кілька публікацій, в яких розглядалися окремі проблеми поміщицького господарства. Варто назвати праці С. Дубровського [175, 176], Н. Єлісеєвої [251], А. Кореліна [186], М. Островського [281, 282], Н. Проскурякової [287], Н. Селунської [291], Д. Тарасюка [231] та ін.

Використовуючи математично-статистичний аналіз, вчений І. Ковальченко виявив аграрну типологію губерній Російської імперії, здійснив комплексний аналіз поміщицьких господарств у ХІХ ст. У монографіях та статтях історика значна увага приділялась аграрній типології губерній та районів імперії [184; 185; 255]. Крім того, у 1971 р. він опублікував статтю, в якій аналізувалося співвідношення поміщицького й селянського господарства у виробництві сільськогосподарської продукції [255]. У співавторстві з

Н. Селунською та Б. Литваковим, І. Ковальченко у 1982 р. написав монографію, присвячену характеристиці джерел з історії поміщицького господарства Російської імперії, в тому числі і Київської губернії, у якій аналізується внутрішній устрій, як поміщицького господарства російських європейських губерній у цілому, так і по окремих регіонах за даними земельного і сільськогосподарського перепису 1917 р. [185].

З другої половини 80 – х рр. спостерігаються нові тенденції та напрями в історичній науці. Під новим кутом зору почалося переосмислення широкого кола питань аграрної історії України, в тому числі й дворянсько-поміщицького господарства.

У 1990 р. вийшла друком монографія К. М. Тарновського [232], в якій автор розглядав два основних напрями в історіографії: дослідження російського монополістичного капіталізму та аграрного устрою Російської імперії. Окремий розділ монографії присвячений капіталістичній еволюції поміщицьких господарств [232, с. 151 – 180].

Вагомим внеском у дослідження історії землевласників польського походження Правобережної України є праця І. Лісевича [199]. Дослідник глибоко розкрив специфіку соціально-економічного життя поляків Наддніпрянської України, їх зайнятість у промисловості та сільському господарстві. Автор проаналізував вплив аграрного законодавства уряду на еволюцію польського землеволодіння. І. Лісевич довів, що після польського повстання 1863 р. було секвестровано велику кількість земельних володінь польських землевласників.

Таким чином, порівнянно з попередніми періодами, вітчизняна історична наука у другій половині 50 – х – першій половині 90 – х років ХХ ст. зробила значний крок у вивченні дворянсько-поміщицького господарства. Разом з тим, дослідження цього періоду цілком відповідали марксистсько-ленінській офіційній ідеології, що значно ускладнювало об'єктивне вивчення поміщицького господарства, яке розглядалося тільки в негативному плані.

З проголошенням незалежності України в 1991 р. розпочався третій етап у

розвитку вітчизняної історичної науки, який в історіографії прийнято називати як **сучасний**. З'явилися нові праці з цієї проблематики. До таких, насамперед, варто віднести дослідження О. Реєнта [219; 220] та С. Сусорова [230]. В них значну увагу приділено вивченню дворянського землеволодіння в Україні, виокремлено характерні риси ведення поміщицького господарства, розглянуто еволюцію дворянського стану на основі зміни його економічної позиції та місця в соціальній структурі суспільства. Дослідниками проаналізовано вплив реформ 60 – 70 – х рр. ХІХ ст. на аграрні відносини, які призвели до формування нової генерації землевласників та промисловців в аграрному секторі.

З'ясуванню суті аграрного питання в Україні на межі ХІХ – ХХ ст. присвячена праця С. Сусорова [230]. Він заперечує поширену в радянській та сучасній історіографії думку про малоземелля як основний зміст аграрної кризи в зазначений період. Застосовуючи порівняльний метод, науковець довів, що основну проблему як для поміщицького, так і для селянського господарства становили застарілі методи господарювання, низька продуктивність, повільний процес індустріалізації, низький рівень товарності.

У праці доктора історичних наук, професора В. Борисенка [166] головна увага звернена на такі проблеми пореформеного періоду як: індустріалізація економіки України, розвиток залізничного та іншого транспорту, капіталізація харчової промисловості, особливості торгівлі в другій половині ХІХ ст.

Деякі питання, що стосуються селянства Правобержної України в дожовтневій історичній літературі розкриті в статті історика Л. Іванової [254].

Дисертаційне дослідження І. Кривошеї присвячене питанню демагнатеризації правобережних володінь Потоцьких. [297]. На прикладі їх господарств дослідник з'ясовує головні причини занепаду маєтків латифундійного типу в Правобережній Україні такі як: поглиблення орендних відносин, що призводили до втрати прав власності, збільшення кількості та ролі посесорів, які з часом ставали власниками орендованих земель; неефективну економічну політику держави.

Н. Щербак у своїй монографії [241] причину занепаду польського

поміщицького землеволодіння на Правобережній Україні пов'язує із цілеспрямованою діяльністю царської адміністрації щодо русифікації краю та послабленням соціально-економічних позицій поляків у регіоні.

Питання підприємницької діяльності поміщиків стали предметом наукового дослідження у дисертації О. Ткаченка [301] та у монографії Т. Лазанської [190]. Матеріали, зібрані цими авторами, стосувалися Лівобережної України, але кілька положень висвітлених науковцями, притаманні іншим українським регіонам.

Розвиток промислового підприємництва у дворянських господарствах України, в тому числі і Київської губернії, досліджував також О. Донік [249]. Він узагальнив дані щодо розміщення виробництва, і дійшов висновку, що в Україні серед промисловців дворяни становили більш питому вагу у підприємствах з переробки сільськогосподарської продукції, дещо менше – з обробки мінеральних речовин та деревини і, певною мірою, у гірничозаводській промисловості.

Деякі питання, пов'язані з поміщицьким господарством, знаходимо в роботах науковців П. Панченка та В. Шмарчук [212] і С. Падалки [211]. Вони відзначають позитивний вплив реформи 1861 р. на розвиток поміщицького господарства і стверджують про наявність двох тенденцій у капіталістичному розвитку: еволюційної й революційної, жодна з яких не перемогла. Шлях реформування сільського господарства вони визначають як специфічний російський, який характеризується багатоукладністю. Автори звертають увагу на швидке пристосування поміщицьких господарств до нових економічних умов шляхом використання сільськогосподарської техніки, застосування раціональних сівозмін.

У дослідженні В. Пашука «Заробітчани Правобережної України (друга половина XIX ст.)» [213] висвітлюється питання соціального страхування найманих робітників у поміщицьких маєтках.

Поміщицьке господарство українських земель пореформеної доби, в тому числі і Київської губернії, вивчалось Н. Теміровою [234]. У своєму дослідженні

вона розкриває внутрішню організаційно-господарську структуру поміщицького маєтку, підприємницьку діяльність поміщиків, еволюцію поміщицького землеволодіння. З нових позицій науковець подає такі поняття як: оренда, відробітки, застава землі. Н. Темірова дійшла висновку, що в пореформену добу розвиток поміщицького господарства відбувався за такими напрямками як: активізація підприємницької діяльності, розвиток технічного прогресу, підвищення загальної культури управління господарством. Вона не ототожнює соціальні групи «дворяни» і «поміщики» і розмежовує маєтки на дворянські та недворянські.

У дисертації українського історика Ю. Нікітіна [299] з'ясовано, що протягом 60 – 70 – х рр. XIX ст. ринкові відносини на Київщині розвивалися інтенсивно, що було пов'язано із зміцненням позицій російського капіталу, а також інтенсивним залізничним будівництвом в регіоні.

В. Шевченко, досліджуючи земельний ринок України 1861 – 1917 рр., ототожнює «дворян» та «поміщиків». Протягом 1862 – 1914 рр., за його підрахунками, дворянськими родинами було продано 24,4 млн. дес. землі, з них на Правобережжі – 31,1%. Цінність наукового дослідження В. Шевченка в об'ємній джерельній базі, та у застосуванні методики джерелознавчого аналізу, зокрема, матеріалів статистики [239].

На думку українського історика В. Марочка [260] остаточна ліквідація поміщицьких маєтків та належної їм землі відбулася наприкінці 20 – х років, а не одразу після жовтневого перевороту у 1917 р. В Україні, особливо за гетьмана П. Скоропадського 1918 р., навіть спостерігалось відродження поміщицького землеволодіння, існування якого залежало від встановлення того чи іншого політичного режиму.

Про стан переробної і обробної промисловості наприкінці XIX – на початку XX ст. та участь у ній усіх станів населення Правобережжя у своїх монографіях висвітлює М. Москалюк [206, 207]. Автор розкриває роль поміщицьких господарств українських губерній, у тому числі й Київської, у сільськогосподарському виробництві Російської імперії та стан їх матеріально-

технічної бази.

Економічна діяльність поміщиків стала об'єктом спеціального дослідження у кількох дисертаціях українських науковців. Зокрема Л. Горенко [296] на прикладі Кам'янського маєтку Давидових (Чигиринського повіту Київської губернії) детально розглянула еволюцію великого поміщицького господарства. Кількома роками пізніше автор названої вище дисертації разом з черкаським дослідником Ю. Присяжнюком [172] характеризуючи роль держави в ринкових трансформаціях, підкреслили основний принцип її аграрної політики – не допустити втрати поміщиками провідних позицій у суспільстві в пореформений період. На їх думку недоліки поміщицьких господарств зводилися до відсутності реагування на ринкову кон'юнктуру, нестабільного забезпечення найманими працівниками, особливо сезонними. Підсумовуючи діяльність російського уряду, спрямовану на створення діючого поземельного законодавства, вони стверджували про його прагнення припинити скорочення дворянського землеволодіння та водночас майже цілковите нехтування інтересами селянських господарств.

У дисертації «Поміщицькі маєтки Правобережжя за умов соціально-економічної трансформації 1831 – 1917 рр. (за матеріалами володінь графів Потоцьких)» [298], О. Лобко звернула увагу, що російське самодержавство втілило комплекс заходів, спрямованих на інтеграцію російських поміщиків у краї, надаючи їм різноманітні пільги, переваги та грошові позики. До характерних ознак поміщицького землеволодіння на Правобережжі авторка справедливо віднесла домінування польського поміщицького землеволодіння до середини 1890 – х рр., поступове поширення з кінця 1890 – х рр. землеволодіння російського дворянства; збереження великих маєтків. О. Лобко простежила зміни у підходах до управління маєтками, яке набувало ознак професіоналізації. Дослідниця дійшла висновку, що успіхи поміщицьких господарств у галузі землеробства стосувалися не стільки застосування сільськогосподарської техніки, скільки нових способів використання ґрунтів, ретельної оранки, ротації культур.

У монографії С. Борисевича досліджувалися поземельні відносини на Правобережжі у пореформену добу [165]. В одному з її розділів автор розглянув еволюцію землеволодіння поміщиків, а також вдався до аналізу законодавчого регулювання поземельних відносин на Правобережжі. Значна увага відводилася змінам різноманітних форм володіння маєтками, орендним відносинам, функціонуванню інституцій конфіскації, секвестру, опіки, застави, оцінки, продажу нерухомого майна, державному і приватному іпотечному кредитуванню, а також розмежуванню земельних угідь, що здійснювалися російською владою шляхом спрощення та уніфікації.

У своїй монографії історик М. Казьмирчук [181], широко використовуючи джерельну базу, комплексно досліджувала тенденції та особливості соціально-економічного розвитку Київської губернії у пореформений період (1861 – 1917 рр.). Висвітлювалася економічна активність населення, в тому числі поміщиків, аграрний розвиток Київської губернії, а також питання формування власності на землю та земельні відносини станів, організацію їх господарств, основні форми й напрямки торгівельної і підприємницької діяльності.

Історик В. Перерва у своїй праці [214] висвітлив підприємницьку та меценатську діяльність однієї з найзаможніших магнатських родин України кінця XVIII – початку XX ст. – графів Браницьких. Ведення господарства у маєтках Браницьких було типовим для Правобережної України, що розкриває головні тенденції і напрями економічного життя в регіоні та латифундійному землеволодінні.

У праці О. Реєнта і О. Сердюка [220] подана загальна картина розвитку сільського господарства України, в тому числі і Київської губернії. Головний акцент історики зробили на висвітленні інтеграції України у світовий продовольчий ринок у другій половині XIX – на початку XX ст. Зокрема, дослідники детально аналізують структуру землеробства і тваринництва пореформеної доби.

Серед сучасних досліджень з історії сільського господарства варто виділити дисертацію Л. Ярославської [302], присвячену інтенсифікації сільського господарства Правобережної України кінця XIX – початку XX ст., ролі зернових та технічних культур у розвитку сільського господарства краю. Науковець доводить, що, на відміну від інших регіонів України, у правобережних губерніях дворянство, із незначними втратами, все ж зберегло своє землеволодіння і докладало чимало зусиль для перетворення власних господарств на високотоварні виробництва.

Сільське підприємництво Київської, Подільської і Волинської губерній у другій половині XIX – на початку XX ст. досліджується у монографії Н. Романюк [222]. На думку автора, сільські підприємці (поміщики, купці, заможні селяни) у пореформений період запроваджували найбільш ефективні методи господарювання: інтенсифікацію вирощування прибуткових культур (зернових, цукрових буряків, картоплі, хмелю), розвиток тваринницької галузі та поєднання сільськогосподарського і промислового виробництв. Позитивно вплинула на подальший розвиток сільського господарства, промисловості, торгівлі й підприємницької діяльності інтеграція у систему економічних відносин губерній Правобережжя поляків, євреїв, німців, чехів.

У дисертації О. Рудя «Панська садиба на Правобережній Україні: економічний та соціально-культурний аспекти (друга пол. XIX – поч. XX ст.)» [300] охарактеризовано сільськогосподарську спеціалізацію регіону, з'ясовано чинники й риси діяльності великих поміщицьких господарств, розкрито особливості адміністративного управління й економічного планування розвитку панських садиб, поземельні відносини у межах їх території, динаміку зміни рентабельності.

У монографії А. Криськова [189] комплексно вивчено еволюцію відносин землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. Автор висвітлив особливості та розвиток форм землеволодіння і видів землекористування на Правобережній Україні у пореформений період, розкрив вплив на реформування відносин володіння,

користування та розпорядження земельною власністю після польських повстань 1830 – 1831 та 1863 рр. Науковець дослідив вплив розмірів земельної власності й доступності оренди на ефективність господарювання, простежив ступінь впливу на рух землеволодіння акціонерних та державних установ іпотечного кредитування.

У російській історіографії досліджується вплив земельного кредиту на поміщицьке землеволодіння і господарство. Зокрема, Н. Проскуракова [287; 288, 289], характеризуючи стан поміщицького господарства на початку ХХ ст. і заставу приватновласницьких земель у іпотечних кредитних установах, з'ясувала, що до застави маєтків більше зверталися ті з поміщиків, хто самостійно вів господарство на основі найму. Цей її висновок вказує на виробничий характер використання позик поміщиками.

Варто звернути увагу на працю російського історика В. Літуєва [198], в якій автор розкриває сутність і основні риси дворянської земельної власності, механізми регулювання поземельних відносин та стан землеволодіння і земельного ринку Російської імперії в умовах ринкових відносин (1861 – 1917 рр.). В. Літуєв відзначив, що завдяки поземельним відносинам дворяни мали великі можливості для впливу на селянське господарство.

Серед іноземних науковців набула поширення теорія «модернізації» аграрного ладу Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Вивчаючи дворянство пореформеної доби, англійські та американські дослідники Дж. Скотт, Я. Котсоніс, С. Беккер відзначають його небажання адаптуватися до нових умов і змінити власне становище. На їхню думку, російський уряд частково компенсував завданий реформою удар, зміцнивши селянську громаду.

Німецький дослідник Д. Байрау вважав, що російський поміщик не відповідав типу сільського підприємця. Він називає однією з «найдивніших радянських гіпотез» уявлення про поміщицькі й селянські господарства як незалежні господарські одиниці. Свідченням міцності зв'язків між селянськими й поміщицькими господарствами було їх тривале зберігання після реформи

1861 р. [293, с. 72 – 73].

Його співвітчизники – Х. Шерер, П. Шайберт заперечували радянську модель передумов скасування кріпацтва, наголошуючи на намаганні російського уряду посилити зовнішню могутність внутрішніми реформами. Вони вважали, що в Російській імперії були відсутні класичні передумови для модернізації [292].

У монографії «Битва за землю в Україні. 1863 – 1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах» французький історик Даніель Бовуа [164] простежив, як відбувався перерозподіл земельної власності на користь дворян російського походження. На конкретних історичних джерелах довів, що господарська діяльність землевласників була спрямована на вирощування зернових, що було характерним для Правобережної України, а промислове виробництво в дворянсько-поміщицьких господарствах пов'язувалося виключно з аграрним сектором. Автор розглянув нові шляхи збагачення польських землевласників України за умов соціально-економічних змін. Французькому історикові вдалося по-новому визначити характер взаємин між українцями, поляками й росіянами у аграрній сфері.

Отже, комплексний аналіз історіографії проблеми засвідчив необхідність розподілу досліджень на три хронологічно-тематичні групи: дорадянський, радянський та сучасний. Так, праці дорадянського періоду досить часто мали публіцистичний характер і залежали від особистісного бачення авторами тенденцій розвитку поземельних відносин кінця XIX – початку XX ст. У працях представників офіційно-консервативного напрямку історіографії переважали позитивні оцінки дворянсько-поміщицького господарства та твердження про необхідність його державної фінансової підтримки з метою подальшого стабільного розвитку. Їм досить часто опонували ліберальні та марксистські дослідники, виступаючи або за мінімізацію втручань держави, або взагалі за ліквідацію такої форми господарювання як приватновласницька.

Натомість у радянський період спостерігалось панування марксистсько-ленінської методологічної концепції, що передбачала необ'єктивну критику

дворянсько-поміщицького господарства. У порівнянні із радянським періодом, дослідження українських та зарубіжних істориків 1991 – 2017 рр. вказують на наявність великого інтересу до історії дворянства пореформеної доби, виокремленню характерних рис ведення дворянсько-поміщицького господарства. Сучасний етап розвитку історіографії, зокрема, у напрямку вивчення досліджуваної теми, характеризується появою різнопланових робіт з теми, які ґрунтуються на залученні широкого кола джерел. Зарубіжними науковцями ця проблема розглядалася в межах Російської імперії у цілому, регіональні ж аспекти практично не вивчалися. Висунуті ними концепції збагачують уявлення про місце дворянсько-поміщицького господарства в аграрному секторі пореформеного періоду, а теоретичні і фактологічні напрацювання зарубіжної історіографії можуть бути використані й вітчизняною історичною наукою.

Таким чином, аналіз історіографії засвідчує відсутність спеціальної комплексної праці, присвяченої питанням розвитку дворянсько-поміщицького господарства Київської губернії у 1861 – 1917 рр., що обумовлює актуальність та необхідність дисертаційного дослідження.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження складається із сукупності архівних та опублікованих матеріалів. До опублікованих джерел належать законодавчі та інші нормативно-правові акти, статистичні збірники і матеріали кінця XIX – початку XX ст.

Першочергове значення для висвітлення окресленої проблеми мали архівні документи та матеріали. Під час підготовки дослідження були опрацьовані матеріали 3 державних архівів, зокрема ЦДІАК України, ДАКО, ДАЧО.

Значна частина документів, використаних у дисертаційному дослідженні, зберігаються в сховищах ЦДІАК України. Передусім, це відомості щодо історії економічного розвитку Київської губернії, які є у ф. 442 «Канцелярія

Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора». Дані, що стосуються дворянсько-поміщицького господарства, містяться у щорічних звітах і статистичних рапортах губернаторів. У них подавалася оглядова інформація щодо маєтків, пропозиції із законодавчого регулювання поземельних відносин, про нові галузі промисловості у дворянських маєтках, відомості про ціни на внутрішньому ринку. У них приділяється увага надзвичайним ситуаціям та подіям, що вимагали негайного урядового втручання (конфіскація маєтків, розмежування земель, порушення поземельного законодавства тощо). Дуже важливими джерелами, які зберігаються у ф. 442 є облікові документи, що дають статистичні відомості про наявні в Київській губернії фабрики і заводи. [4 – 41]. Також схожа інформація міститься у фонді 274 «Киевское губернское жандармское управление. Секретная часть» [2].

Значні відомості про економічне становище поміщиків у Київській губернії дають описи майна, відібраного за борги. Так, у ф. 486 «Київська палата цивільного суду» містяться описи майна поміщиків, які не змогли переорієнтуватися на нові капіталістичні відносини та поповнювали ряди поміщиків, котрі розорилися. Дається детальний перелік будівель, природних багатств маєтків, побутових і особистих речей власників. Тут також можна знайти відомості і про маєтки, результати розслідувань боргових зобов'язань поміщиків і простежити кількість та обсяги позичених коштів [42].

У ф. 830 «фамільний фонд Терещенків» є збірка звітів за 1877 – 1891 рр. про прибутки та збитки маєтків Терещенків. Суттєвий інтерес становлять листи за 1889 – 1890 рр. службовців маєтків та заводів Ф.А. Терещенка [63 – 70].

У ф. 730 «Київське відділення Російського технічного товариства» зберігаються статистичні джерела звітного характеру про цукрові заводи поміщиків (описи окремих цукрових заводів, кількість приладів і машин, умови праці. тощо) [59 – 62].

Загальні дані про цукрові заводи графів Бобринських, їх технічне оснащення та потужності, а також патентні свідоцтва на право виробляти цукор

містяться у ф. 619 «Головна контора Смілянських заводів графів Бобринських» [56 – 57].

У ф. 574 «Старший фабричний інспектор Київської губернії» містяться щорічні звіти діяльності фабричних інспекторів Київського фабричного округу. Є матеріали, що висвітлюють проблеми становища найманих робітників, організацію їхньої праці та встановлення робочого часу, відомості про технічний стан заводів, кількість робітників і умови їх праці на поміщицьких винокурних заводах Київської губернії [51 – 53].

У ф. 575 «Київський окружний фабричний інспектор» містяться «подорожні журнали» фабричних інспекторів з інформацією про перерозподіл сільськогосподарської продукції у повітах Київської губернії наприкінці XIX ст. Інспектори концентрували свою увагу на найбільш прибуткових для держави приватних заводах та фабриках: цукрових, рафінадних, тютюнових, винокурних тощо [54, 55].

Дослідження документів фондів 491 «Київське губернське управління державного майна, м. Київ»; 494 «Управитель 1-го Станіславчицького удільного маєтку Київського удільного округу, с. Бесідка Таращанського повіту Київської губернії»; 692 «Київський округ шляхів сполучення, м. Київ»; 846 «Запольська (фон Мекк) Кіра Миколаївна (1886 – 1969) – власниця маєтків у Київській губернії»; 49 «Потоцькі»; 497 «Управитель 4-го Поташнянського удільного маєтку Київського удільного округу, с. Поташня Канівського повіту Київської губернії»; 848 «Ігнат'єв Олексій Миколайович (1874 – 1948) – дипломат і державний діяч, останній київський губернатор (1915 – 1917)»; 2163 «Обласний спеціаліст з тваринництва для Воронежської, Катеринославської, Київської, Курської, Полтавської, Харківської і Чернігівської губерній (1911 – 1917), м. Харків» дозволяють глибше розглянути різні аспекти господарської та промислової діяльності дворянства Київської губернії у пореформений період [45 – 47; 49; 58; 71; 1; 50; 72].

Суттєво доповнили джерельну базу роботи матеріали регіональних державних архівів. Так, у ДАКО важливими для дослідження є фонди:

1 «Київське губернське правління, м. Київ», 2 «Канцелярия Киевского губернатора», 4 «Київське губернське у селянських справах присутствіє, м. Київ», 782 «Київське дворянське депутатське зібрання, м. Київ», 1238 «Київський повітовий предводитель дворянства, м. Київ», 1260 «Київське повітове поліцейське управління, м. Київ», 1542 «Колекція карт та креслень» [74 – 81].

Документи і матеріали ДАЧО: фонди 18 «Корсунское волостное правление Каневского уезда Киевской губернии», 756 «Уманська повітова земська управа, м. Умань Уманського повіту Київської губернії», 823 «Кам'янський державний бурякоцукровий завод Головного управління цукрової промисловості України, м. Кам'янка Чигиринського повіту Київської губернії», 5799 «Симиренки (сімейний фонд)» дозволяють доповнити відомості про кількість фабрик і заводів поміщиків Київської губернії [82 – 88].

Найбільшу цінність становлять масові відомості особових архівних фондів. Вотчинна документація відображає процес організації поміщицького господарства по всіх його напрямках. У маєтках велися господарські записки, головні господарські книги, господарські журнали по кожній з економії, товарні книги, книги особистих рахунків, цифрова й звітна вибірки тощо.

Управителі активно листувались із власниками маєтків, у якому детально висвітлювали наступні питання: кліматичні умови, стан реманенту, види на врожай, ціни на робочі руки, систему ведення господарства, стан каси, наявність товарів на продаж, хід справ у маєтку, характеристику керуючим загальної ситуації, а також балансові відомості, зведення про здачу угідь в оренду тощо.

Система поточного обліку й звітності поміщиків була неоднаковою, через що ступінь повноти документації неоднаковий у різних фондах. У цілому ж значна кількість документів, що містяться у вотчинних архівах, дозволяє вивчення питань організації пореформеного поміщицького господарства.

Отже, архівні документи стали основними при написанні дисертації. Варто зауважити, що інформативна якість джерел не відповідає їх кількості. Значна

частина інформації розпорошена, серед багатьох фондів майже відсутні узагальнюючі дані. Складність дослідження обраної теми зумовлює те, що більшість доступних нам документальних матеріалів мають опосередкований характер. Це спонукало автора до ретельного аналізу і пошуку об'єктивної істини шляхом комплексного дослідження.

До другої групи джерел належать опубліковані документи та матеріали. Основні законодавчі документи зібрані у виданні «Полное собрание законов Российской империи» [89 – 108], де регламентуються відносини державного, адміністративного характеру, а також цивільного і кримінального права. Воно складається з трьох видань: до першого ввійшли законодавчі акти періоду з 1649 до лютого 1825 рр.; до другого – з березня 1825 р. до кінця лютого 1881 р.; до третього – з березня 1881 р. до 1913 р. У дослідженні використовувалися законодавчі акти другого та третього видань. Великий вплив на земельні відносини та розвиток поміщицького господарства в регіоні мало повстання 1863 р., внаслідок якого були видані закони щодо обмеження прав поміщиків польського походження у питаннях володіння земельною власністю та урядового сприяння покупцям російського походження на придбання маєтків польських дворян у губернії.

Серед законів другої половини XIX ст. варто виділити «Положення про найм на сільські роботи» від 12 червня 1886 р., в якому започатковуються деякі правові норми у стосунках поміщика та найманого робітника [234, с. 169].

До законодавчих актів належали сенатські укази, які обов'язково затверджувалися імператором. Важливими законодавчими актами також ухвалювалися положення Комітету міністрів, які вводили до правового поля правила діяльності певних державних структур регіонального та місцевого рівня. Регіональні структури державної влади (канцелярії генерал-губернаторів, губернаторів) у своїй діяльності керувалися не тільки законами, а й політичною доцільністю завдань, поставлених перед ними особисто імператором.

Законодавчі акти є історичним і юридичним джерелом, що відображає механізм впровадження державної політики. Але вони не відтворюють всіх її

напрямів і тому доповнюються діловодною документацією.

Особливе місце серед джерел займають статистичні матеріали. Головне значення статистичних джерел полягає у масовості їх даних, необхідних для виявлення закономірностей історичних явищ. Проте, використання статистичних даних можливе лише за умови критичного підходу і співставлення з іншими групами джерел.

Важливе місце серед статистичних матеріалів займають документи урядових комісій як складова частина джерельної бази вивчення поміщицького господарства. Це – комплекс даних, зібраних Валуєвською комісією 1872 – 1873рр. за ініціативою Міністерства внутрішніх справ, Міністерства фінансів, Міністерства державних маєтностей та Удільного управління для дослідження становища сільського господарства краю [114].

Анкета Валуєвської комісії включала питання, що стосувалися стану господарства, робочої сили, податків, технічного оснащення поміщицьких господарств, тваринництва, галузей виробництва, ремесла і промисловості, збуту продукції. Основним об'єктом уваги Валуєвської комісії було поміщицьке господарство, а основними інформаторами – землевласники та управителі маєтків. Але недоліком матеріалів такої комісії як масового джерела, були помилки і неточні дані у зібраних відомостях.

Поряд з Центральною статистичною комісією (ЦСК) у Російській імперії збиранням статистичних даних про стан сільського господарства в цілому і поміщицького господарства, зокрема, опікувались різні міністерства та відомства. Центральний статистичний комітет (ЦСК), насамперед, збирав дані про посівні площі та урожайність. Розсилаючи опитувальні листи власникам та орендарям маєтків у 1881 і 1887 рр., ЦСК отримала відомості про площі посівів під різними культурами. З 1883 р. у виданнях зі статистики урожайності щорічно почали збиратися та публікуватися дані про чисельність сільського населення і розміри посівів [256].

При вивченні поміщицького господарства нами були використані підсумки

поземельних переписів: 1877, 1887 рр., «Статистика землевладения 1905 года» [148], Всеросійський сільськогосподарський перепис 1916 р. [113], Сільськогосподарський і Поземельний перепис 1917 р. [139; 140], матеріали яких дозволяють простежити зміни, які відбулися у землеволодінні українських губерній Російської імперії. Але більшість даних цих переписів враховували тільки загальну кількість володінь та площу землі, не виділяючи володіння за розмірами та за соціальними групами власників, що обмежило дослідницькі можливості.

Активно в дослідженні використовуються матеріали «Статистики землевладения 1905 года» [148], де подані дані по Київській губернії «Випуск 41». У збірнику вміщено таблиці з відповідними статистичними показниками 1877 і 1905 рр., які інформують про стан і характер землеволодіння за його розмірами та категоріями власників як по губернії в цілому, так і по повітах.

Мета сільськогосподарського перепису 1917 р. [139, 140] полягала у підготовці аграрної реформи Тимчасового уряду. Широка програма обстеження включала такі дані, як: забезпеченість землею, худобою, реманентом, найманими робітниками, склад угідь і сільськогосподарських культур тощо.

Цінний матеріал для порівняння поміщицького та селянського господарств дають 12 випусків «Сельскохозяйственных и статистических сведений по материалам, полученным от хозяев» [144]. Кожен з них містить матеріал по одному з напрямів: вільнонаймана праця, сільськогосподарські знаряддя, врожайність, вартість землі, тощо. Проаналізовані відомості землевласників у цьому виданні зібрані методом опитування, можливо неповні, але достовірні.

Серед статистичних джерел особливе місце посідають «Материалы по статистике движения землевладения в России» [120], де міститься інформація про правобережні українські губернії. У цих матеріалах простежується ринковий обіг приватного землеволодіння за кількома показниками протягом 1863 – 1910 рр. Авторів особливо цікавили поземельні угоди, які стосувались землі, що була у сільськогосподарському обігу.

Дані про рух землеволодіння з 1863 до 1910 рр. оброблялися

упорядниками видання за кожний рік та ретельно перевірялися. З 1896 до 1917 рр. опубліковано 24 таких випуски.

Визначення кількості проданої і придбаної землі поміщиками, її вартості, ціни десятини дозволяють розкрити основні закономірності руху поміщицької землі на ринку. Ці показники вказують на тенденцію залучення дворянського стану до загальної системи економічних відносин, а також перерозподілу землі серед дворян. Вартість проданої і купленої землі могла бути заниженою через те, що не завжди вказувалась заборгованість заставлених маєтків і замість справжньої ціни мала місце доплата готівкою.

Важливе значення має видання «О частном землевладении в Киевской губернии» Л. Скорнякова [123], в якому містяться статистичні матеріали про земельну власність дворян, купецтва та інших станів. Автор характеризує земельну власність окремо по кожному повіту Київської губернії.

Ринок збіжжя, участь у ньому поміщицьких та селянських господарств, тенденції їх розвитку всебічно аналізувалися у збірнику «Хлебная торговля в Киевской губернии» за редакцією І. Черниша [157]. Це дослідження є важливим при вивченні рівня розвитку товарно-грошових відносин напередодні Першої Світової війни.

Український етнолог П. Чубинський [143] здійснював експедиції з метою проведення етнографічних та статистичних досліджень, результатом чого стало видання статистичних праць про цукрові заводи Російської імперії, у тому числі й Київської губернії. Було опубліковано офіційні дані за 1871 – 1872 рр. по кожному заводу, адміністрація якого подавала звіти. Праці П. Чубинського дозволяють проаналізувати актуальні проблеми тогочасного цукрового виробництва в поміщицьких маєтках краю у пореформений період.

Важливу групу джерел для дослідження поміщицького господарства становлять документи банків. Це – документи Державного дворянського земельного банку, де містяться оціночні описи маєтків, заставлених у цій установі. Ці матеріали містять інформацію про декілька десятків тисяч дворянських маєтків, які перебували в заставі з 1886 по 1904 рр. Відповідні дані

організовані у таблицю, яка має 49 показників, згрупованих за такими розділами: земля, господарство, оцінка маєтку, позика, довідкові відомості. Також у додатках містяться відомості про кількість і структуру земельних угідь, способи ведення господарства, вартість худоби, реманенту і будівель, позики по маєткам, закладеним у банку [300, с. 39 – 40].

На межі XIX – XX ст. вийшли друком матеріали, в яких подаються описи «зразкових» маєтків. Статистично-аналітичні обстеження містять не тільки кількісні показники, а й їх аналіз. Велику роль у здійсненні таких обстежень відіграло Вільне економічне товариство, яке діяло з 1765 до 1922 рр., мета діяльності якого полягала у поширенні відомостей і настанов щодо землеробства, домобудівництва і взагалі щодо всіх галузей економіки Російської імперії. Основними методами роботи Товариства були: збір відомостей по сільському господарству, поширення сільськогосподарських знань, організація конкурсів з найважливіших напрямів розвитку тваринництва, рослинництва, тощо. Головним критерієм для обстеження маєтків був рівень інтенсивності господарства, а не площа землеволодіння чи розмір капіталовкладень. Опис проводився за широкою програмою, що охоплювала практично всі напрямки функціонування господарства: природно-кліматичні умови, склад угідь, галузі господарства, залучення робочої сили, управління, прибутковість тощо.

Частина описів супроводжувалася графіками та схемами. Прикладами таких описів є статистико-економічне видання: сільськогосподарська монографія «Теплицко-Ситковоцкое заповедное имение...» [153] за даними Головної контори управління маєтком І.В. Лещенка.

На початку XX ст. на Правобережжі було проведене обстеження поміщицьких господарств. Результатом цієї досить копіткої роботи стало видання «Материалы по аграрно-экономическому исследованию Юго-Западного края» [119].

У 1868 р. в Одесі було створене Товариство сільського господарства південного краю Російської імперії. Його мета полягала у покращенні ведення

поміщицьких господарств за умов розвитку капіталізму. Товариство опікувалось проблемами аграрного сектора й розробляло заходи щодо їх вирішення. Описи маєтків готувалися також для сільськогосподарських виставок 1897, 1913 рр. тощо.

Здійснювалися подібні обстеження з метою поширення «передового досвіду» організації поміщицького господарства. Так, за наказом графів Бобринських було створено статистико-економічне дослідження «Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Григория Андреевичей Бобринских в Киевской губернии, для Всероссийской выставки 1913 года в Киеве». [145]. Поряд із статистичними таблицями тут подається широкий огляд усіх напрямів діяльності графів та їх адміністрації. У праці було використано звіти маєтків, заводів та головної контори, архівні та приватні матеріали.

Таку саму мету переслідувало і видання Департаменту землеробства «Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах» [117, 118], яке вийшло друком однією книгою у 1897 р. і чотирма випусками протягом 1900 – 1904 рр.

Тринадцять випусків видання «Описания отдельных русских хазяйств», яке залишилося незавершеним, з'явилися в 1897 – 1898 рр. До «Справочных сведений» увійшли дані переважно довідкового характеру, які складені за відповідями самих господарів, більшою чи меншою мірою зацікавлених у тому, щоб подати стан свого господарства в якнайкращому вигляді. Незважаючи на ці недоліки, джерело є цінним, особливо з огляду на дефіцит даних щодо способів використання поміщицьких земель.

Описи поміщицьких маєтків Київської губернії – це найголовніші джерела, у яких можна знайти відомості про організацію маєтків, землеволодіння та землекористування, виробничу діяльність, матеріально-технічну базу, тощо. Головним недоліком цієї групи джерел є домінування в описах лише досягнень поміщицьких маєтків і неповнота даних по окремих розділах. Ці описи потрібно використовувати із залученням статистичних матеріалів, вотчинної

документації [129, 130].

Цінним джерелом для вивчення історії та господарського розвитку Київської губернії другої половини XIX ст. є праці відомого історика і краєзнавця Л. Похилевича [141, 142].

Велику кількість статистичного матеріалу можна знайти і у щорічних «Обзорах Киевской губернии» [124 – 127], що друкувалися, починаючи з 1885 до 1914 рр. і були додатком до щорічних звітів київських губернаторів. У тематичних збірниках документів та матеріалів зосереджено численні статистичні добірки, що дозволяють краще з'ясувати аспекти економічного життя регіону.

Окремо варто виділити джерела, що характеризують деякі аспекти економічного розвитку всієї Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст., в яких є відомості з економічного життя Київської губернії. У двох томах довідника «Указатель действующих в Империи акционерных предприятий и торговых домов» [155] зібрано дані про діючі заводи та підприємства, подано інформацію про власників, правління товариств, баланс підприємств, виплату дивідендів.

Важливу групу джерел становлять статистичні та довідкові збірники, краєзнавчі студії, які містять дані про чисельність землеволодіння дворян та подають інформацію про службове дворянство (щорічні «Памятные книжки Киевской губернии» [134 – 138], різноманітні «Адрес-календари...» [109]) тощо.

Секретарем Київського губернського статистичного комітету В. Мозговим було складено кілька «Пам'ятних книжок». Зокрема, «Сборник сведений по Киевской губернии» [121, 133], в якому містяться короткі відомості майже з усіх галузей господарства. Окремі розділи присвячено землеробству, садівництву, тваринництву, розвитку фабрик і заводів. Економічний розвиток Київської губернії наприкінці XIX – XX ст. висвітлювався за допомогою статистичних даних про земельну власність дворян, про середній розмір земельних наділів окремо по кожному повіту краю. У дослідженні також

подано інформацію і про основні культури, під які відводилися землі дворян, що дає певне уявлення про сільськогосподарський розвиток губернії у пореформений період.

Цінна економічна інформація, що стосувалася Київської губернії, вміщена у виданні «Весь Юго-Западный край», де можна знайти відомості про промислові об'єкти та їх власників, орендарів тощо. Загальний статистичний матеріал міститься в щорічних губернських оглядах, які в окремих випадках були додатком до щорічних звітів місцевих губернаторів [110].

Таким чином, джерельна база з проблематики дослідження, що включає в себе архівні матеріали та опубліковані документи, містить значний інформаційний матеріал. Більшість джерел лише опосередковано стосуються аналізованої нами теми та мають фрагментарний характер. Найвагомими для автора були архівні документи та матеріали, частину з яких уведено до наукового обігу вперше. Використання різноманітних джерел дозволило комплексно підійти до вивчення дворянсько-поміщицького господарства Київської губернії. Джерельна база дисертації є достовірною та достатньо аргументованою, що дає можливість вирішити основні завдання дослідження.

Висновки до розділу

У розвитку історіографії проблеми функціонування дворянсько-поміщицького господарства та аграрних відносин в Київській губернії у пореформений період прийнято виділяти три періоди:

- 1) дорадянський (1861 – 1917 рр.);
- 2) радянський (1920 – 1990 рр.);
- 3) сучасний (з 1991 р. – до теперішнього часу).

У дорадянській історіографії традиційно виділяються офіційно-консервативна, ліберальна та марксистська групи праць, присвячені різним аспектам означеної проблеми, які не є аналітично вичерпними. У радянський період спостерігалася необ'єктивна та надмірна критика по відношенню до дворянсько-поміщицького господарства. Сучасний період започаткував якісно

новий етап розвитку української та зарубіжної історичної науки. Він характеризується появою різноаспектних досліджень з теми, в тому числі й методологічного плану.

В цілому, аналіз історіографії дозволяє дійти висновку про відсутність спеціальних праць, в яких обрана нами для дослідження тема була б предметом самостійного наукового вивчення. Цим і зумовлено звернення до її дослідження.

Комплекс джерел цілком достатній для вирішення поставлених науково-дослідницьких завдань. Використання всіх зазначених вище архівних та опублікованих джерел не тільки створило основну базу дослідження, а й допомогло автору у вирішенні основних завдань дисертаційної роботи, а саме: ґрунтовно й об'єктивно розглянути функціонування дворянсько-поміщицьких господарств та їх вплив на економічне життя Київської губернії; з'ясувати динаміку зміни рівня прибутковості господарств за умов загальної модернізації українських губерній Російській імперії.

РОЗДІЛ 2

ЕВОЛЮЦІЯ ДВОРЯНСЬКО-ПОМІЩИЦЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА АГРАРНИЙ РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1861 – 1917 РР.)

2.1. Дворянське землеволодіння Київської губернії у російському законодавстві

Київська губернія у пореформений період – це край із родючими ґрунтами, високим рівнем сільськогосподарської культури та один з найбагатших аграрних регіонів Російської імперії. Землеробство давало значний прибуток та було інколи основним заняттям сільського населення Київщини. Поміщицьке землеволодіння краю становило 53,6%, або 261245 дес. [181, с. 136]. Особливістю цього регіону було те, що до кінця XVIII ст. він перебував у складі Речі Посполитої, в якій приватні права землевласників вважались недоторканими і охоронялись державою,

На початку XIX ст. на Київщині існувало натуральне господарство та кріпосницький устрій. Поміщиків тут представляли поляки, або сполячені українці, а їхніми кріпаками було українське селянство. Між поміщиками існувала певна диференціація: велико-, середньо-, дрібнопомісні власники земельних угідь. Стан такої диференціації залишався незмінним до кінця XIX ст., хоча поміж землевласниками відбувалась постійна ротація, яка посилювалась з появою в їх господарствах товарно-грошових відносин.

Намагаючись збільшити свій вплив у Південно-Західному краї, царський уряд всілякими політичними та економічними заходами надавав підтримку російському дворянству. Для цього проводилася політика протекціонізму щодо дворян, які володіли землями у Київській губернії.

На підставі Маніфесту від 19 лютого 1861 р. за поміщиками зберігалось право власності на всі землі, що їм належали. Селянам залишалась у постійне користування лише садибна земля для задоволення їх потреб, за яку вони несли повинності і виконували обов'язки перед державою. Статус селян визначався як

«тимчасово-зобов'язаний». Їм дозволялось викуповувати присадибну ділянку і за згодою із поміщиком-оранку та інші угіддя. Для викупу селянам надавалась державна позика. В разі його завершення вони отримували статус селян-власників. Поміщикам дозволялось укладати угоди із селянами про розмір їх земельного наділу за відповідні повинності. Для впровадження реформи в кожній губернії утворювалися губернські в селянських справах присутності, які наділялися адміністративними правами у справах селянських громад на поміщицьких землях. Для розгляду суперечок у дворянських маєтках засновувалися мирські управління, у повітах вводились посади мирових посередників, а у великих селах-волосні [165, с. 193].

Маніфест ознаменував докорінні зміни у соціально-економічних відносинах у Російській імперії. Ним було скасовано назавжди право приватної власності поміщиків на особу кріпаків із збереженням їх економічної залежності від панів. Родючі землі Київської губернії у складі Правобережної України являли собою велику цінність, тому місцеві поміщики не давали згоди на викуп селянами орних ділянок землі та вигонів. Селянам дозволялось лише користуватися угіддями на підставі контракту з поміщиком.

Складовою частиною положень Маніфесту став закон «Про порядок відчуження, передачу в спадщину, здавання в заставу чи в оренду поміщицьких маєтків» №36674 від 19 лютого 1861 р. Маєтки дозволялось продавати не лише спадковим дворянам, а й приватним особам інших станів, за винятком євреїв. Цим законом вперше визнавалася можливість викупу селянами свого земельного наділу. Поміщицькі землі, які не перебували у користуванні селян, дозволялось без обмежень продавати. Поміщикам дозволялось здавати маєток в оренду без соціальних обмежень, але не більше як на 30 років [272, с. 144].

Закон «Про правила щодо передачі одним із подружжя родового маєтку в довічне володіння іншого» № 38005 від 27 лютого 1862 р. вперше залучив до ринкового обігу дворянські маєтки та затвердив правила для регулювання всіх можливих ситуацій із поміщицьким майном, яке переходило в довічне володіння одного із подружжя за заповітом [90, с. 155].

Наступним законом «Про пільги при обміні земель, що належать до поміщицьких маєтків» № 38809 від 18 жовтня 1862 р. встановлювались пільги щодо сприяння дворянам в обміні їх земель із селянськими, що було необхідним для їх розверстки, адже під час обміну не стягувалось мито [90, с. 233].

Законодавчим актом «Про дозвіл власникам маєтків, які перебувають в опіці за недоїмки, проживати на їх території» № 40288 від 18 листопада 1863 р. поміщикам дозволили здійснювати господарські розпорядження і відраховувати з прибутків маєтків необхідні кошти на власне утримання. Але опікун не мав права відсторонити поміщика від управління маєтком. Його головним завданням став нагляд за вчасним надходженням коштів до казначейства та контроль за веденням господарства. Цим нововведенням припинялось нераціональне господарювання в маєтках, які перебували в опіці, а також обмежувалося розорення дрібнопомісних і навіть середньопомісних поміщиків. Порядок регулювання, який вводився законом «Про порядок погашення приватних боргів поміщиків Південно-Західного краю» № 40803 від 18 квітня 1864 р., сприяв погашенню приватних боргів поміщиків за рахунок викупних позик. Пріоритет мали державні кредитні та фіскальні установи. А законом «Про стягнення недоїмок із землевласників» № 41759 від 2 і 8 лютого 1865 р. запроваджувались певні заходи щодо радикального прискорення стягнення недоїмок із землевласників [165, с. 211].

Досліджуючи матеріальне становище дворянства Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст., варто звернути увагу на указ Сенату «Про заходи полегшення поміщикам у сплаті боргів кредитним установам в облаштуванні їх господарств» № 37970 від 28 лютого 1862 р. Землевласникам надавалось право звільняти свої землі від застави в державних кредитних установах, якщо борг не перевищував 30% від викупної суми і перекласти її на селянські землі, щодо яких вже були укладені уставні грамоти. Такі заходи відкривали шлях землевласникам для отримання нових позик у державних кредитних установах, бо їх маєток звільнявся від застави. Наділена селянам

земля, на яку переводився борг і надалі вважалася власністю поміщика. Він мав продовжувати платити державний борг і відсотки, а селяни сплачувати оброк. Якщо поміщик визнавався неспроможним боржником, то заставлена земля ставала приватною власністю селян і поміщицький борг ліквідувався викупною сумою. Це розширило дворянам-землевласникам простір для отримання додаткових кредитів [90, с. 135 – 137].

До реформи 1861 р. майже 90% усіх приватновласницьких земель Правобережжя належало польським землевласникам. Після польського повстання 1863 р. царський уряд поставив перед собою завдання посилити російське дворянське землеволодіння. Основне завдання, яке вирішувала російська верховна влада в законодавчому регулюванні поземельних відносин у Київській губернії, як і у всій Правобережній Україні, полягала у намаганні позбавити матеріальної незалежності польську еліту, яка базувалася на земельній власності. Внаслідок цього антипольська політика набула тотальних форм у всіх можливих сферах, зокрема, політичного й економічного життя Київської губернії.

Царський указ «Про правила для накладання секвестру на маєтки осіб, причетних до польського повстання» № 39377 від 15 березня 1863 р. передбачав, що вилучене майно для збереження в цілості має передаватися в містах у розпорядження міських управлінь, а в повітах-тодішнім палатам державного майна. Власник і його родина відсторонювалися від секвестрованого маєтку. На виконання цього указу, 25 квітня 1863 р. Міністерство державного майна видало циркуляр про накладання секвестру на маєтки осіб, що були причетними до заворушень, які мали місце в прикордонних із Царством Польським губерніях. Генерал-губернаторам надавалося право одноосібно вирішувати питання, пов'язані з секвестром земельних угідь і майна [167, с. 39].

Таким чином, у 1865 – 1867 рр. у дев'яти повітах Київської губернії було конфісковано 28 маєтків польських дворян, які брали участь у повстанні 1863 р., а 13 маєтків підлягали продажу у дворічний термін [37, арк. 6 – 9].

Крім конфіскації маєтків, польські землевласники були позбавлені права придбання у приватну власність поміщицьких маєтків, для них запроваджувався спеціальний податок у розмірі 10% від річного прибутку. Прихованою метою цього заходу було доведення більшості польських маєтків до занепаду [189, с. 123]. Так, у 1869 р. польські поміщики у Київській губернії заплатили 467 216 крб. 56 коп., у 1870 р. – 388 800 крб. податку (середня річна плата за десятину становила 1 крб. 75 коп.) [5, арк. 13, 116]. У 1895 р. особам польського походження довелося заплатити 213 697 крб. 94 коп., у тому числі 185 957 крб. 59 коп., поміщикам, які володіли більше як 500 дес. землі [33, арк. 4].

Згідно із законами «Про заборону євреям купувати в поміщиків та селян землю» № 41039 від 10 липня 1864 р. та «Про заборону особам польського походження купувати поміщицькі маєтки в дев'яти губерніях Південно-Західного краю» № 42759 від 10 грудня 1865 р. євреям і полякам заборонялось купувати нерухоме майно, у тому числі й землю. У той самий час уряд на пільгових умовах і за низькими цінами продавав державні землі поміщикам російського походження, державним чиновникам. Крім того, до них перейшла частина конфіскованих і секвестрованих земель осіб, причетних до польського повстання. Для полегшення купівлі землі на Правобережжі російським та українським поміщикам і чиновникам уряд створив «Товариство взаємного кредиту», виділивши для цього пільговий кредит на суму 5 млн. крб. [235, с. 160].

Усе це сприяло зростанню російського дворянського землеволодіння. Якщо у 1861 р. польському дворянству належало на Київщині 90% всієї приватновласницької землі, то у 1896 р. – 44,48%. Решта землі (55,52%) перейшла до російських поміщиків, купців і заможних селян [235, с. 161].

Урядові заходи сприяли зміцненню дворянсько-поміщицького землеволодіння у Київській губернії, внісши при цьому досить значні зміни до національного складу великих землевласників. Могутність польських, російських землевласників у Київській губернії залежала від розміру їх

земельних володінь, середній показник яких у 1863 р. становив 1001,1 дес. [186, с. 294 – 295].

Держава надавала фінансову допомогу російським поміщикам у придбанні маєтків у Київській губернії. З цією метою 10 серпня 1866 р. законом «Про статут Товариства покупців маєтків Південно-Західного краю» №43547 Олександр II затвердив статут Товариства. Основний його капітал становив 5 млн. крб., які безвідсотково надавались урядом до часу погашення позик. Для нього передавались кошти, отримані від продажу державних маєтків і оброчних статей. На початку діяльності товариства позика мала видаватись у розмірі не більше 100 тис. крб. на 49 років із щорічною сплатою 6%. Товариство мало активізувати процес обов'язкового продажу секвестрованих маєтків польських землевласників [95, с. 866 – 867].

Продовжилась антипольська законодавча політика у земельному питанні і за часів Олександра III. Законом «Про встановлення правил стосовно купівлі земельної власності в дев'яти західних губерніях» № 2633 від 27 грудня 1884 р. передбачалось збільшення у західних губерніях кількості російських землевласників. У Київській губернії заборонялось віддавати у заставу маєтки, що належали особам, яким за законом від 10 грудня 1865 р. заборонялось придбання земельної власності. Заставні документи, укладені до видання указу на ім'я таких осіб, залишались чинними протягом 10 років, а потім перетворювались на боргові зобов'язання. Полякам не дозволялось орендувати поміщицькі маєтки. Винятком з цієї заборони були лише випадки оренди чи заснування в маєтку фабрики або заводу терміном до 30 років, але за умови, що протягом перших 12 років ці промислові підприємства починали працювати. За порушення цих законодавчих норм поміщицькі маєтки підлягали конфіскації [107, с. 602 – 603].

Варто наголосити, що поміщики польського походження часто обходили положення закону від 10 грудня 1865 р., орендуючи, а не купуючи землі. Вони орендували цілі маєтки протягом тривалого часу [30, арк. 4]. Значна частина землі на Київщині продавалася на основі фіктивних угод і не оформлялася

купчими актами. Однією із форм таких фіктивних угод було укладання контракту про довготермінову оренду, що означало фактичний продаж землі. Нерідко маєтки за вигадану позику передавалися іншим особам у довготермінову заставу, що також було рівнозначним продажу землі. [235, с. 162]. Офіційна статистика брала до уваги лише купчі угоди. Тому, значна кількість маєтків були фактично польськими, хоча й юридично земля належала особі російського чи українського походження. На 1 листопада 1866 р. у Київській губернії з 50 конфіскованих маєтків польського дворянства залишались не проданими 36 маєтків. Польські землевласники створювали російським покупцям штучні перешкоди щодо купівлі маєтків. У губернських правліннях також були чиновники, які прагнули ускладнити купівлю конфіскованих маєтків. Польське землеволодіння та землекористування значною мірою впливало на аграрні відносини у краї [164, с. 37].

Криза дворянсько-поміщицького господарства за пореформеної доби активізувала іпотечне кредитування. Система державної іпотеки вже була неспроможна задовольнити зростаючі потреби поміщиків у кредиті. Це сприяло розвитку комерційної іпотеки. Внаслідок цього законом «Про статут Товариства взаємного поземельного кредиту» № 43361 від 1 червня 1866 р. Олександр II затвердив статут Товариства, яке видавало довго-і короткострокові кредити під заставу земельної власності. Розмір позики не перевищував $\frac{2}{5}$ від оціночної суми застави, яка мала бути не меншою за 1000 крб. Видавалась і додаткова довгострокова позика під 5% річних. Критерієм оцінки заставленої землі була її прибутковість, що визначалася умовами її здавання в оренду. Кожний позичальник товариства мав внести для утворення пайового капіталу суму, яка б дорівнювала 20% отриманої позики. Завдяки цьому позичальник вважався членом товариства, що давало йому право на пропорційну участь у володінні майном [272, с. 147].

Законом «Про статут Київського земельного банку» № 51062 від 5 липня 1872 р. Сенат затвердив статут банку, який створювався для видачі позик під заставу нерухомої власності в Київській, Волинській, Подільській та

Чернігівській губерніях. Кредити видавалися лише під заставу майна. Сума кредиту не перевищувала 60% від оцінки майна, що заставлялося. Довгострокову позику видавали під 6% на 43,5 роки заставними листами. Perezаства маєтку з поновленням довгострокової позики дозволялась лише після погашення п'ятої частини кредиту. Короткострокова позика видавалася готівкою під 6% річних на термін від 1 до 3 років залежно, від рішення правління банку. Місцеві землевласники, які мали значні кошти завдяки величезним земельним володінням, заснували регіональний іпотечний банк. Значення його створення полягало в тому, що це була перша іпотечна установа, засновниками якої були поміщики краю. У подальшому це був найбільш популярний іпотечний банк, послугами якого користувались землевласники Київської губернії, але не лише поміщики, а й представники інших станів, які володіли значними земельними угіддями [223, с. 119 – 120].

Сенатський указ «Про зміни деяких положень статуту Київського земельного банку» № 52204 від 2 травня 1873 р. затвердив зміни в статуті банку. Термін довгострокової позики збільшився до 54,5 років, а короткострокової – з 3 до 8 років і 8 місяців. Довгострокові кредити на 43,5 та 54,5 роки видавались під 6 % річних, а на 48 років і 8 місяців – під 5%. Ці зміни до статуту урізноманітнили терміни довго-і короткострокових позик, які визначались залежно від їх суми і можливості позичальника надати необхідний розмір застави. Чергові доповнення від 29 січня 1874 р. передбачали видачу кредитів для придбання маєтків після укладання купчого акта. Придбаний таким чином маєток надходив у заставу до кредитної установи [97, с. 546 – 547].

Законом «Про статут Бессарабсько-Таврійського земельного банку» № 51294 від 7 вересня 1872 р. сенат затвердив статут банку, подібний до статуту Київського. Ця кредитна установа була другим регіональним банком, який надавав послуги землевласникам Правобережної України. Особливою популярністю він користувався в південних повітах Київської губернії. З утворенням цього іпотечного банку остаточно сформувалась система

кредитних установ, яка поширювала свій вплив на Правобережжя і діяла до 1917 р. Практика іпотечного кредитування зумовила появу закону від 18 грудня 1879 р., який надавав дозвіл міністру фінансів змінювати статuti комерційних кредитних установ стосовно видачі кредитів та встановлення нових термінів позики [165, с. 248].

Заслуговує на увагу Закон «Про облік в Державному банку соло-векселів землевласників» № 1605 від 28 травня 1883 р. і затверджені імператором 23 липня 1865 р. правила введення облікових операцій у його відділеннях. Державний банк мав право відкривати землевласникам кредит для користування ним по соло-векселях терміном не більше 9 місяців із накладанням на їх маєток заборони у розмірі кредиту. Ці короткострокові позики спрямовувались на залучення в господарство землевласника обігових коштів для проведення торговельних операцій. Такий спосіб державного кредитування вказував на поглиблення товаризації сільського господарства у великих і середніх маєтках [106, с. 256].

Розвиток капіталістичних засад у поземельних відносинах зумовив появу регіональних комерційно-акціонерних іпотечних банків, що сприяло створенню конкурентного середовища в економічному житті краю. 3 червня 1885 р. був створений Державний дворянський земельний банк, який мав фінансово сприяти позичальникам Товариства взаємного поземельного кредиту, надавати довгострокові кредити спадковим дворянам-землевласникам. Банк розширив свою діяльність лише на європейську частину Російської імперії. Дозволялося переведення маєтків із застави приватних акціонерних кредитних установ до Державного дворянського земельного банку, який брав на себе відповідальність за розрахунки з переведення і погашення боргу позичальника перед ними. Якщо заставлений у банку маєток переходив у власність особи недворянського походження, то новий власник зобов'язувався погасити всю суму боргу протягом п'яти років. Цей урядовий захід зумовлювався бажанням уповільнити процес розорення дворян. Польські поміщики позбавлялись права отримувати кредит у цьому банку [108, с. 263 – 268].

Державна іпотечна політика в цей період зазнала значних змін. Перехід дворянського господарства до товарного виробництва зумовив поширення короткострокового кредитування для поповнення обігових коштів позичальників, для чого і запровадили соло-векселі. Розвиток капіталістичних засад у поземельних відносинах зумовив появу регіональних комерційно-акціонерних іпотечних банків.

Іншим важливим напрямом урядової політики у поземельних відносинах краю була фіскальна політика. Її реформування виявилось у запровадженні десятинного земельного збору, диференціації мита за перехід прав власності на землю з оцінкою її за кадастровими ознаками та прибутковістю.

Російське землеволодіння в Київській губернії зростало повільно, що особливо турбувало місцеву владу. У 1884 р. Київський генерал-губернатор О.П. Ігнат'єв у записці міністру внутрішніх справ повідомляв, що через 20 років після прийняття законів 1885 р. землевласники польського походження «... не утратили свого вредного и господствующего в крае значения», а завдяки своєму «имущественному положению, единству, и политическим традициям они представляют собой силу, парализующую все мероприятия правительства по обрусению края, поскольку ними были найдены многочисленные способы как обойти этот закон» [20, арк. 1 – 2].

Наступним кроком уряду на шляху обмеження польського землеволодіння став Закон «Про заборону здавати маєтки під заставу, особам, причетним до повстання 1863 р.» від 21 грудня 1887 р., за яким у дев'яти західних губерніях заборонялось здавати маєтки під заставу особам, котрим на підставі закону від 10 грудня 1865 р. було заборонено придбання в цих губерніях земельної власності. Також підкреслювалося, що договори, підписані до його видання, зберігають свою силу до встановленого терміну, але не довше 10 років з дня їх оприлюднення. Термін оренди скорочувався до 12 років. При цьому адміністрації надавалось право судового позову про ліквідацію всіх договорів, які сприяли б передачі маєтків полякам [257, с. 19 – 20].

За підсумковою відомістю про співвідношення між російським і польським землеволодінням на Правобережжі станом на 1890 р., підготовленою за дорученням генерал-губернатора О.П. Ігнат'єва трьома правобережними губернаторами, у володінні «осіб польського походження» на Київщині було – 848 маєтків та 882 750 дес. землі. Тоді ж російським землевласникам належало в Київській губернії – 938 268 дес. [39, арк. 4].

Від середини 1890 – х років відбувається деяке послаблення тиску на польське землеволодіння. 31 березня 1895 р. Комітет міністрів прийняв постанову про відміну обов'язкового продажу маєтків, або їх окремих частин тих землевласників польського походження, які були причетні до повстання 1863 р. [298, с. 49].

Звіти губернаторів за 1898 р. вказують на невелике зростання російського землеволодіння на Київщині порівняно з 1892 р. (російським дворянам належало 101 1142 дес. – 55,5% (1892 р. – 51,5 %), польським – 809 876 дес. – 44,5% (1892 р. – 48,5 %)) [21, арк. 6].

Законом від 4 березня 1899 р. дворянам польського походження, які особисто займалися землеробством і мешкали за умов селянського побуту, дозволялося купувати в Південно-Західному краї до 60 дес. землі на сім'ю. Згідно із законом «Про відміну деяких обмежувальних постанов, що діяли в дев'яти західних губерніях» № 26162 від 1 травня 1905 р. їм дозволялося купувати землю і більше 60 дес. тільки додатково брати дозвіл генерал-губернатора. Так, землевласники польського походження в Київській губернії придбали за 6 місяців 1905 р. 3942 дес. землі, а росіяни втричі більше – 10 455 дес. [30, арк. 2 – 3].

Таким чином, у пореформений період активно розвивалося законодавче регулювання дворянсько-поміщицького землеволодіння, що пояснювалося бажанням уряду зберегти родові маєтки дворян, а також сприяти їм у пристосування до капіталістичних форм і методів господарювання та товаризації виробництва. Уряд за допомогою державних та комерційних іпотечних установ створював фінансові умови для придбання особами

російського походження земельних угідь в Київській губернії. Специфіка іпотеки цього періоду полягала в тому, що формувались регіональні комерційні іпотечні установи і в кредитній політиці відновлювалося станове іпотечне кредитування, в якому було відмовлено польським землевласникам. Законодавчі акти, видані російським урядом впродовж усього досліджуваного періоду значно обмежили права поміщиків польського походження. Натомість російський уряд здійснив цілий комплекс заходів, спрямованих на інтеграцію та підтримку в краї російських землевласників, надаючи їм різноманітні переваги.

2.2 Головні тенденції та особливості аграрного розвитку Київської губернії

Селянська реформа 1861 р. створила умови для розвитку ринкових відносин і подальшого їх проникнення у сільське господарство. Однією з важливих відмінностей Київської губернії від інших була добре розвинута переробна промисловість (порівняно з тими губерніями, звідки вивозилася тільки сировина).

Матеріальною основою сільськогосподарського виробництва краю була земля. Київська губернія у 1861 – 1917 рр. займала площу у 50 998 кв. км., що становило 4 329 671 дес., з них під лісами – 914 818 дес., а непридатної – 295 783 дес. [133, с. 1, 25]. [Див. додаток А].

Основна умова господарювання – земельні угіддя. Всі землі Київської губернії за угіддями поділялися так: орна земля – 2 731 332 дес. (59,6%), луки – 468080 дес. (8,3%), підлісся – 1 142 591 дес. (19,2%), під будівлями, городами, садами, дорогами – 135 951 дес. (9%), під болотами та водою – 180 569 дес. (5%). Аналіз джерельних матеріалів засвідчує, що важливою особливістю структури сільськогосподарських угідь Київської губернії була висока питома вага орних земель, сінокосів та пасовищ. На структуру угідь істотно впливав світовий ринок, зростала питома вага ділянок під культурами, що користувалися найбільшим попитом [234, с. 187].

Дворянсько-поміщицьке землеволодіння краю становило 53,6 %, або 261 245 дес., селянське – 44,9 % і 261 700 дес., церковне – 2 % і 9 649 дес. Дворянська власність у Київській губернії належала до категорії великої власності. Середній розмір дворянсько-поміщицького землеволодіння по всій губернії становив 1 140 дес. Значні земельні наділи зберігали дворяни Васильківського (90,5%), Липовецького (82,3%), Звенигородського (81,8%), Канівського (81,3%), Уманського (81,2%), Київського (65,8%) повітів [123, с. 9].

За період з 1877 до 1905 рр. приватна власність дворян зменшилася на 16% переважно на користь селян. Це пояснювалося наявністю на Київщині великих поміщицьких латифундій, власники яких, зосереджуючи у своїх руках значні капітали, мали можливість без особливих втрат перейти до нового, підприємницького землеробства з елементами переробної промисловості, зокрема цукрової та винокурної [181, с. 293 – 294].

Характерною ознакою регіону був контраст між дворянсько-поміщицьким землеволодінням і селянськими наділами. Так, згідно зі статистичними даними у Київському повіті на 34 297 селянських сімей припадало 122 352 дес. придатної і 3 247 дес. непридатної для господарювання землі. У Васильківському повіті на 56 314 сімей припадало 189 912 дес. придатної і 10 700 дес. непридатної для господарювання землі [181, с. 136].

Після 1861 р. монополія дворян на землю була втрачена, земля стала предметом купівлі та продажу. Деякі дворяни змогли перейти на підприємницькі відносини з огляду на викупні платежі, купівлі худоби та реманенту, інші за нових умов почали господарювати здаючи землі в оренду, мали місце й відробітки.

З середини 1865 р. багато дворянсько-поміщицьких господарств здавалося посесорам в оренду через відсутність у поміщиків оборотних капіталів. Так, граф К.К. Потоцький з 20 тис. дес. ріллі Теплицько-Ситковецького маєтку здавав в оренду 74%. Термін оренди різних економік становив від 5 до 12 років. Орендна плата за одну десятину коливалася від

6,5 до 10,5 крб. [71, арк. 3]. Часто Товариства цукрових заводів виступали орендаторами поміщицьких маєтків. Наприклад, Товариство цукрового та рафінадного заводів «Соб» орендувало маєток Підвисоке Липовецького повіту, сплачуючи за орендним договором з 1904 до 1911 рр. 11 крб. за 1540 дес. [119, с. 94].

У Київській губернії у досліджуваний період переважала грошова короткотермінова оренда, бо власники землі, які поєднували виробництво сільськогосподарських продуктів з їх промисловою переробкою, розширяли власне господарство і мало здавали землі в оренду. Так, у 1905 – 1906 рр. у краї було укладено 265 угод грошової оренди, 3 угоди відробіткової, 49 оренди – з частини, і 14 – оренди «половинної». Оскільки попит на землю збільшувався, то відповідно зростали орендні ціни. Середня ціна за довгострокову оренду у Липовецькому повіті становила від 9 до 15 крб., у короткотермінову оренду з 21 487 дес. землі здавали не більше як 0,36% від 15 до 22 крб. за один посів. У Уманському повіті в оренду земля здавалася від 11 до 18 крб. за десятину [119, с. 100 – 103].

На відміну від великоросійських губерній у Київській губернії склад орендарів був різноманітним, але переважали євреї та німці. Згідно із переписом 1897 р. 433,7 тис. євреїв (1,6%) Київщини орендували 261,5 тис. дес. землі в 424 маєтках, охоплюючи 20% орних приватних; 6 756 німців орендували 17 954 дес. землі. Майже всі угоди з ними були неофіційними і давали прибуток дворянам [164, с. 296 – 299]. Деякі поміщики не тільки самі господарювали на власній землі, а й виступали орендарями чужої. Як правило, вони орендували великі ділянки землі, засновуючи на них велике господарство із застосуванням передової техніки, новітніх досягнень агротехніки. Це були господарства із цукробуряковими, винокурним, крохмальними заводами.

У пореформений період існувало таке негативне явище для розвитку дворянської та селянської земельної власності на Київщині як сервітути. У 1869 р. з 2 057 приватних володінь губернії без права сервітутів було 200 маєтків, із розділеними сервітутами – 321 і 1 536 нерозмежованих маєтків

[164, с. 98]. Гострою була проблема нерозмежованості селянських і поміщицьких земель. За селянами зберігалися сервітутні права, за якими вони мали право користуватися поміщицькими пасовищами для випасу худоби, сінокосами, лісами. У 1896 – 1899 рр. із 194 969 дворян Київської губернії, сервітутами користувалося 53,4% [181, с. 137]. Це пояснювалося тим, що дворяни не хотіли компенсувати селянам втрати сервітутів іншими ділянками. Так, у маєтку Кухарі Радомишльського повіту зберігся сервітут, за яким селяни мали право пасти худобу на полях після збирання врожаю, що заважало впроваджувати сівозміну, ефективнішу за традиційне трипілля. Маєток цього села площею 3 000 дес. складався із 174 ділянок по 0,25 – 1,30 дес. кожна. В інших випадках сервітут полягав у спільному із селянами користуванні ділянками для випасу худоби. Великою проблемою для поміщицьких маєтків на Київщині було черезсмузжя. У черезсмужному володінні перебувала значна частина ріллі в Київському та Радомишльському повітах [154, с. 10].

Завдяки дії ринкових механізмів збільшилась увага дворян до зернових культур, що користувались високим попитом і були конкурентоспроможним товаром як на ринках Російської імперії, так і за кордоном.

На Київщині були всі основні умови для розвитку землеробства: родючі ґрунти, сприятливий клімат, значна кількість цукрових заводів, велика кількість ринків, мережа шляхів сполучення. Орна земля в губернії у 1881 р. займала 2 731 332 дес. земельних угідь (59,6% від усієї площі губернії). По повітах вона розподілялася таким чином:

- Київський – 248,760 дес. – 45,2% від усієї площі повіту;
- Радомишльський – 265,221 дес. – 30,2%;
- Васильківський – 227,466 дес. – 65,8%;
- Сквирський – 251,191 дес. – 74,2%;
- Бердичівський – 246,829 дес. – 78,5%;
- Липовецький – 188,659 дес. – 73,1%;
- Таращанський – 223,579 дес. – 74,0%;
- Уманський – 291,908 дес. – 72,0%;

- Звенигородський – 227,473 дес. – 75,3%;
- Чигиринський – 174,090 дес. – 56,5%;
- Черкаський – 170,946 дес. – 51,5%;
- Канівський – 215,210 дес. – 64,3% [121, с. 52].

Зернові культури в Київській губернії вирощували практично всі господарства, під них відводилися значні площі, що обумовлювалися попитом на внутрішньому та зовнішньому ринку, природними умовами та розгалуженою мережею залізниць. Так, у 1881 р. озимою пшеницею було засіяно 764 860 дес. землі (30% всієї орної землі), яровою пшеницею – 709 193 дес. (28%), під паром перебувало – 845 461 дес. (34%) – це третина всіх полів [121, с. 66].

Згідно зі статистичними даними 1887 р. жито вирощувалося в північних повітах губернії: у Радомишльському повіті – 43,9% від усієї площі, у Київському – 37,7%, у Бердичівському – 26,3%, у Васильківському – 26,9%, у Сквирському – 23,9%, у Канівському – 21,7%. У південних повітах губернії домінувала пшениця (21,4% всієї площі): у Звенигородському нею засівали 31,8%, у Липовецькому – 25,2%, у Таращанському – 27,2%, в Уманському повіті – 27,2%, у Черкаському – 23%, у Чигиринському – 26,8%. Третє місце в губернії посідали посіви вівса – 18,1%, гречки – 9,4%, ячменю – 7,2% від усієї засіяної землі [14, арк. 65].

Швидкому зростанню продуктивності сільського господарства Київщини у пореформений період сприяло широке запровадження мінеральних добрив (суперфосфатів) і нових методів обробітку землі: глибока оранка поліпшеними плугами та більш раціональна сівба сівалками. Застосування добрив у поєднанні із новими методами обробітку ґрунту дозволило значно збільшити продуктивність земельних угідь [145, с. 29 – 30].

Запровадження інтенсивних методів господарювання дозволило постійно, починаючи з 60 – х років XIX ст., збільшувати загальний збір зернових. У період із 1860 по 1870 рр. вирощування основних хлібних культур збільшилося на 4,7 млн. чвертей. і досягнуло 10 млн. чвер. Якщо на території Київщини у

1870 р. урожай озимих хлібів становив 1929 тис. чвер., жита – 2961 тис., вівса – 2048 тис., ячменю – 1006 тис., картоплі – 1302 тис., то в 1878 р. відповідно озимої пшениці – 2220 тис., жита – 3145 тис., вівса – 2685 тис., ячменю – 1024 тис., картоплі – 2524 [16, арк. 35].

Урожайність головних хлібних культур на території губернії мала стійку тенденцію до зростання і на початку ХХ ст. За період з 1904 до 1913 рр. у середньому за рік з 1 дес. в Київській губернії збирали 73,7 пуда з десятини, (в Подільській губернії збирали близько 67,8 пуда хліба, на території Волинської губернії цей показник становив 59,3 пуда) [138, с. 43].

Варто зауважити, що урожайність у дворянсько-поміщицьких господарствах Київщини була вищою ніж у селянських у середньому на 17 – 20%. Вищою була й ринкова ціна збіжжя, вирощеного в поміщицьких господарствах (на 5 – 7%). Це пояснювалося запровадженням правильної сівозміни, використанням органічних та мінеральних добрив, застосуванням нових методів обробітку землі [234, с. 43].

Зерно продавали на ярмарках та базарах, оптом перепродувалося хліботорговцями за встановленими ними цінами експортним фірмам. Для покупців великих партій хліба вигідніше було купувати їх оптом за встановленими дрібними скупниками цінами. Так, у 1905 – 1906 рр. 1 пуд жита коштував 53 коп., пшениці – 71 коп., гречки – 61 коп. У 1909 – 1911 рр. найбільші ціни були встановлені на гречану крупу в середньому 1 крб. 18 коп. за пуд, за жито просили 50 – 60 коп. за пуд. У 1914 – 1915 рр. жито коштувало 70 коп. за пуд, а гречка – 82 коп. [127, с. 20].

Оптові договори підписувалися в Києві «на контрактах». Біржові операції продуктами сільського господарства ставали популярними. Найбільше проблем виникало у великих землевласників на зовнішньому ринку. Експертні контори почали зникати разом із розкріпаченням селянства. На 37 залізничних складах для зберігання зерна в межах Київської губернії господарі могли одразу отримати кредит у розмірі 75% вартості зерна. Цей тип кредиту здобув популярність серед хліботорговців. Експортні ціни на зерно в Київській

губернії в основному встановлювалися згідно цін у вітчизняних портах Миколаєва та Одеси, закордонних – Кенігсберга й Данцига. Кількість експортного зерна, відправленого з Київської губернії у середньому за 10 років, (1900 – 1909рр.) становила 40 млн. пудів [200, с. 11 – 12].

Статистика розкладкових зборів торговельних підприємств засвідчує, що у 1898 р. більшість хліба, зібраного у Київській губернії, відправлялося на експорт. При цьому зростання частки посівів озимої пшениці, вівса, ячменю та кукурудзи вказувало на орієнтацію основних виробників збіжжя на зовнішні ринки [300, с. 54]. Зважаючи на це, можна впевнено стверджувати про ринкові тенденції у розвитку сільськогосподарської спеціалізації Київської губернії у пореформений період. Разом з тим спостерігалася тенденція до поступового зменшення посівних площ жита, гречки та проса. Експортний характер вирощування зернових яскраво проявився у зміні посіву ярового жита. Наприклад, протягом 1881 – 1905 рр. площа посівів озимого жита зросла на 7%, а ярового – зменшилася на 57%. Гречка та просо вирощувалися в основному у селянських господарствах для внутрішніх потреб, ці культури не мали експортного значення [300, с. 55].

Таким чином, однією із особливостей аграрного розвитку Київщини у пореформений період були якісні зміни в структурі вирощування зернових культур – жита, проса, гречки. Але на заміну йому прийшло товарне зернове господарство, орієнтоване на виробництво високотоварних експортних культур – пшениці, ячменю, вівса та кукурудзи [277, с. 273].

Інша галузь сільського господарства Київської губернії, яка набула значного розвитку після реформи 1861 р. і яка разом із хліборобством займала провідне місце в економіці регіону – це вирощування і переробка цукрового буряку. Поширенню буряківництва в регіоні значною мірою сприяла наявність великих капіталовкладень і порівняно дешевої робочої сили, надання урядом різних пільг цукрозаводчикам, висока концентрація виробництва, сприятливі природні умови. Великі землевласники спеціалізувалися не тільки на вирощуванні цукрових буряків, а й утримували цукрові заводи. У

пореформений період 75% поміщиків Київщини володіли цукровими заводами [181, с. 161].

За розмірами плантацій цукрових буряків Київська губернія займала перше місце в Російській імперії. Так, у 1872 р. буряковими плантаціями було зайнято 60 тис. дес. землі, а у 1878 р. – 66 тис., у 1881 р. буряк вирощували на 75 625 дес. землі, які знаходилися в 191 маєтку Київської губернії, причому у Канівському та Васильківському повітах їх вирощували майже у кожному маєтку. Найменше плантацій було лише у Радомишльському повіті Київської губернії, де переважали піщані неродючі ґрунти та лісові масиви. Тут прибуток землевласникам приносило вирощування картоплі, лісові промисли, винокурні заводи та водяні млини [181, с. 161].

У 1885 р. було засіяно буряком 756 625 дес. у 919 маєтках. Так, у повітах Київської губернії найбільше бурякових плантацій було у Канівському повіті – 120 (66 760 дес.), у Сквирському – 101 (72 219 дес.), у Липовецькому – 102 (69 011 дес.), у Бердичівському – 108 (66 298 дес.), у Таращанському – 99 (62 777 дес.), у Васильківському – 92 (64 799 дес.). Найменше – у Радомишльському повіті – 10 (2 644 дес.) [133, с. 69].

Основу бурякового виробництва становили великі маєтки, оскільки для цукрового виробництва велике значення мала якість сировини. Насіння буряку закупляли у Німеччині, або культивували в маєтках. Природна родючість ґрунтів на Київщині навіть за умови трипілля по 9 років поспіль зумовлювала високі врожаї цукрових буряків. Розвиток тваринництва в дворянсько-поміщицьких господарствах багато в чому залежав саме від вирощування цукрового буряку та зернових культур [271, с. 28].

Розвиток землеробства в губернії зумовив не тільки збільшення посівних площ, а й збільшення валових зборів та підвищення врожайності. Значне місце в цьому посідала ефективна сівозміна. У великих маєтках застосовувалося багатопілля: у Смілі – 12 – 13 – ти пілля, Шполі – 6 – 12 – ти пілля, Вишковці – десятипілля система. Решта господарств обмежувалися три – чотири піллям. Наприклад, із 919 маєтків, у яких у 1885 р. переважали бурякові плантації,

лише у 174 здійснювалася ефективна багатопільна сівозміна (144 893 дес.). Зокрема: у Звенигородському повіті з 78 маєтків (59 396 дес.) у 21 маєтках – багатопільна сівозміна на 23 994 дес.; у Чигиринському з 57 маєтків (46 156 дес.) багатопільна сівозміна у 23 маєтках на 19 166 дес.; в Черкаському із 73 маєтків (55 423 дес.) багатопільна сівозміна у 25 маєтках на 18 769 дес.; у Канівському з 120 маєтків (66 760 дес.) у 36 маєтках багатопільна сівозміна на 25 951 дес.; у Васильківському з 92 маєтків (64 799 дес.) багатопільна сівозміна у 31 маєтку на 24 760 дес. [133, с. 39 – 86].

У пореформений період у Київській губернії значно розширювалося вирощування картоплі – головної сировини для винокурної промисловості. Площі під цією культурою у 1870 – 78 – х рр. збільшилися у 1,7 раза, в 1887 – 1913 рр. – більш як у 1,5 раза, що було характерним як для великих поміщицьких, так і для селянських господарств. Так, у 1870 р. на території губернії було посаджено близько 229 тис. четвертей картоплі, а у 1878 р. – 354 тис. четвертей. Зібрано у 1870 р. 1302 тис. четвертей картоплі, а у 1878 р. – 2 524 тис. четвертей. У період з 1881 до 1913 рр. площі, зайняті під картоплею на Київщині збільшилися із 48 тис. дес. до 67 тис. дес. Валові збори картоплі у 1896 – 1900 рр. порівняно із 1886 – 1890 рр. у губернії зросли у 3,4 раза. Ці дані вказують на те, що вирощування картоплі на Київщині протягом досліджуваного періоду ґрунтувалося на ринкових засадах і обумовлювалося потребами винокурної промисловості краю [121, с. 65 – 66].

Посіви олійних культур у губернії особливо швидко почали зростати під час сільськогосподарської кризи 1880 – х рр., коли впали ціни на хліб. Наприклад, у Київському, Васильківському, Звенигородському, Канівському, Липовецькому, Сквирському та в Уманському повітах під олійними культурами у 1888 р. було зайнято більше 10 тис. дес. землі, з яких було зібрано понад 431 тис. пудів врожаю. Проте значної ролі у сільськогосподарському виробництві Київщини олійні культури не відігравали [174, с. 61].

Певного розвитку в краї досягло тютюнництво. Зокрема, у 1878 р. тут було вироблено тютюнової продукції на суму 1 656 415 крб., майже на 400 тис.

крб. більше попереднього року. Площі, зайняті під тютюном протягом досліджуваного періоду, збільшувалися. Наприклад, у 1901 – 1910 рр. у середньому під посівами тютюну було зайнято 250 дес. землі (у той самий час у Подільській губернії – 657 дес., у Волинській – 357 дес.). Але за обсягом виробленої продукції провідне місце посідала Київська губернія, де була розташована 21 тютюнова фабрика [302, с. 41.].

Садівництво губернії отримало свій розвиток лише у землевласників. Так у Звенигородському, Черкаському, Сквирському, Таращанському повітах сади займали від 3 до 25 дес. землі, переважали такі фруктові дерева, як: яблуні, груші, вишні, черешні, сливи. У Чигиринському, Канівському, Сквирському та Бердичівському повітах вирощували абрикоси, персики, горіх [133, с. 98 – 101].

У 1914 р. на Київщині було створене Центральне товариство плодівництва, до якого входили окремі власники садів і садових кооперативів. Його члени відправляли свою продукцію на ринки Російської імперії. Наприклад, Петрівське товариство садівництва відправило до Санкт-Петербурга близько 600 пуд. полуниці. У кількох селах Київської губернії деякі селяни мали сади, прибуток від яких становив сотні й навіть кілька тисяч карбованців на рік [300, с. 63].

Розвивалося в Київській губернії і бджільництво. На пасіках Сквирського, Таращанського, Уманського, Черкаського й Чигиринського повітів нараховувалося понад 80 тис. вуликів. Збір меду становив 36 548 пудів. У пореформений період бджільництво стало повсюдним явищем краю [300, с. 62].

У пореформений період важливою галуззю дворянсько-поміщицького господарства краю було тваринництво. Велике значення для відгодівлі худоби мали луки, долини з перелісками, різноманітні вигони для домашніх тварин, а подекуди й відгінні пасовища. До 1887 р. тваринництво ще мало достатню кормову базу, створену самою природою. На залежність тваринництва від розмірів природної кормової бази вказують такі статистичні дані: у Київській губернії землі під толокою, перелогом, луками і пасовищами становили 35%

(під перелогом і толокою – 17%, під луками і пасовищами – 18%). Навіть не враховуючи пару, приріст посівів до попередньої земельної площі становив з 1881 – 1887 до 1906 – 1910 рр. – 7 %, під паром – 37% [220, с. 63].

Подальше зростання посівної площі ставало можливим переважно за рахунок зменшення пару. Це вимагало інтенсифікації землеробства, збільшення земельних площ під кормовими травами, коренеплодами та іншими сільськогосподарськими культурами, що могли забезпечувати потреби тваринництва.

Успішному розвитку тваринництва у краї перешкоджали й інші причини. Серед них варто виділити низький рівень селекції, негаразди щодо транспортування худоби і м'яса через майже повну відсутність спеціального обладнання на залізничних станціях. Провізна плата залізницями на далекі відстані сягала половини купівельної вартості худоби, що часто зводило нанівець конкурентні можливості на міжнародному ринку. До того ж, розвиток тваринництва стримувався низьким рівнем споживання м'ясних і молочних продуктів у містах [220, с. 65].

У зв'язку із значним скороченням природньої кормової бази, дворяни дедалі частіше змушені були переходити від традиційного скотарства до стійлової відгодівлі худоби. Сотні цукрових, винокурних та пивоварних заводів почали забезпечувати тваринництво кормами – буряковим жомом, мелясою, пивною гущею та побічними продуктами переробки картоплі на крохмаль. Кормова меляса додавалася великій рогатій худобі та коням до корму по 3 фунти на день. За підрахунками економіста В. Ландо, на заводах України могло вироблятися до 500 млн. пуд. жому і близько 25 млн. пуд. меляси. Лише у Київській губернії перероблялося близько 150 млн. пуд. буряку, з яких залишалось до 120 млн. пуд. сирого жому, достатнього для відгодівлі 250 тис. голів великої рогатої худоби [191, с. 5].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на Київщині продовжували розвиватися традиційні для цього регіону напрями тваринництва: конярство, вівчарство, свинарство та розведення великої рогатої худоби.

Таблиця 2.1

**Кількість худоби у господарствах Київської губернії
у 1882 – 1913 рр. (тис. голів) [225, с. 164]**

<i>Губернія</i>	<i>Рік</i>	<i>Всього</i>	<i>У тому числі</i>			
			<i>Коні</i>	<i>Велика рогата худоба</i>	<i>Вівці</i>	<i>Свині</i>
Київська	1882	2684	431	549	1288	382
	1891	2349	368	608	925	447
	1901	2404	419	620	917	425
	1907	2337	465	612	819	429
	1913	2381	497	641	633	603

Таким чином, протягом 30 років (з 1882р. до 1913 рр.) загальна чисельність поголів'я худоби у господарствах Київщини зменшилася на 303 тис. голів. Одночасно поголів'я коней зросло на 66 тис. голів, великої рогатої худоби – на 92 тис., свиней – на 221 тис. голів. Натомість поголів'я овець зменшилося – на 354 тис. голів [227, с. 195]. Однією з причин такого становища було значне скорочення природної кормової бази внаслідок великого розорювання цілини, скорочення пасовищ.

На Київщині розводили різні породи великої рогатої худоби. У зоні Полісся і на прилеглих до нього територіях переважали бура м'ясо-молочна й біло-хребтова породи корів. На лісостепових просторах найбільш поширеною була українська сіра корова. Продукція тваринництва Київської губернії у загальному обсязі сільськогосподарських вантажів становила напередодні Першої Світової війни 1/5 частину їх вартості [220, с. 66].

Серед місцевої молочної породи корів доволі поширеною була німецька порода. У середньому такі корови, за даними Радомишльської сільськогосподарської дослідної станції, давали 168 відер молока [254, с. 28].

У районі діяльності Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства у 1913 р. функціонувало 12 дворянських господарств і дві

тваринницьких спілки, породи корів яких було внесено до Харківської племінної книги. Зокрема, до одної із тваринницьких спілок увійшли такі маєтки: Ліщенці Бердичівського повіту – 40 корів; маєтки Довжок, Кожанка і Жданівка Липовецького повіту – відповідно 44, 75 і 36 корів; маєток Скала Тарашанського повіту – 38 корів. Окрім того, в Уманському повіті налічувалося щонайменше п'ять спеціалізованих господарств із чисельністю корів від 38 до 60 голів [73, арк. 49, 50, 50зв.].

Наступною галуззю тваринництва, що отримала розвиток у дворянсько-поміщицьких господарствах Київщини, було конярство. Всього у Київській губернії у 1885 р. налічувалося 429 419 коней. Ця кількість по повітах розподілялася нерівномірно і залежала від того, ким здійснювалася обробка полів: волами чи кіньми. По повітах кількість коней розподілялася так: Сквирський повіт – 51 720, Уманський – 47 659, Васильківський – 45 420, Бердичівський – 42 920, Радомишльський – 41 562, Липовецький – 38 614, Тарашанський – 37 759, Київський – 34 195, Звенигородський – 24 410, Канівський – 21 661, Черкаський – 12 429, Чигиринський – 11 849 [133, с. 107].

Аналізуючи статистичні дані наступних років, ми бачимо, що у Київській губернії збільшується поголів'я коней. Зокрема, вже у 1905 р. налічувалося 441,7 тис. голів, у 1906 р. – 461,3 тис., у 1907 р. – 482,9 тис., у 1908 р. – 485,5 тис., у 1914 р. – 587,9 тис. [150, с. 78]. У дворянсько-поміщицьких господарствах утримання коней було необхідністю, адже вони використовувалися не тільки як тяглова сила для обробітку земель, але й для отримання сталого прибутку від продажу.

Поміщики Київщини розводили породистих коней. У 1887 р. у краї працювало 34 кінні заводи, на яких налічувалось 2 598 коней. Тільки у трьох повітах Київської губернії: в Канівському, Чигиринському і Черкаському не було кінних заводів, найбільше число заводів налічувалось у Липовецькому (8) та Сквирському повітах (8). Так, у Красівці Бердичівського повіту поміщик А. Терещенко утримував племінних коней, у Київському повіті в с. Зікрачах завод по розведенню коней утримував дворянин К. Репін, у Звенигородському

повіті в с. Кобрин, граф О. Потоцький з 1880 р. розводив породу арабських коней, у Сквирському повіті в с. Верхівни граф А. Ржевуський утримував польських скакунів [181, с. 161].

У маєтку Мостище Київського повіту поміщик Тарновський розводив коней для польових робіт [80, арк. 132 – 133].

На конезаводах графів Браницьких теж розводили коней для польових робіт, використання яких мало на меті піднести ефективність сільського господарства. Так, наприклад, на фермі «Мочихвіст» поряд із чистокровними скакунами зростали і робочі породи – так звані суфольки, ваговози та ін. Всі кінні господарства Браницьких постійно працювали над поліпшенням племінної справи: купували найкращих коней, заводили табунні книги. У Васильківському повіті у с. Шамраївці та с. Узин графи Браницькі розводили верхових арабських скакунів ще з 1778 р. Для демонстрацій досягнень племінного конярства Браницькі влаштовували спеціальні змагання в м. Біла Церква, на які з'їжджалася дворянська аристократія з багатьох губерній Російської імперії [133, с. 119].

Пріоритетне значення для поміщиків Київщини мали не лише коні, а й воли. Вони виконували функцію тяглової робочої сили. Наприклад, у Смілянському маєтку Бобринських воли у рільництві відігравали ледве не першорядну роль. У 1894 р. тут нараховувалось 2 808 волів і тільки 1 070 робочих коней, а у 1912 р. – 1927 волів і 890 коней. [145, с. 32]. У господарстві Ф. Терещенка було 3 728 волів і 1 567 коней [128, с. 12].

У розглядуваний період у губернії розвивалося і вівчарство. Але вже наприкінці XIX ст. ця галузь тваринництва почала поступово скорочуватися. Основною причиною виступали дорожнеча й інтенсивне розорювання полів, а також пов'язане з ним скорочення пасовищ. До цього варто додати і дефіцит найманої робочої сили, високі орендні ціни, подорожчання кормів та розвиток цукробурякової галузі. Якщо у 1885 р. овець було 839,8 тис., у 1905 р. – 808,7 тис., то у 1908 р. – 796,5 тис. голів, у 1914 р. – 610,8 тис. Швидко скорочувалося і тонкорунне вівчарство, через його малу прибутковість. Так, за даними 1880 р.

число овець складало 981 тис., у 1885 р. – 839 тис., а у 1913 р. – 633 тис. [133, с. 126]. Важливо відзначити, що тваринництво виявилось прибутковою справою у місцевостях, розташованих навколо великих міст. Наприклад, на початку ХХ ст. на околицях Києва функціонувало п'ять великих молочних ферм. Це маєток Копилів М.П. Дурасова, маєток Бузовка Сингаївського [222, с. 237].

Отже, у пореформений період у аграрному розвитку Київської губернії відбулися суттєві зміни. Спеціалізація краю на вирощуванні та переробці зернових культур і цукрового буряку, застосування вільнонайманої праці, запровадження передової техніки та поліпшеного реманенту, порівняно широке застосування добрив, розповсюдження оренди дозволило збільшити продуктивність праці та загальну прибутковість дворянсько-поміщицьких господарств. І хоча переважаючим було вирощування хлібних культур та цукрового буряку, поступово зростали посіви картоплі, бобових, олійних та інших рослин. Активно розвивалися бджільництво й садівництво. У вирощуванні зернових та технічних культур чітко прослідковувалася тенденція до реалізації продукції цієї галузі аграрного виробництва на зовнішній ринок. Важливою галуззю було тваринництво, тенденції розвитку якого значною мірою визначалися скороченням природної кормової бази, пристосуванням зернового господарства до потреб світового ринку та підвищенням загальної культури землеробства.

Висновки до розділу

У пореформений період активно розвивалося законодавче регулювання дворянсько-поміщицького землеволодіння, що зумовлювалося кількома причинами: бажанням уряду призупинити розорення дворян, сприяти їм у пристосуванні до капіталістичних форм і методів господарювання та товаризації виробництва. Аналіз нормативних актів свідчить, що серед заходів, які впроваджувались у другій половині ХІХ ст. для зменшення в краї економічної могутності польських землевласників, пріоритет належав тим, реалізація яких мала забезпечити значне скорочення польського

землеволодіння й землекористування та зростання російського. Законодавство надало поштовх розвитку державної та комерційно-акціонерної іпотеки, що зумовило остаточне перетворення землі на товар.

Особливості аграрного розвитку Київської губернії у пореформений період засвідчили його залежність від загальноринкових тенденцій. Перетворення землі на товар спричинило скорочення дворянсько-поміщицького землеволодіння. Пореформена доба характеризувалася значним зростанням посівних площ із величезним переважанням хлібних культур, які визначалися природно-кліматичними умовами та пристосуванням рільництва до експорту зерна на зовнішній ринок. Зросли посіви коренеплодів, бобових культур і кормових трав для відгодівлі домашньої худоби, посилювався відхід від застарілого трипільля до більш продуктивних багатопільних систем у польовому господарстві Київщини. Характерною рисою стала більш виражена спеціалізація у вирощуванні пшениці, цукрового буряку та картоплі. На відміну від землеробства розвиток тваринництва у дворянських маєтках спостерігався переважно у великих господарствах. Можна сказати що тваринництво не було провідною галуззю у дворянських господарствах губернії. У тваринництві спостерігалися зміни у структурі поголів'я худоби. Зокрема, занепадає вівчарство та зростає частка великої рогатої худоби і коней. Це також є проявом ринкових відносин у сільськогосподарському виробництві губернії.

РОЗДІЛ 3

МАТЕРІАЛЬНО-ВИРОБНИЧА БАЗА ДВОРЯНСЬКО-ПОМІЩИЦЬКОГО ГОСПОДАРСТВА КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

3.1. Земельна власність дворян: посесія і застава, кредитування дворянсько-поміщицьких господарств

Земля, як найважливіший засіб виробництва і основна умова господарської діяльності більшості населення Київської губернії після скасування кріпосного права залишалася тією базою, на якій будувалися економічні взаємовідносини між поміщиками та селянами. Розвиток приватного землеволодіння полягав у переході від становості до безстановості. Серед приватних землевласників зростала частка купців, міщан, селян, але тим не менш зберігалось панування землеволодіння дворянського стану, яке багато в чому визначало характер аграрних відносин у регіоні.

У 1905 р. земельна площа Київської губернії становила 4 628 641 дес. Порівнюючи ці розміри з 1877 та 1887 рр., бачимо, що вони збільшились проти 1877 р. на 293 970 дес. і проти 1887 р. на 362 766 дес. [148, с. 38].

За характером володінь 4 628 641 дес. земельної площі Київської губернії у 1905 р. розподілялися таким чином: приватні володіння – 2 092 476 дес. (45,2% до загальної площі), надільні землі – 2 106 781 дес. (45,6%), казенні, удільні, монастирські, церковні та інші землі – 424 384 дес. (9,2 %) [148, с. 39].

Місце і роль дворянсько-поміщицького господарства, його вплив на характер аграрного розвитку Київської губернії досліджуваного періоду визначалися економічною могутністю місцевих поміщиків. Розроблена вченим А.М. Анфімовим ієрархія передбачала поділ на три групи:

- дрібні поміщицькі господарства (50 – 100 дес.);
- середні поміщицькі господарства (100 – 500 дес.);
- великі поміщицькі господарства (понад 500 дес.) [300, с. 65].

Питома вага дворянського землеволодіння в 1905 р. у загальному та приватному землеволодінні краю становила 33,0 та 73,0%. Найбільша питома

вага дворянсько-поміщицького землеволодіння у загальному землеволодінні була у Липовецькому (42,9%), Бердичівському (41,9%) та Сквирському (39,5%) повітах, найменша – у: Чигиринському (27,1%), Васильківському (27,5%), та Київському повітах (26,7%). Найбільшою питома вага у приватному землеволодінні була у Васильківському (92,5%), Канівському (81,9%), Черкаському (81,2%), та Звенигородському повітах (81,1%), найменшою – у Радомишльському повіті (58,8%). В цілому по українських губерніях ці показники становили 31,6 та 67,7% [див. додаток Б1].

Основною тенденцією перерозподілу земельної власності в Київській губернії у пореформений період було падіння питомої ваги дворянського землеволодіння при одночасному збільшенні господарств інших суспільних станів. Протягом 1877 – 1905 рр. землеволодіння дворян у губернії зменшилися з 91,6 до 73,1%, а питома вага землеволодіння купців, почесних громадян, а також торгово-промислових товариств збільшилося з 3,6 до 4,9%, міщан – з 0,9 до 2,6%, селян – з 2,6 до 5,5% [148, с. 62].

Київщина відрізнялася від інших регіонів України за розмірами приватних землеволодінь та співвідношенням груп їх власників. Переписи, проведені ЦСК Російської імперії у 1877 – 1905 рр. дають змогу з'ясувати, які зміни відбулися у дворянському землеволодінні, його розшаруванні та розмірах.

Власників, які мали більше 1000 дес. землі, у 1905 р. налічувалось 424, тобто 14,9% загальної кількості володінь дворян, а володіли вони 1 054 675 дес. землі, що становило 69% землеволодіння дворян Київської губернії; у 1877 р. ці показники становили відповідно 440 – 27,4% – 1 457 205 – 79,5%. Якщо у 1877 р. на одне дворянське господарство припадало 1139,8 дес. землі, то в 1905 р. – вже 538,6 дес., тобто ми бачимо скорочення землеволодіння, а у групах господарств, які володіли більше як 1000 дес. землі у 1877 р., на господарство припадало 3311,8 дес., у 1905 р. цей показник становив 2487,4 дес. [див. додаток Б2].

Як змінювалося дворянське землеволодіння у 1887 – 1905 рр. за розмірами володінь у повітах Київській губернії дозволяють встановити такі дані. Дрібні

маєтки найбільше були розвинуті у Радомишльському (70,2%) і Київському (77,7%) повітах, середні – у Таращанському (53,3%), Уманському (50,9%), Сквирському (49,8%) та Канівському (47,3%) повітах, а великі – у Звенигородському (39,9%), Васильківському (31,4%) та Черкаському (27,2%) повітах. Для порівняння даних про розміри особистих володінь у 1905 р. порівнюємо їх з такими самими даними 1887 р. Якщо у Київській губернії дворянам у 1887 р. належало 1 746 маєтків, то у 1905 р. їх кількість збільшилася на 1 091 і становила 2 837 маєтків. [див. додаток БЗ]

Як бачимо, однією з особливостей дворянсько-поміщицького землеволодіння Київської губернії була висока концентрація землі. Процес формування великого дворянського землеволодіння тут розпочався ще у XVI ст. і мав певні особливості: тривалий час тут були сильними позиції польських дворян, ця територія до складу Російської імперії увійшла достатньо пізно, все це не могло не вплинути на дворянське господарство. До реформи на Київщині польські землевласники володіли 620 тис. дес. землі, а 18 тис. дес. припадало на решту власників. У 1861 р. у Київській губернії 1 412 маєтків належало польським поміщикам і 357 маєтків російським поміщикам. Співвідношення земельних володінь польських магнатів і російського дворянства становила 85% та 15% [162, с. 23].

Після польських повстань 1863 – 1864 рр. частка польського землеволодіння в 1896 р. зменшилася до 44,5% землі, а землевласникам російського походження належало 55,5% [167, с. 50].

Також на Київщині було значним поміщицьке землеволодіння німців-колоністів. Наприклад, К. Мартіну належали маєтки площею 1340 дес. поблизу містечка Пликово і 1884 дес. у селах Юшківці та Саборовці (Київський повіт), крім того він орендував маєток Якубець Уманського повіту. Німець Сетгофер володів маєтками у Сквирському повіті поблизу містечка Корнин. У м. Чорнобиль спадкоємцям Ренк належав маєток площею 13 510 дес. [302, с. 73].

Як змінювалася площа дворянського землеволодіння протягом 1877 – 1905 рр. по повітах губернії дозволяють встановити такі дані: якщо прийняти площу дворянського землеволодіння Київської губернії у 1877 р. за 100%, то до 1887 р. воно зменшилося до 94,8%, а у 1905 р. до 83,3%. Найменше скорочення дворянського землеволодіння спостерігалось у Черкаському, Липовецькому, Канівському, Звенигородському та Васильківському повітах, які визначалися високим рівнем розвитку ринкових відносин. У цих повітах налічувалась значна кількість цукрових та винокурних заводів, що сприяло швидкому пристосуванню дворянських господарств до ринкових умов ведення господарства. Найбільше скорочення дворянського землеволодіння ми бачимо у Таращанському, Чигиринському та Радомишльському повітах [див. додаток Б4].

Причиною невеликого скорочення поміщицького землеволодіння на Київщині були особливості розвитку сільськогосподарського виробництва у краї. Близькість зовнішніх ринків, спеціалізація краю на високоприбутковому вирощуванні та переробці цукрового буряку значно зміцнили дворянсько-поміщицькі господарства, дозволивши нагромадити значні капітали і пережити кризу, яка спіткала дворянські землеволодіння інших регіонів України.

Дворянсько-поміщицьке землеволодіння Київської губернії значною мірою було латифундійним. Велике землеволодіння понад 10 000 дес. становило 15 господарств (0,9%) площею 293 195 дес. (19,4%); понад 5 000 дес. становило 8 господарств (0,6%) площею 58 347 дес. (3,8%); понад 3 000 дес. становило 25 господарств (1,6%) площею 86 503 дес. (5,7%); понад 1 000 дес. становило 424 господарства (26,4%) площею 1 054 675 дес. (69,7%); понад 500 дес. становило 887 господарств (51,5%) площею 1 345 585 дес. (88,9%); середнє землеволодіння від 100 до 500 дес. становило 564 господарств (35,1%) площею 152 598 дес. (11,1%); дрібне землеволодіння від 50 до 100 дес. становило 216 володінь (13,4%) площею 15 901 дес. (1,0%) [див. додаток Б5].

Дворяни Бердичівського повіту станом на 1912 р. володіли 155 803 дес. землі (площа всього повіту становила 312 000 дес.). Дворяни Черкаського

повіту володіли 132 611 дес. землі (площа повіту – 342 381 дес.) [31, арк. 30, 39].

Дворяни Уманського повіту у 1915 р. володіли 147 360 дес. землі, площа всього повіту дорівнювала 377 442 дес. [75, арк. 7 – 8].

Маєток графів Браницьких, розташований у шести повітах Київщини займав понад 400 тис. дес. землі. Маєтки княгині О.П. Долгорукої у с. Соколівочка, Глибочок, Кобрінова Гребля та м. Тальне Уманського повіту мали 19 655 дес. Бородянський маєток графа Шембека у Київському повіті займав 22 тис. дес. землі, у Звенигородському повіті 15 тис. дес. Бужансько-Вільховецького маєтку належали графу О.О. Потоцькому. Смілянський маєток графів Бобринських у 1895 р. мав площу 18,8 тис. дес. ріллі та 14,3 тис. дес. лісу. Андрушівський та Головківський маєтки Терещенків мали 24 119 тис. дес. орної землі, 3 733 дес. лісів. У Канівському повіті відомими поміщиками були Микола Петрович Лопухін-Демидов (маєток Корсунський – 20 тис. дес.), граф Бутурлін (маєток Таганча), спадкоємці Терещенка (маєток Мартиновський – 30 300 дес.). У Бердичівському повіті – М.П. Ігнат'єв (маєтки Крупозеринці, Адамівка, Босий Брод, Поповці), Ф. Безак (маєтки Прушинці, Широка Гребля, Кордонівка, Юзвинь), Меринга (маєтки Овечаче, Нова Гребля), Черкасов (маєток Турбов). У Черкаському повіті – К. Балашова (маєток Могило-Городищенський – 4 тис. дес.) [58, арк. 15 – 20].

Крім того, у власності земельних магнатів були і ліси, які займали площу 914 818 дес. (20,5% загальної площі губернії) [119, с. 135]. У 1887 р. поміщикам належало 474 650 дес. лісу, в тому числі поміщикам Радомишльського повіту – 187 385 дес., Київського – 77839 дес., Черкаського – 44 453 дес. Найменше лісів належало поміщикам Уманського, Таращанського, Звенигородського повітів відповідно 11 479 дес., 11 628 дес., 10 837 дес. [133, с. 46].

Саме ліси стали одним із чинників, які стримували зменшення площ дворянського землеволодіння й перехід земель до селян шляхом купівлі й продажу. Справа була в тому, що ліси в пореформений період часто вибували заради уникнення продажу закладених у банках маєтків.

У пореформений період дворянсько-поміщицькі господарства Київської губернії велися таким чином: власник сам безпосередньо, або із залученням найманої адміністрації, утримував господарство за власний рахунок; окрім організації власного господарства, можливим було отримання прибутку від маєтку через здачу його в оренду повністю або частково особі, або заводу; господарство велося змішаним способом. Здана в оренду земля перебувала під контролем власника або управителя маєтку. Між власником і орендарем укладалася угода, в якій зазначалися умови користування землею [270, с. 157].

За угодою оренди землі – власник поступався правом користування землею орендареві із зобов'язанням виплачувати щорічно певну орендну плату, встановлену заздалегідь. Орендні угоди визначали не тільки плату за користування землею, а й схему надходження орендних платежів. Як правило, їх належало вносити двічі на рік, або раз на рік. Наприклад, в Андріївському маєтку К. Запольської (Київський повіт) цей термін припадав на 15 березня та 15 вересня. У Побережському фільварку графа Браницького (Канівський повіт) такими термінами визначалися 15 лютого і 15 серпня. У фільварку Шкарівка (Васильківський повіт) В. Браницького орендна плата вносилася 1 лютого і 1 листопада [48, арк. 213]. Уклавши офіційну угоду, власник не втрачав контролю над орендованою землею.

Водночас, існували випадки, коли орендарям надавалася практично повна свобода дій. Наприклад, у вересні 1911 р. шестеро селян с. Андріївки Київської губернії уклали з поміщицею К.М. Запольською угоду про оренду на 2,5 роки за 120 крб. у рік, причому за кожних півроку проплачували по 60 крб. У ній зазначалося, що орендарі могли вести сільське господарство способом, який знайдуть для себе найвигіднішим. За невиконання угоди передбачалося її скасування. Але такі випадки траплялися рідко [71, арк. 3 – 4].

Відома орендна угода 1877 р., за якою головний управитель Білоцерківського маєтку Браницьких граф Чацький здав в оренду селянину с. Піщаної А. Троцькому 7 дес. 1 638 саж. землі на 3 роки по 4 крб. 50 коп. [229, с. 162 – 163].

У 1887 р. була укладена орендна угода на 5 років між уповноваженим В. Браницького Жабоклицьким і шляхтичем Краснопольським на с. Моринці Вільшанського ключа на Звенигородщині, за якою віддавалось в оренду всього 570 дес. 1 430 саж. За умовами оренди дозволялось засівати озимою пшеницею – 140 дес., житом – 32 дес., орати під ярові культури – 100 дес., угноювати – 149 дес. 150 саж. Орендар зобов'язаний був платити щорічно 1 березня по 4 крб. 50 коп. за одну десятину [229, с. 160 – 162].

У 1915 р. 58 дес. землі при с. Речище Радомишльського повіту поміщика Павші були здані в оренду вісьмом місцевим селянам [77, арк. 21].

У Київській губернії була поширена оренда маєтків, що давало змогу господарям заробити на оренді чималі кошти та уникнути банкрутства. Різними формами оренди було охоплено понад 400 маєтків [29, арк. 49 зв.].

У 1873 р. був зданий у оренду Побережський фільварок графа В.К. Браницького (Канівський повіт) поміщикам Ігнат'євим та Косаковським у розмірі 777 дес. 2 140 саж. придатної землі терміном на 6 років по 4 крб. 50 коп. сріблом на рік за кожен десятину (річна плата становила 3 500 крб. 52 коп.). Угода про оренду була досить детально розписана. Серед інших умов зазначалося, що господарство повинно вестися за існуючою трипільною сівозміною і більше як 1/6 частина ріллі засівати буряком не дозволялося. За кожен неугноєну десятину орендарі зобов'язувалися платити 30 крб. штрафу. До обов'язків орендарів також входив догляд, ремонт і страхування від пожежі господарських будівель фільварку. Не дозволялося на орендній землі будувати винокурні заводи та млини [48, арк. 213 – 216].

Маєток Старі Мости Бердичівського повіту (201 дес. 740 саж.) землевласника А.І. Миральського. був зданий в оренду дворянину А. Сидоровичу з 28 березня 1880 по 28 березня 1916 р. на 36 років із садами, пасовищами, сінокосами, але без водяного млина, по 600 крб. в рік [32, арк. 1 – 2].

Соціальний склад орендарів був різноманітний: селяни, колоністи (німці, чехи, словаки), дворяни, міщани й купці. Наприклад, у Київській губернії у

1885 р. орендували землю 3 063 особи (найбільше – у Черкаському – 860, Сквирському – 662 повітах; найменше – у Васильківському – 51, Канівському – 71 та Чигиринському повітах – 77) [133, с. 69].

Оренда дворянської землі заможними та незаможними селянами відрізнялася. Господарства заможних селян зберігали родючість ґрунту і мали підприємницький характер. Попит на оренду незаможних селян зумовлювався недостатнім забезпеченням надільною землею та прагненням розширити виробництво продукції для власних потреб. Непідготовленість селян до самостійного ведення господарства, відсутність оборотних коштів, майнова незабезпеченість, прагнення засівати по можливості більше земельної площі через низьку інтенсивність господарства – основні мотиви, які визначали характер дрібної селянської оренди на поміщицьких землях [234, с. 82].

Короткострокова селянська оренда на Київщині зустрічалася у незначних масштабах. Наприклад, у Липовецькому та Звенигородському повітах короткострокова селянська оренда охоплювала менше 1 % поміщицьких земель, у Таращанському й Уманському повітах – від 1,16 до 5,86% [119, с. 49].

У 1881 р. селянами Київської губернії було взято в оренду 183 988 дес. поміщицької землі тобто на 100 дес. надільної землі припадало 9,1 дес. орендованої землі. У Радомишльському повіті – 23 дес., Звенигородському – 16 дес., Липовецькому – 10 дес., Черкаському – 9 дес., Бердичівському – 8 дес., Таращанському та Сквирському – 7 дес., у решті повітах – 4 дес. і менше [133, с. 47 – 48].

У Київській губернії орендою поміщицьких земель займалися також євреї. Згідно з переписом 1897 р. ця група орендарів охоплювала 1,6% з 433,7 тис. євреїв Київщини. У 1884 р. площа орендованої ними землі на Київщині становила 261,5 тис. дес. Євреї орендували землі в 442 маєтках, охоплюючи 20% орних приватних земель. Із 130 винокурень 113 перебувало у власності або в оренді євреїв. Майже всі угоди з ними були неофіційними, що давало прибуток для дворян [164, с. 288, 299].

Наприкінці XIX ст. існували такі види оренди як: грошова, з частини, «половинщина» (платили половину врожаю) та за відробітки. У Київській губернії у 1861 – 1917 рр. переважала грошова короткотермінова оренда, оскільки власники землі, особливо ті, які поєднували виробництво сільськогосподарських продуктів з їх промисловою переробкою, мало здавали землі в оренду. Також залишалася поширеною здольщина – оренда землі, за якої земельний власник надавав орендарю не лише земельну ділянку, а й нерідко посівний матеріал, інвентар і житло, отримуючи за це частину врожаю. Здольна система надавала можливість збільшувати рілля без затрат капіталу на обробіток землі, придбання знарядь праці тощо, а також усувала залежність землевласників від пропозиції робочих рук. Недоліками здольщини були: виснаження землі як наслідок одноманітності сільськогосподарських культур та відсутність «відпочинку» землі та добрив; низька врожайність та обсяги виробництва через неякісний обробіток землі селянами [234, с. 86].

У 1905 – 1906 рр. у Київській губернії було укладено 265 угод грошової оренди, три угоди відробіткової, 49 угод оренди – з частини і 14 угод – оренди «половинної». Оскільки за таких умов попит на землю збільшувався, то простежувалося зростання орендних цін. Так, у Липовецькому повіті у короткотермінову оренду з 21 487 дес. землі здавали не більш як 0,36% від 15 до 22 крб. за один посів. Середня ціна за довгострокову оренду становила від 9 до 15 крб. Орендарі зобов'язувалися за угодою страхувати будівлі маєтку, сплачувати частину земельних податків, давати власнику певну частину хліба, соломи та корму для худоби, право випасати худобу. В Уманському повіті у 1907 р. в оренду земля здавалася від 11 до 18 крб. за десятину [119, с. 100 – 102]. Орендні ціни були нестабільними і змінювалися залежно від загального економічного становища краю. У 1905 – 1906 рр. ціни на оренду зросли у Черкаському, Чигиринському та Канівському повітах і становили в середньому по губернії 16 крб. за дес. [127, с. 17].

Орендні ціни залежали від співвідношення попиту й пропозиції. У повідомленні київському генерал-губернатору відзначалося: «З роками орендні

ціни на землю підвищуються, оскільки більше з'являється вимога на оренду із збільшенням населення і господарств та зменшення наділів... Найбільше орендують ріллю, оскільки вищий попит на хліб» [34, арк. 49].

Маєток поміщиці Модзелевської у с. Королівка Київського повіту (697 дес.) був в оренді з 1868 р. за ціною 1 300 крб. в рік [10, арк. 2 – 5].

Маєток Великий Букрин Канівського повіту поміщиці К. Ігнат'євої (660 дес.) був з 1898 до 1904 рр. у довготривалій оренді за ціною 6 крб. 30 коп. за одну десятину на рік. Маєток Ходорів поміщика Янковського (1 400 дес. землі) був в оренді на 10 років по ціні 8 крб. 50 коп. за десятину. Маєток Бобрися поміщика Пишенкова (712 дес. землі) з 1898 до 1908 рр. перебував в оренді по ціні 10 крб. за десятину. У маєтках Ковалі, Студенець, Кирилівка, Грищенці орендна ціна зросла до 12 – 13 крб. за десятину [23, арк. 2 – 8].

Маєток у с. Красилівка Таращанського повіту поміщиці Попроцької був зданий в оренду у 1896 р. на 12 років поміщику Сахацькому за ціною 7 крб. 10 коп. за одну десятину [49, арк. 34].

Оренда стала способом розв'язання проблем землеволодіння як поміщиків, так і селян. Можливість отримати значно більший прибуток з цукрового виробництва, зумовлювали розширення площ, зайнятих під цукровим буряком на орендованих землях. Наприклад, у 1885 р. з 341 905 дес. землі, засіяної цукровим буряком, в орендаторів Київської губернії – 42 430 дес. землі – 538 плантацій. Середній розмір однієї плантації у орендаторів: в Уманському повіті – 58,5 дес., Звенигородському – 85,9 дес., Чигиринському – 58,3 дес., Черкаському – 122,0 дес., Канівському – 81,0 дес., Таращанському – 72,0 дес., Липовецькому – 61,6 дес., Бердичівському – 73,4 дес., Сквирському – 97,3 дес., Васильківському – 72,4 дес., Київському – 116,9 дес., Радомишльському – 57,5 дес. [Див. додаток В].

Є свідчення про негативний вплив оренди на дворянсько-поміщицьке господарство. Наприклад, у Теплицько-Ситковецькому маєтку графа К.К. Потоцького до 1895 р. з 20 тис. дес. ріллі 74% здавалося в оренду. Термін оренди різних економій був від 5 до 12 років. Орендна плата за одну десятину

коливалася від 6,5 до 10,5 крб. У матеріалах обстеження економій, що вийшли з оренди в 1896 р., відзначалося, що всі економії прийняті від орендатора в повному занепаді. Прибутковість орендних земель була нижчою (майже на 35%) від землі, яка знаходилась у користуванні власника [1, арк. 1 – 8].

На Київщині була досить поширена оренда землі заводами з переробки сільськогосподарської продукції на тривалий термін. У Липовецькому повіті Товариство Цибулівського цукрового заводу орендувало кілька маєтків: Цибулів та Іванни, що належали панові П. В. Рогозинському, Шабастівку графа А. Красицького, Копієвату пана С.К. Улашина, Зюбриху пані М.М. Кржечковської, Тарнову пана Тарновського. Сам цукровий завод розташовувався у містечку Цибулеве. Загальна площа орендної землі становила 5 766 дес., де 3 571 дес. відводилося під цукрові буряки. Орендну плату цукровий завод сплачував у середньому 12 крб. 68 коп. за місяць. Загальний капітал будівель орендованих маєтків становив 89 145 крб. [181, с. 168].

Поміщик Б. Дровановський, який орендував с. Поташня та Лащеве Уманського повіту 1 325 дес. у княгині О.П. Долгорукової, мав згідно із контрактом вирощувати буряки для Тальновського цукрового заводу, який належав княгині [83, арк. 411].

Орендна угода від 1901 р. на володіння поміщиці С.С. Сирочинської у с. Юрківцях Липовецького повіту (1 230 дес.) була розрахована на 9 років по 9 крб. за десятину з додатковими умовами (страхування будівель за рахунок орендатора, випас 20 голів великої рогатої худоби та 20 свиней маєтку, 120 пуд. зернового лушпиння, хури соломи, бурячиння, полови тощо. Товариство цукрового та рафінадного заводу «Соб» орендувало маєток Підвисоке у с. Підвисокому Липовецького повіту (1 540 дес.), сплачуючи за орендним договором з 1904 до 1911 рр. 11 крб. за одну десятину [181, с. 169].

Хохітв'янський цукровий завод у Канівському повіті з 1870 до 1876 рр. був зданий в оренду Товариству Романівських цукрових заводів. Орендований завод мав 656 дес. землі у фільварках та чотири гідравлічних преси. За орендною угодою Товариство могло передавати завод в оренду іншим особам,

але на випадок пожежі мало відбудувати завод за власний рахунок. [50, арк. 7, 28, 32 – 34]

Отже, підприємці-цукро заводчики для максимального зниження цін на потрібну їм сировину та для підтримання високих цін на свою продукцію збільшували власні й орендовані плантації цукрових буряків, що сприяло зростанню їх прибутків.

Важливу роль у становленні й розвитку ринкових відносин в Україні відіграла іпотека – кредит під заставу нерухомості, головним чином землі. Вона була одним з перших і найістотніших різновидів кредиту.

Помісне дворянство значною мірою було обтяжене боргами до скасування кріпацтва. Так, за даними Дворянського банку, у 1859 р., коли видача позик із державних кредитних установ була припинена, загальна сума боргів у трьох правобережних губерніях сягала 59150,5 тис. крб. (площа заставленої землі становила 3386,9 тис. дес.). У тому числі в Київській губернії борг становив 19345,9 тис. крб. (площа заставленої землі – 1113,9 тис. дес.) [169, с. 404 – 405].

Значна частина викупних платежів спрямовувалася на погашення цього боргу. Ведення господарства найманою працею вимагало капіталу, якого не вистачало. Тому як тільки з'явилася можливість скористатися банківським кредитом, більшість маєтків була заставлена. У результаті вже до 1894 р. нові борги кредитним установам у правобережних губерніях становили 135636,1 тис. крб., в тому числі у Київській губернії – 54054,9 тис. крб., тобто збільшилися порівняно з 1859 р. у 2,8 раза. Позики тільки прискорили перехід земельної власності до інших станів [242, с. 77].

Основу банківської системи становили акціонерні й державні земельні банки. До початку 1890 – х рр. налічувалося десять акціонерних земельних банків, серед яких – Полтавський та Київський, які видавали довгострокові позики – від 10 до 66 років під заставу сільської й міської нерухомості поміщикам Київської губернії. Так, у 1880 р. Київський земельний банк надав позики 7 027 500 крб. поміщикам краю (234 заставлених маєтків, 216 758 дес. землі). Полтавський земельний банк у цьому самому році видав позику

поміщикам регіону 2 531 300 крб. (48 заставлених маєтків, площею 57 065 дес.) [223, додаток].

У 1882 р. був створений Державний Селянський поземельний банк – державний іпотечний банк Російської імперії, який мав на меті забезпечити вигідну реалізацію земель збанкрутілих дворян. Селянам кредити надавалися на дуже обтяжливих умовах: позики видавалися в розмірі 75% купованої ціни землі; відсотки разом із щорічним погашенням боргу досягали 7,5 – 8,5%. У перший період своєї діяльності банк не користувався правом придбання землі за рахунок власних капіталів, але надавав позики й кредити на її придбання [189, с. 212].

Однак, у 1895 р. замість збільшення позик і зниження відсоткових ставок, враховуючи інтереси банку, уряд прийняв новий Статут банку, за яким йому було надано право викупу земель. Право банку купувати землі за рахунок власних коштів полегшувало дворянам продаж малоприбуткових земель на вигідних умовах. До того ж банк систематично підвищував ціну на дворянські землі, що скуповувалися. На відміну від інших іпотечних установ, кредит яких був вільним, позики Селянського поземельного банку мали точно визначене призначення – тільки на придбання приватновласницьких земель [178, с. 37].

Радою Київського відділення Селянського поземельного банку в постанові від 10 березня 1907 р. №213 було дозволено придбати маєток Трактомирів графині О.Л. Ігнат'євої (Канівський повіт) загальною площею 1 390 дес. землі за 157 тис. крб. (вартість маєтку за банківською оцінкою становила 139 981 крб. 82 коп., тобто 163 крб. 38 коп. за десятину ріллі, і 400 крб. 64 коп. за десятину лісу) [35, арк. 21 – 23].

При купівлі дворянської землі Селянський банк розраховувався з продавцями не наявними грошми, а так званими 5-відсотковими державними свідоцтвами і 6-відсотковими іменними зобов'язаннями. За державні свідоцтва дворянам платили по 72 – 73 крб., за іменні – 82 – 83 крб. за сотню. Отже, утворювалася курсова різниця, яку поміщики компенсували підвищенням ціни на землю, що продавалася [183, с. 38, 139].

У Київській губернії спостерігався великий дефіцит орної землі, що зумовлювало підвищення ціни на землю, яка формувалася залежно від співвідношення попиту і пропозиції: чим більший земельний дефіцит, тим вищі ціни на землю. При визначенні прибутковості ґрунту враховувалася середня врожайність дворянських земель. Продажна ціна у всіх банках була вищою за оцінювальну. Так, у 1911 р. оцінка десятини землі Селянським банком становила 274 крб., продажна – 309 крб., Київського земельного банку – відповідно 233 та 309 крб. [72, арк. 1 зв.].

У 1885 р. урядом Російської імперії був створений Державний Дворянський земельний банк для видачі на пільгових умовах позик поміщикам-дворянам під заставу належних їм маєтків. Він видавав довгострокові позики – від 11 до 67 років у розмірі 60 – 75% оцінки маєтків, причому на максимально пільгових для позичальників умовах: стягування по позиках було на 1,5 – 2% нижчим за ринковий. У цьому банку не надавалися кредити поміщикам польського походження, але в 1905 р це обмеження було скасоване [178, с. 46].

У перші роки існування банку дворяни-поміщики почали переводити у банк маєтки, закладені у різних приватних банках, і погашати свою заборгованість цим банкам за рахунок позик Дворянського банку. Незважаючи на підтримку дворянського землеволодіння, банк був неспроможний зупинити процес переходу земель від дворянства до інших верств населення. Спільно з державним Селянським поземельним банком він створював поміщикам, що розорялися, найбільш вигідні умови для реалізації продажу землі. Особливістю діяльності цього банку в Києві було те, що він не видавав позик поміщикам польської національності [203, с. 245].

Одночасно діяли іпотечні кредитні установи, в основу яких покладалася принцип взаємної відповідальності позичальників. До них зокрема, належало Товариство взаємного поземельного кредиту, засноване у 1866 р. найбільшими дворянами-землевласниками А.П. Бобринським, графом Г.К. Крейцом, графом І. Шуваловим, князем Т.І. Лівеном, яке перейшло під опіку уряду, а з 1890 р. перетворилося на спеціальний відділ Державного Дворянського банку. З 1906 р.

відмінності в діяльності державних та акціонерних банків поступово нівелювалися, що вказує на вирівнювання умов надання кредиту. Отже, щодо дворян-землевласників уряд, використовуючи банківські установи, проводив політику протекціонізму [178, с. 49].

Державним дворянським банком визначалися нормальні й спеціальні оцінки. Нормальні оцінки зумовлювалися родючістю ґрунтів по окремих повітах, оскільки і продажна й орендна ціна маєтку повністю залежала від його прибутковості, яка перебувала у безпосередньому зв'язку з продуктивністю ґрунту. Оцінки банку також залежали від прибутковості маєтку. На це впливали такі фактори як розташування поблизу цукрового заводу, інтенсивність господарства [168, с. 25].

Таблиця 3.2

Видача позик банківськими установами в правобережних губерніях на початку ХХ ст. (тис. крб.) [151, с. 17]

<i>Губернія</i>	<i>Дворянський банк</i>	<i>Селянський банк</i>	<i>Приватні банки</i>	<i>Разом</i>
Київська	43170,6	13366,4	36902,1	93439,1
Волинська	24855,5	7613,2	36325,1	68793,8
Подільська	35207,5	14400,6	42804,5	92412,6
Правобережна Україна	103233,6	35380,2	116031,7	254645,5

Дані таблиці 3.2 засвідчують, що у Київській губернії найбільше позик під заставу землі надавав Дворянський банк – 43170,6 тис. крб., приватні банки – 3692,1 тис. крб., найменше – Селянський банк – 13366,4 тис. крб.

Аналізуючи дані таблиці [див. додаток Д], доходимо висновку, що найбільші позики брали дворяни Черкаського, Звенигородського, Чигиринського та Канівського повітів. У 1899 р. було заставлено 41 маєток загальною площею 46 383 дес. на суму 2 928 590 крб. [116, с. 122 – 128].

У 1909 р. поміщиками Київської губернії було взято 13 позик під заставу 104 124 дес. землі на суму 1 357 100 крб. У 1912 р. – 41 позика під заставу

57 059 дес. землі на суму 9 997 000 крб. У 1913 р. – 30 позик під заставу 104 124 дес. землі на суму 19 103 800 крб. На 1 січня 1914 р. Київське відділення Державного Дворянського земельного банку виділило 367 позик поміщикам Київської губернії під заставу 475 366 дес. землі на суму 54 683 900 крб. [138, с. 65 – 66].

Отже, в усіх повітах губернії зросли масштаби застави, збільшилася як площа земель під заставою, так і зросла сума позик. Найбільше позиками користувалися поміщики Черкаського, Звенигородського, Васильківського, Чигиринського та Канівського повітів, що є свідченням розширення підприємництва й поширення капіталістичних методів господарювання.

Якщо, у загальному по Київській губернії площа земель під заставою у 1906 р. була 1314,4 тис. дес., сума позик становила 93439,1 тис. крб., питома вага заставленої землі – 63%, заборгованість на 100 крб. вартості 43%, то у 1915 р. площа заставленої землі – 1497,5 тис. дес., сума позик – 164372,5 тис. крб., питома вага заставленої землі – 71%, заборгованість – 61%. Залишок боргу на 1 січня 1915 р. становив 156857,2 тис. крб. [116, с. 23 – 24].

Поява кредитних установ: міських та сільських банків, кредитно-ощадних товариств, різноманітних кас допомоги та кас дрібного кредиту також сприяли промисловій та торговельно-фінансовій діяльності поміщиків. Кредитну систему Київської губернії представляли на 1 січня 1914 р. за даними Дворянського банку 168 кредитних товариств і 165 кредитно-ощадних кас. Найбільше кредитних товариств було у Київському (34), Черкаському (26), Радомишльському (20) повітах; кредитно-ощадних кас – у Київському (23), Уманському (21), Таращанському (17) повітах [149, с. 178 – 182].

Землевласники всіх повітів губернії, окрім Дворянського та Селянського банків, заставляли маєтки у Київському і Полтавському акціонерних банках. Протягом 1885 – 1915 рр. зросли масштаби застави, збільшилася як площа заставленої землі, так і її питома вага, значно зросла сума позик [див. додатки Е, Е1]. Отже, у зазначені роки, масштаби застави, рівень заборгованості

збільшилися пропорційно. Зростання ж суми позик відбулося внаслідок підвищення цін на землю.

Великою проблемою іпотечної системи Київщини була заборгованість позичальників кредитним установам, яка виникала через неспроможність вчасно здійснювати платежі по відсотках. Основними боржниками банків виступали поміщики, які 81% суми позики спрямовували на компенсацію попередніх боргів [221, с. 382].

Заборгованість дворянського землеволодіння в Київській губернії (за даними Дворянського банку) була такою: борги в 1859 р. становили 19345,9 тис. крб., площа заставленої землі – 1113,9 тис. дес., борги на 1 січня 1894 р. – 54054,9 тис. крб. Відповідно, заборгованість приватного землеволодіння протягом другої половини XIX ст. у Київській губернії помітно збільшилася у 2,8 рази [169, с. 400 – 405].

За несплату боргів Державний дворянський земельний банк мав право реалізувати на публічних торгах маєтки під заставою. Наприклад, у 1898 р. було опубліковано оголошення ради Дворянського банку про публічний продаж за борги маєтків Київського повіту: м. Бишів В.О. Лопухіна (1 153 дес. землі), с. Петрушки М.О. Хитрової (108 дес.), с. Гале (Гальс) Т.І. Карпенка та І.І. Омельчука (393 дес.), с. Шибенне Д.М. Стронецького та М.І. Давиденкова (350 дес.), с. Гореничі П.Д. Замицького (408 дес.) [79, арк. 8].

Наприклад, поміщик Київського повіту О.М. Чеховський заборгував Полтавському земельному банку на 19 лютого 1897 р. кредит 100 тис. крб., який забезпечувався маєтком Козаровичі і Глібовка з усіма будівлями, двома водяними млинами і двома винокурними заводами загальною площею 3 280 дес. 2 298 саж. землі. По закінченню терміну – 8 років, виявилася його неспроможність повернути борг по кредиту. Маєток був проданий з торгів дворянці В.П. Гошальї за 230 тис. крб. [78, арк. 38 – 42].

У 1899 р. Одеським комерційним банком був виставлений на продаж за борги Бердичівський маєток загальною площею 1 200 дес., який належав князям Радзивілам з боргом 395 тис. крб. [25, арк. 14 – 22].

Таким чином, всі зусилля влади зберегти винятково становий принцип у землеволодінні та у кредитній справі були марними. За умов розвитку капіталістичних відносин банки змушені були скорочувати кредити злісним боржникам і навіть публікувати оголошення про продаж їх маєтків з торгів. Великі кошти, одержані від застави земель, використовувались поміщиками у сфері торгівельно-промислового підприємництва. Якщо в 1860 – 1870 – х рр. найхарактернішою була участь землевласників у будівництві залізниць, будівельних концесіях, то наприкінці ХІХ ст. все більше коштів вкладалося ними в реконструкцію старих і будівництво нових підприємств, придбання цінних паперів тощо. Для багатьох землевласників вигідною була застава своїх маєтків заради отримання вищого прибутку через розміщення капіталу отриманої позики у різні підприємства.

На прикладі Київської губернії досить добре ілюструються нові тенденції у сільському господарстві, пов'язані з продажем землі. Угодам із продажу передували заставні операції. Іпотека значно полегшувала придбання землі, оскільки з укладанням угоди на покупця переходив борг продавця кредиторю. Безпосередні грошові затрати зводилися до сплати різниці між заборгованістю та її ринковою вартістю. Таким чином, у нового власника залишалися вільні кошти, які він міг використовувати для розвитку господарства.

При вивченні дворянського землеволодіння Київщини важливим є питання вартості земель у різних повітах губернії. Важливими чинниками продажу земельної власності були значна заборгованість маєтків, галузева перебудова господарств, зростання цін на землю, наявність дешевого кредиту [286, с. 88 – 97].

Серед причин продажу дворянської землі варто назвати економічні проблеми, зміну характеру занять, сімейні розділи і продаж землі за борги. Так, у 1872 р. поміщик К.Б. Підгорський продав свій Лісовий маєток у с. Кривець і Богатирка Таращанського повіту (1 600 дес. землі) графу О.М. Браницькому по 100 крб. за десятину [38, арк. 1 – 2]. У 1873 р. княгиня А.П. Абомелек продала маєток у м. Старий Животів Таращанського повіту баронессі Л.О. Де-Шодуар з

усіма землями, лісами, дачами за ціною 71 500 крб. на рік [43, арк. 1 – 2]. Маєток графині М.В. Воронцової у с. Терешки і Холмівка (1 846 дес. землі) Звенигородського повіту у 1881 р. був проданий Н.А. Терещенку з усіма промисловими заводами та засіяними полями за 180 тис. крб. сріблом (з них 46 тис. крб. потрібно було повернути Товариству взаємного поземельного кредиту за взяту позику) [44, арк. 2 – 3]. У 1892 р. поміщик М.С. Єремєєв (маєток Забуяння Київського повіту) продав селянам 546 дес. і 1 780 саж. придатної і 30 дес. непридатної землі [40, арк. 3]. У 1911 р. поміщиця К.М. Запольська (маєток Андріївка Київського повіту) продала шістьом селянам по 15 дес. землі кожному за ціною 292 крб. за кожен десятину [71, арк. 1 – 2].

Перерозподіл дворянської земельної власності на Київщині активізувався постійним зростанням цін на землю, яка коливалася залежно від якості та кількості землі, а також віддаленістю від залізниці [див. додатки Ж, Ж1, Ж2].

Отже, особливість Київської губернії полягала у тому, що серед інших регіонів дворянське землеволодіння тут виявилось найстійкішим. За період з 1877 до 1905 рр. приватна власність дворян зменшилася лише на 16,1% [123, с. 5 – 6]. Це пояснювалося наявністю великих дворянських господарств, власники яких зосереджуючи у своїх руках значні капітали, мали можливість без особливих втрат перейти до підприємницького землеробства, у системі якого посилювалася товаризація і спеціалізація. Цьому сприяв і розвиток цукрової промисловості та втручання в процес розподілу земельної власності царського уряду, зацікавленого у зміцненні на Київщині питомої ваги землеволодіння російського дворянства.

У пореформений період велику роль у підтримці фінансової стабільності дворян відіграла земельна оренда. Розвиток цього виду відносин в аграрній сфері був викликаний комплексом причин: нестача найманої робочої сили, сільськогосподарського інвентарю, фінансових коштів, тощо. При цьому в господарствах дворян були поширені різні види грошової та натуральної оренди, які перепліталися найрізноманітнішим чином.

Іпотечний кредит сприяв концентрації сільськогосподарського виробництва у руках економічно найсильніших господарів. Це призводило до певних змін у соціальній структурі землеволодіння і насамперед до підриву в ньому станового начала. Цей процес проходив надзвичайно суперечливо, оскільки в Росії іпотеку намагалися використати як засіб підтримки дворянського стану. Завдяки відповідній урядовій політиці переважна частина іпотечних кредитних установ аж до 1917 р. зберігали становий характер. До кінця XIX ст. понад половину усіх позик і близько 2/3 усієї суми кредитів були видані дворянам [187, с. 25].

Аналіз показників, що характеризують стан дворянсько-поміщицького господарства на початку XX ст. і заставу приватновласницьких земель у іпотечних кредитних установах, засвідчив, що до застави маєтків більше зверталися ті поміщики, хто сам вів господарство на основі найму.

3.2. Організація управління господарствами

Структура управління дворянсько-поміщицькими господарствами Київської губернії у пореформений період визначалася особистими якостями власника, характером виробничої діяльності, площею землеволодіння, тощо. Землевласники-поляки особисто вели господарство, вникаючи в усі справи і пильнуючи за нововведеннями у техніці та технології сільського господарства, оскільки більшість з них мали досить ґрунтовні знання у галузі агрономії. Землевласники російського походження господарювали переважно за допомогою найманої адміністрації. У кожному господарстві працювала певна кількість адміністративно-управлінського персоналу незалежно від того, чи власник землі сам займався виробничою діяльністю маєтку, чи постійно перебував далеко від нього, розраховуючи на прибуток [29, арк. 49 – 52].

Більшість дворянсько-поміщицьких господарств Київської губернії велися таким чином:

- 1) власник безпосередньо або із залученням найманої адміністрації вів господарство;
- 2) отримання прибутку від здачі маєтку в оренду (повністю або частково) приватній особі або підприємству;
- 3) господарство велося змішаним способом [300, с. 105].

Управління дворянськими господарствами цілком залежало від характеру ведення господарства. Якщо земля здавалася в довгострокову оренду, то управлінський апарат був мінімальним. Як правило, контролював дотримання умов угоди про оренду управитель або інший представник адміністрації маєтку.

Дворянсько-поміщицькі господарства, які працювали на ринок, потребували структуризованого управління. Наприклад, у Бородянському маєтку графа Йосипа Адамовича Шембека (Київський повіт), що займав площу 22 тис. дес. організаційне керівництво було покладене на управителя, його помічника, трьох завідувачів, шістьох прикажчиків, гуменного й п'ятьох конторських службовців. Маєток Хабний Радомишльського повіту (12 тис. дес.) керувався управителем, двома його помічниками, п'ятьма завідувачами, 15 прикажчиками, п'ятьма гуменними та шістьма конторськими службовцями. Адміністрація середнього за розмірами маєтку Маковище Київського повіту (350 дес.) складалася із завідувача, його помічника та двох прикажчиків. Оплата праці адміністрації також перебувала у прямо пропорційній залежності від їх обов'язків та площі маєтку. У першому й третьому із названих маєтків завідувач отримував відповідно 1 800 та 700 крб. на рік. Великі маєтки, як правило, поділялися на кілька самостійних господарських одиниць – економій (фільварків), ферм [234, с. 164].

Поміщики-власники кількох маєтків з метою координації господарської діяльності та надходження прибутків, запроваджували головні управлінські контори. Так, велике господарство графів Браницьких, яке включало території кількох губерній, мало розгалужений адміністративний апарат. У м. Біла Церква розміщувалося головне управління маєтками (жонд), яке очолював головний управляючий. Цей керівний орган складався із: загальної канцелярії

(6 канцеляристів, архівіст, протоколіст, відповідальний секретар, ревізор); рахункової канцелярії (генеральний рахівник, рахівник відділу пропінації, 4 рахівники, архівіст); правничого відділу (генеральний уповноважений, архівіст правничих паперів, експедитор «прав руських»). Крім того, при всіх цих відділах працювало 11 сторожів. Далі йшли нижчі ланки, які були більш розгалуженими і включали спеціалістів із різних галузей [229, с. 132].

Головному управлінню маєтностями підлягали групи сіл – ключі, які управлялися ключовими. Кількість цих ключів у різний час була неоднаковою. У Васильківському і Таращанському повітах, де було багато господарств, число ключів регулярно змінювалося – здебільшого їх налічувалося дев'ять. Вони були різними за розміром (включали від кількох сіл до двох з половиною десятків населених пунктів) і за своїм значенням. Маєтки графів у Радомишльському повіті завжди становили один окремий ключ, оскільки були порівняно нечисленими. В один ключ об'єднувалися і села Черкаського повіту, яких виявилось небагато [229, с. 127]. Ключі поділялися на окремі господарства-фільварки, які носили назву однойменного населеного пункту й очолювалися економами. Утримання службовців коштувало Браницьким 19 тис. крб. на рік. Частина управителів їхніх маєтків були збіднілими поміщиками [229, с. 163].

Показовим є те, що Браницькі клопоталися про освіту свого управлінського персоналу. У 1882 р. заснована і утримувана ними за спеціальним привілеєм школа (її було з'єднано із залишками Вінницької польської гімназії, закритої у 1832 р. і відновленої у 1847 р.) прийняла 47 стипендіатів, причому 30 з них мешкали у пансіоні, спорудженому також коштом Браницьких [164, с. 282].

Головне управління маєтками, заводами й торговельними підприємствами графів Бобринських зосереджувалося у головній конторі у м. Сміла. У Києві розташовувалося управління складами рафінадного заводу, з якого здійснювалося керівництво цукровою промисловістю маєтку. Головну контору очолював головноуправитель з широкими повноваженнями. Контора

складалася з п'яти відділів (загальної звітності, економічний, контрольно-звітній рафінадної справи, судово-адміністративний, лісове управління). У розпорядженні головноуправляючого були два вчених агрономи.

Смілянський маєток знаходився у безпосередньому управлінні головноуправляючого і складався з 12 економій, на чолі кожної з яких стояв завідуючий. Щотижня по п'ятницях всі завідувачі з'їжджалися до головної контори на наради, де обговорювалися всі поточні питання. Серед економів і помічників більшість мали спеціальну агрономічну освіту, решта представників адміністрації були практиками. Економи, окрім заробітної плати, отримували відсотки від прибутку маєтку, який встановлювався головним управителем. Інші службовці до заробітної плати отримували премії, які визначав головноуправитель. На початку ХХ ст. на адміністрацію витрачалось 42 тис. крб. Кожен цукровий завод мав свою адміністрацію з директором на чолі. Завод закуповував усе необхідне для виробництва, але збут готової продукції знаходився у віданні головного управління. Лісове управління поділялося на сім лісництв, якими завідували лісники, які підпорядковувалися головному лісникові [145, с. 22 – 24].

Граф К.Потоцький брав безпосередню участь в управлінні Теплицько-Ситковецького маєтку. Воно мало два рівні: головне управління та управління економіями (фільварками). До першого входили: уповноважений, контролер, касир, ревізор оренд, бухгалтер, архіваріус, роз'їзний контролер. Керівництво фільварками здійснювали управителі, економи та їх помічники, конторники, магазинери (завідувачі складами), гуменні, наглядачі за виконанням робіт, отамани. Працівники адміністрації мали середню освіту, або ж достатній досвід практичної роботи. А уповноважений, головний лісничий та два лісничих отримали університетську освіту. Шеф контори, касир, ревізор та його помічник, роз'їзний контролер – середню освіту та практичну підготовку в інших маєтках чи на промислових підприємствах. Решта його управлінців мали досвід практичної роботи. Від рангу управління залежала й оплата праці. Найвищою, звичайно, була вона в уповноваженого (4 800 крб. на рік),

управителів (600 – 1 200 крб.) та головного лісничого (1 520 крб.). Окрім платні, окремі службовці отримували ще й премію, яка сягала трьох місячних окладів. Управителі також мали 10% від чистого прибутку господарства. Всі службовці забезпечувалися квартирами й опаленням. Адміністрація коштувала К. Потоцькому щорічно 64 тис. крб. Отже, професіоналізм, чіткий розподіл обов'язків, сувора підпорядкованість нижчої управлінської ланки вищій, сприяли чіткій організації великих господарських підприємств [153, с. 70, 74].

У пореформений період простежувалася тенденція до передачі керівництва маєтком управителю. Якщо у 80 – ті рр. XIX ст. із 198 маєтків 62 маєтки управлялися власником, в 33 маєтках господарство велося змішаним способом, у 1897 р. з 24 обстежених поміщицьких господарств Київської губернії у 18 керівництво здійснювалося управителями, в 6 – особисто власником, то у 1901 р. 27 керувалися управителями, 11 – особисто власником [118, с. 148 – 158, с. 168 – 221].

Управління маєтками набувало ознак професіоналізації, що робило його більш ефективним, оскільки формувалися фахівці у галузі управління маєтками, які мали середню або університетську освіту і достатній досвід роботи. Це давало можливість вести велике підприємницьке господарство. Більша частина дворян передавала власні функції по керуванню господарством управлінському апарату. Управитель мав широкі повноваження. На нього покладалося розв'язання всіх поточних господарських проблем: планування сільськогосподарських робіт та здійснення контролю за ними, найм робітників, збереження та реалізація продукції, облік прибутків і витрат, врегулювання трудових конфліктів тощо. Періодично управитель надсилав поміщику особисто, або в головну контору його маєтків, звіти про хід справ у господарстві. Обов'язковим був фінансовий звіт, що ж до інших сфер то звітування мало довільний характер. Нерідко управитель виступав і довіреною особою землевласника [234, с. 135].

Управителю підпорядковувався економ, який очолював господарські підрозділи маєтку – економії і керував справами цієї господарської одиниці. У

деяких маєтках економ був заступником – помічником управителя. У великих господарствах кожною галуззю керував спеціаліст, до обов'язків якого входив нагляд за станом реманенту і якістю робіт, що виконувалися. На кожную групу робітників призначався наглядач, який відповідав за якість і кількість їх роботи. В окремих маєтках залежно від специфіки організації господарства працювали й інші спеціалісти: магазинер, машиніст, отаман, ключники [234, с. 136].

У найрозвинутіших дворянсько-поміщицьких маєтках керівництво господарством здійснювалося згідно з планом. Наприклад, управитель Мошногородишенським маєтком, до якого входили 13 економій, поміщиці К.А.Балашової, М.Є.Філіпченко для аналізу стану господарства після відмови від оренди в 1888 р. запросив практикантів із Петровського землеробського училища й лісової академії та Уманського землеробського училища. За наслідками їх роботи був складений план економічного розвитку маєтку, який включав припинення орендних угод; здачу луків в оренду селянам на один рік; поділ сільського господарства на галузі (бурякова, картопляна, кінний завод, розведення великої худоби, винокурний завод) [129, с. 189].

У господарствах велася маєтково-господарська бухгалтерія (піврічний та річний звіти з інформацією про виконані роботи, витрачені фінанси та прибутки). Кожен маєток чи економія мали свою контору на чолі із економом. У великих маєтках поряд з ним працював ще й табельник, який вів облік виконаної роботи в полі. У головній конторі, яка об'єднувала всі контори маєтку, працювали бухгалтер, конторники, касир, писар. У відносно невеликих маєтках облік вівся особисто власником. Окрім обліку витрат, існував щоденник, в якому фіксувалися всі господарські питання, включаючи стан погоди. Основу господарського обліку маєтку становив щоденник поденних робітників. На його основі щодня до 12 год. економ складав щоденник робіт, спеціальний та польовий рахунки. Економом велася загальна прибутково-витратна книга сільськогосподарських продуктів, на основі якої складався щоденний рапорт. Щовечора здійснювався контроль самим власником, який особисто заповнював щоденник прибутку зерна з кожного клину сівозміни. До

рахівництва відносились особисті рахунки кожного службовця. Власник також мав прибутково-видаткову книгу [154, с. 36].

Заслуговує на увагу господарський облік і відповідна документація, які вели працівники контори маєтку графа К. Потоцького. Це були :

- розрахункові листи (щоденні записи роботи поденних робітників);
- рапорти про виконану роботу у фільварку відсилались до головної контори двічі на місяць);
- щомісячні рапорти про зібраний урожай (дані про хліб, обмолоти, кількість використаного зерна, кормів); ці документи приймав, звіряв і підписував бухгалтер;
- книги записів оплати адміністрації та робітників;
- робочі книги видатків;
- робочі книги доходів;
- книга для щоденного контролю за роботою постійних робітників;
- книга для щоденного контролю відробіткових авансів, виданих місцевому населенню, слугам та лісничим;
- реєстр продуктів та матеріалів;
- реєстр рухомого і нерухомого інвентарю.

У головній конторі існував касовий відділ. На Теплицько-Ситковецький маєток була одна головна каса в м. Теплику, завідував нею касир, який вів відповідні документи: касовий щоденник (для запису видатків та доходів), касовий рапорт (для записів видатків за окремими статтями головної книги, який щомісячно подавав уповноваженому для звіту землевласнику) [258, с. 19].

За такою самою схемою здійснювалося управління Андрушівським маєтком братів Терещенків. Тут працювали головний управитель, два помічники, головний контролер, бухгалтер, два лісничих, касир, канцелярські службовці, повірений у судових справах. Економіями керували економ і табельник. Звіти за встановленою формою надходили до головної контори. Витрати на адміністрацію становили на початку ХХ ст. 53,5 тис. крб, або 3 крб. 9 коп. на одну десятину [128, с. 44].

Мошногородищенським маєтком К.А. Балашової (Черкаський повіт), загальною площею 8 793 дес., який складався із 12 економій, керував управитель із окладом 4 тис. крб. Він вів господарство за планами, затвердженими власницею. Допомагав йому помічник. Звіти по економіях маєтку надходили до головної Городищенської контори. В 90 – х рр. ХІХ ст. на управління маєтком було витрачено 18 тис. крб. Рівень заробітної плати залежав від розміру економії: у Валявській економії (1 000 дес.) оклад управителя становив 720 крб., у Семенівській економії (627 дес.) – 600 крб., у Миколаївській економії (542 дес.) – 500 крб., у Михайлівській економії (1 029 дес.) – 1 000 крб. Як бачимо, оклад управителя становив 5% чистого прибутку економії [87, арк. 4 – 19].

Адміністрація маєтків Ю. Ярошинської у с. Пархомівка, с. Ростовка, с. Велика та ферма Лишава у Липовецькому повіті – 1551,4 дес. землі, утримувалася за 7 596 крб. на рік [119, с. 91 – 92].

Утримання адміністрації Чорнорудського маєтку Ф.Ф. Терещенка (Бердичівський повіт) коштувало у 1911 р. 3 394 крб. 16 коп., в тому числі: заробітна плата бухгалтера – 950 крб., двох помічників бухгалтера – 1 188 крб. 51 коп [68, мікрофільм].

Хоча управлінський апарат мав досить високий життєвий рівень, його становище було до певної міри хитким через нестачу відповідного законодавства і повну залежність від власника. У 1887 р. граф Владислав Браницький організував Товариство допомоги офіціалістам (управлінцям), покликане займатися пошуками роботи для них у Російській імперії [164, с. 282].

Таким чином, внутрішня організація дворянсько-поміщицьких маєтків у пореформений період цілком залежала від характеру господарства. З'явилися нові посади, необхідні для ведення спеціалізованого господарства. Оплата праці адміністрації перебувала у прямо пропорційній залежності від їх обов'язків та площі маєтку. Управління господарствами набувало ознак професіоналізації, формувалися спеціалісти у галузі управління, що робило його ефективнішим.

3.3. Матеріально-технічна забезпеченість дворянсько-поміщицьких господарств

Найважливішим показником рівня розвитку дворянсько-поміщицького господарства, його матеріально-технічної оснащеності є вдосконалені знаряддя і машини сільськогосподарського виробництва. Застосування сільськогосподарських машин і парових двигунів (локомотивів) збільшувало валовий збір продукції землеробства та зменшувало витрати виробництва, підвищувало продуктивність та якість праці. Так, валовий збір зернових підвищувався завдяки застосуванню парового плуга від 10 до 25%, сівалки – від 10 до 30%, молотарки – від 3 до 30%. Жатки здешевлювали виробництво на 29,4%, молотарки – у середньому на 30%, кінні граблі – на 52%. Парова молотарка вимолочувала за день 2 – 2,5 тис. пуд., а при молотьбі «котками» вимолочували лише 150 – 200 пуд. [261, с. 86].

Зростання ролі машин у сільськогосподарському виробництві сприяло збільшення їх ввезення з-за кордону та вітчизняного виробництва. Варто відзначити, що протягом досліджуваного періоду основна частина імпортованих плугів, культиваторів, жаток, сівалок, кінних та парових молотарок, локомотивів завозилися з таких країн як Велика Британія, Австрія, Німеччина, Сполучені Штати Америки, частково і з Франції. Якщо за період 1885 – 1888 рр. середньорічна вартість імпорту сільськогосподарських машин до Російської імперії становила 2 032 тис. крб., то за період 1889 – 1892 рр. – 2 596 тис. крб., а 1893 – 1896 рр. – 4 868 тис. крб. Цьому сприяло зниження ввізного мита на сільськогосподарські машини, здійснене протягом 1893 – 1894 рр., а також надання дворянами переваги імпортованим машинам і знаряддям [302, с. 76].

Разом з тим, розвиток сільського господарства збільшував попит і на машини вітчизняного виробництва. Цьому сприяло зниження цін на них у 1890 – х рр. внаслідок подальшої механізації на заводах та здешевлення металу. В українських губерніях станом на 1894 р. було розташовано 82 із 193

машинобудівних заводів Російської імперії, вартість їх виробництва становила 68,8% від загальноімперської [302, с. 75].

На території Київської губернії було розташоване лише одне підприємство сільськогосподарського машинобудування – механічний завод Менцеля та Фредериха у Білій Церкві, який працював з 1850 р. Його частка у вартості виробництва Російської імперії та її українських губерній становила близько 14% [41, арк. 54 – 56]. Починаючи з 70 – х рр. XIX ст. замість громіздких молотарок на заводі почали масово виготовляти легкі переносні парокінні, трикінні та чотирикінні молотарки, а також так звані бильні молотарки, які мали бильний барабан, а тому краще обмолочували пшеницю [132, с. 110 – 115].

Забезпечення дворянсько-поміщицьких господарств технікою розпочалося ще в дореформений період. З-за кордону були завезені перші фабричні культиватори – знаряддя переважно повторного обробітку ґрунту. Особливо користувалися попитом у дворян багатолемішні заорювачі Еккерта й Сакка та жатки Вуда та Мак-Корміка. До 90 – х рр. XIX ст. більшість маєтків уже були оснащені реманентом. Розповсюдження сільськогосподарських машин пояснювалося необхідністю компенсувати нестачу робочої сили, особливо під час жнив. Одна кінна сінокосарка, на якій працювало дві особи, найчастіше – підлітки, заміняла 20 дорослих косарів, жниварка, особливо в комплекті зі снопов'язалкою – десятки робітників. Те саме стосувалося парових молотарок, млинів тощо [234, с. 146].

В Україні фабрично-заводське виробництво сільськогосподарських знарядь і машин розпочалося у кінці 30 – х рр. XIX ст. Зокрема, майстерня Яхненка і Симиренка у м. Млієві, графів Бобринських у м. Сміла тощо. Протягом пореформеного періоду вітчизняні майстерні та заводи випускали в основному знаряддя, що були копіями зарубіжних зразків [294, с. 111].

Дворянсько-поміщицькі господарства Київської губернії були в основному добре забезпечені сільськогосподарським реманентом. У пореформений період відбувався швидкий процес впровадження машин та парових двигунів

(локомотивів). Застосування машин збільшувало валовий збір продукції землеробства та зменшувало витрати виробництва. Таким чином, збільшувалася прибутковість господарства. Повсюдно, крім північних повітів (Радомишльський та Київський), застосовувалися залізні плуги, борони, кінні та парові молотарки, віялки; менш поширеними були зернові та бурякові сіялки. Здійснення механізації виробництва гальмувала дешевизна робочих рук. Так, з 176 середніх маєтків губернії 97 (55,1%) були забезпечені сільськогосподарськими знаряддями, в тому числі машинами – 63 (35,8%) маєтки [169, с. 155].

Але, якщо оцінювати не загальну кількість удосконалених знарядь та кількість сільськогосподарських машин, а обсяг виконуваних ними робіт, то варто визнати, що рівень механізації дворянських господарств Київщини у пореформений період залишався ще на низькому рівні. Це твердження можна прослідкувати на прикладі таких даних: на початку 1890 – х рр. площа орної землі, на якій застосовувалися сільськогосподарські машини в Київській губернії становила: при сівбі – 17,8%, на жнивах – 14,0%, при молотьбі – 33,6%, при віянні – 36,9%. За видами робіт найчастіше сільськогосподарські машини використовувалися у процесі молотьби та віяння зернових [112, с. 39].

Найбільш технічно оснащеними були великі дворянсько-поміщицькі господарства, які спеціалізувалися на вирощуванні зернових та цукрового буряку. Наприклад, у Смілянському маєтку графів Бобринських (44386,20 дес. землі) в пореформений період постійно зростала загальна вартість машин та знарядь: у 1880 р. – 325 000 крб.; у 1895 р. – 424 000 крб.; у 1911 р. – 608 912 крб.

У маєтку зростав і розмір капіталу, вкладеного у сільськогосподарські машини та знаряддя, на одну десятину землі:

- 1880 р. – 17 крб. 27 коп.;
- 1895 р. – 22 крб. 52 коп.;
- 1911 р. – 24 крб. 54 коп. [145, с. 29].

У Мошногородищенському маєтку широко використовувалася вдосконалена сільськогосподарська техніка. Про це свідчить інформація про купівлю у 1882 р. парового плугу (балансирний багатокорпусний плуг), який працював від парових лебідок (локомотиві, забезпечені барабанами для намотування канату) німецького інженера Флауера з м. Магдебург. У Російській імперії їх нараховувалося близько 20. Плуг складався з двох самокатів по 20 кінських сил кожний, працював на дрововому канаті довжиною 180 сажень без анкерів; мав подвійний складний чотири корпусний плуг для розпахування, п'ятикорпусний подвійний складний плуг англійського типу для орання, культиватор [122, с. 119].

У Теплицько-Ситковецькому маєтку К. Потоцького загальною площею 25,8 тис. дес. рілля займала 17,9 тис. Вартість реманенту в 1897 р. становила 38,8 тис. крб. Це на 24,6 тис. крб. більше порівняно з 1888 р. [153, с. 56].

У Головківському маєтку М.А. Терещенка, площею 13,1 тис. дес., вартість реманенту становила 92,3 тис. крб. Як бачимо, вартість реманенту, що припадав на одну десятину ріллі, дорівнювала 14,6 крб. Кожна з восьми економій мала свій реманент. Ремонт його становив в 9,3 тис. крб. і проводився після завершення польових робіт. В Андрушівському маєтку того самого власника, площею 18,9 тис. дес., протягом 1896 – 1900 рр. кількість реманенту збільшилась втричі. Молотьба хліба проводилася паровими молотарками. Ремонт техніки здійснювався в центральній майстерні, дрібний – у 13 кузнях окремих економій. Загальна вартість реманенту становила 81,5 тис. крб., тобто на одну десятину ріллі припадало реманенту на 7,4 крб. Ремонт обходився в 21,8 тис. крб. Утримання центральної майстерні – 9,3 тис. крб [128, с. 26]. У Чорнорудському маєтку Ф.Ф. Терещенка (Бердичівський повіт) утримання майстерні в 1911 р. обходилося в 6 893 крб. 72 коп., ремонт сільськогосподарських машин в 4 817 крб. 96 коп. (локомотиві – 510 крб., хлібні молотарки – 700 крб. 03 коп., сіялки – 343 крб. 50 коп., косилки – 41 крб. 49 коп., жатки – 1 460 крб. 57 коп., кінні граблі – 57 крб. 04 коп., плуги – 720 крб. 80 коп., сноповіялки – 205 крб. 30 коп., інші машини – 996 крб. 18 коп.)

[68, арк. 25]. У 1868 р. у маєтку Непедівка К. Мазаракі (Бердичівський повіт), площею 1 060 дес. було: 15 плугів з залізними лемешами, 30 борон, один локомотив, десять сіялок, 45 робочих коней, 96 волів. 209 дес. (1/3 всієї ріллі оброблялося за допомогою селян) [46, арк. 49 – 59]. У маєтку Волоскі Межириці І. Е. Абрамовича (Бердичівський повіт) площею 2 335 дес. у 1867 р. нараховувалося: дві молотарки, 28 плугів, 18 борон із залізними лемешами, 20 рал, 15 волів, 24 коней [46, арк. 60 – 73]. У маєтку Харківка Уманського повіту Франца Івановича Котовича, площею 1 000 дес. землі у 1915 р. налічувалося 140 сільськогосподарських машин, 50 коней і волів [84, арк. 4].

Ми навели приклади дворянських маєтків, які були добре забезпечені сільськогосподарським реманентом і машинами, але варто зазначити, що у вищезгаданих маєтках господарство було організоване на високому агрокультурному рівні і велося на ринкових засадах. Часто дворяни Київської губернії вдавалися до найму машин і знарядь, головним чином це були дрібні дворянсько-поміщицькі господарства, інколи середні та великі. Нестача у дворян сільськогосподарських знарядь була причиною на вигідних умовах використовувати інвентар селян. Це гальмувало процес технічного оснащення поміщицьких господарств губернії. Та найголовнішим гальмом у цій справі була відробіткова система [266, с. 109].

За даними Дворянського банку (1886 – 1891 рр., 1899 р.) з 198 включених до обліку середніх та дрібних маєтків на Київщині реманентом були забезпечені 54,7%, сільськогосподарськими машинами – 35,8%, робочою худобою – 50,0% [див. додаток 3].

Важливим показником застосування техніки була навантаженість земельної площі на одне знаряддя. У Київській губернії забезпеченість сільськогосподарськими знаряддями дворянсько-поміщицьких господарств була такою: на 1 плуг припадало 27,9 дес., залізну борону – 39,5 дес., віялку – 244,7 дес., молотарку – 532,7 дес. Краще забезпечення реманентом і технікою зумовлювало і вищі врожаї на поміщицьких землях [140, с. 34 – 35].

Поліпшення обробітку ґрунту та впровадження машинної техніки

зумовили зростання потреби в тягловій силі. У якості робочої худоби в Київській губернії використовувалися головним чином коні і воли. У пореформений період із 12 повітів Київської губернії, тільки у Чигиринському, Черкаському, Канівському та Радомишльському повітах обробка полів проводилася волами, у решти повітах і волами і кінями. Так, у дворянсько-поміщицьких господарствах Звенигородського повіту у 1879 р. було 13 978 робочих волів і 4 027 робочих коней (у Потоцького було 2 887 волів, 309 робочих коней; в Енгельгарда – 1 280 волів і 212 коней; С. Протопопов – 256 волів і 266 коней; в Радзивіллів – 588 волів і 166 коней); в Уманському повіті було 7 329 волів і 11 807 коней (у Потоцьких – 3 970 волів і 160 коней; у Яловицького – 881 віл і 138 коней; Нарішкіни – 321 віл і 657 коней); у Чигиринському повіті – 4 176 волів і 497 коней. Поголів'я волів зменшувалося повільно [125, с. 90].

Дворянсько – поміщицькі господарства були осередками значної концентрації робочої худоби, але великі розміри економії не дозволяли їхнім власникам забезпечити повністю робітників необхідною тяговою силою. У результаті значна частина перевезень (75%) виконувались селянською худобою [302, с. 83].

У 1885 р. у Київській губернії дворянам належало 112 907 коней, а селянам – 286 808 коней. Якщо поміщикам належало 2 201 872 дес. землі, а селянам – 1 875 658 дес., то бачимо, що на кожного коня поміщика припадає 19 дес., а на кожного коня селянина – 6 дес. Оптимальним цей показник вважається 12,5 дес. Дані додатка **И** дають можливість простежити кількість робочих коней у поміщицьких та селянських господарствах у 1885 р. по повітах [133, с. 109].

Наведемо приклади щодо забезпеченості дворянсько-поміщицьких господарств робочою худобою. Про динаміку зміни кількості худоби у Мошногородищенському маєтку М. Воронцової (Черкаський повіт) можна судити з таких цифр: з 1886 р. до 1896 р. число коней зросло з 240 до 486, волів – з 688 до 1164. Станом на 1894 р. поголів'я худоби виглядало наступним

чином: коней – 452, волів – 1 296, загальна кількість орної землі – 8 754 дес., посівів озимої пшениці – 1 939 дес., цукрового буряку – 1 662 дес. [122, с. 134].

У Теплицько-Ситковецькому маєтку протягом 1888 – 1897 рр. вартість робочої худоби зросла на 21,6 тис. крб. і становила 69,8 тис. крб., тобто на 1 дес. ріллі припадало 3,9 крб. [153, с. 119].

У Смілянському маєтку Бобринських з 1874 до 1912 рр. поголів'я волів зросло з 2,5 до 3,3 тис. пар, коней – з 0,8 до 0,9 тис. голів. Але при розрахунку кількості худоби на 1 дес. землі виявляється, що використання волів дещо скоротилося (з 6,5 до 6,3 пар на 1 дес.), а коней – навпаки, збільшилося (з 4 до 5,2 на 1 дес.), що пояснюється вищою ефективністю робіт саме за допомогою коней. У маєтку худоба трималася виключно для забезпечення виробничих процесів [145, с. 124].

Аналіз цих явищ засвідчує, що найбільш серйозною причиною, яка гальмувала застосування аграрної техніки, була недостатня купівельна спроможність дворян. Навіть власники великих господарств не могли придбати її без банківського кредиту. Їм часто було вигідніше використовувати надлишок дешевих робочих рук разом із кінями, волами та традиційними знаряддями праці.

Таким чином, рівень запровадження вдосконалених сільськогосподарських машин у другій половині XIX – на початку XX ст. визначав загальний прогрес дворянсько-поміщицьких господарств Київської губернії. Примітивні знаряддя праці поступово витіснялися вдосконаленими технічними засобами з паровим або механічним двигуном. Поширення жнивварських машин, парових молотарок, культиваторів, сівалок та інших вдосконалених землеробських машин вказувало на інтенсифікацію виробництва шляхом підвищення рівня його технічної оснащеності. Сільськогосподарські машини застосовувалися, головним чином, у великих господарствах. Основною тяговою силою в дворянсько-поміщицьких господарствах були коні і воли. Водночас в багатьох економіях землеробський реманент та робоча худоба були відсутні, їхні власники вдавалися до застосування селянських знарядь або здавали землю в

оренду, що гальмувало розвиток продуктивних сил у сільському господарстві губернії. Упродовж пореформеного періоду підвищений попит та масове застосування машин і поліпшених знарядь у сільському господарстві краю вело до розширення внутрішнього ринку, а також прискорювало перехід дворян до ринкових засад ведення господарства.

3.4. Використання найманої робочої сили в дворянсько-поміщицьких господарствах

Реформа 1861 р. зумовила значні зміни в системі виробничих відносин у дворянсько-поміщицьких господарствах Київщини. Дворяни, втративши гарантовану робочу силу у вигляді кріпаків, були змушені шукати нових способів організації праці у своїх господарствах. З іншого боку селяни, отримавши особисту свободу, маючи невеликі наділи землі, продавали свою робочу силу, наймаючись робітниками у дворянські господарства, де широко використовувалася вільнонаймана праця.

Ступінь поширення використання найманої праці в дворянсько-поміщицьких господарствах Київщини можна прослідкувати за такими даними: у 1890 – ті рр. 2410,8 тис. дес. поміщицької землі оброблялися за допомогою найманої праці, що становило 53,2% до загальної площі губернії. Якщо ж врахувати частку поміщицьких земель, що здавалися в оренду селянам, цей показник значно підвищиться [302, с. 87].

Зважаючи на високий рівень густоти населення та недостатнє забезпечення селян землею в Київській губернії кількість робочих рук була дуже високою. Земельна власність, отримана в пореформений період, через збільшення чисельності сільського населення, помітно скоротилася. Якщо, у 1877 р. на пересічну селянську сім'ю припадало 7,2 дес., то в 1905 р. цей показник зменшився до 5,8 дес. [148, с. 10 – 11]. У 1905 р. на один селянський двір найбільше десятин припадало на Радомишльський повіт (13,5 дес.), найменше – на Уманський (3,9 дес.) та Звенигородський повіти (3,8 дес.) [див. додаток К].

У другій половині XIX ст. у Київській губернії проживала значна кількість малоземельних і безземельних селян. Так, за 1906 р. у краї 40% селянських сімей мали до 2 дес. землі на сім'ю, 51,4% середняків мали від 4 до 5 дес., 14,6% мали більш як 6 дес. [181, с. 129]. Найбільше заможних селян проживало у Радомишльському повіті (53,4% більше 10 дес.), у Васильківському повіті – 63,2%, у Сквирському повіті – 58,0%, у Канівському – 57,7% – до 10 дес. Найменші надільні ділянки селян (до 5 дес.) були у Звенигородському (84,7%), Чигиринському (73,6%), Черкаському (69,8%) та Уманському повітах (75,0%) [111, с. 54]. Тому селяни змушені були шукати підробітку на стороні. Отже, це сприяло розвитку капіталістичного способу виробництва, але на певному етапі цей самий фактор виступав гальмом подальшого прогресу.

Власне ведення господарства, відносна забезпеченість робочим інвентарем та переважання ручної праці визначали потребу дворянсько-поміщицьких господарств у залученні робочої сили.

Більша частина господарства дворян губернії організовувалася таким чином: частина земель оброблялася власним реманентом, строковими, річними, поденними робітниками, збирання врожаю здійснювалося селянами за користування землею під посів чи випас худоби і лише частково хліб збирався за відрядну плату чи постійними робітниками, частина землі здавалася за половину або 1/3 врожаю на користь робітника [250, с. 16 – 17].

На Київщині існували дві основні форми натурального наймання: половинна, або здольна, і відробіткова. Значна частина робіт у дворянсько-поміщицьких господарствах виконувалася місцевими селянами із частки врожаю, або у вигляді відробітків (переважно за випас худоби, або за користування землею). Тут обробіток поміщицьких земель відбувався переважно руками постійних, річних, і почасти поденних місцевих робітників. Наймання строкових робітників було поширене мало, воно зустрічалося лише в південній частині губернії. Щодо збирання хліба широко застосовувалося наймання з оплатою на користь робітників від 1/14 до 1/6 частки врожаю. Практикувалося також і здольне наймання за гроші (від копи в 60 снопів).

Частина земель здавалася селянам з половини (особливо в північній частині Київської губернії) [233, с. 82].

Поширеною формою залучення робочої сили до дворянсько-поміщицьких господарств була здольщина за збирання зернових. У Київській губернії вона коливалася від 1/12 до 1/6 долі на користь робітника [144, с. 86 – 87]. Зустрічалися також відробітки за випас селянської худоби. На Київщині такий спосіб збирання хліба переважав над відрядною формою. У Радомишльському та Липовецькому повітах поширеним було наймання таких річних робітників, які проживали у своїх садибах, не припиняючи вести власне господарство, працювали два дні на тиждень за гроші у поміщика (18 – 25 крб.) [144, с. 70 – 71, 79].

Про масштаби використання найманої праці у дворянсько-поміщицьких господарствах Київщини вказують дані про кількість відпрацьованих за рік днів по окремих маєтках. Так, наприклад у Мартинівському маєтку спадкоємців Ф.А. Терещенка (Канівський повіт), який мав 2 400 дес. ріллі, у середньому на рік витрачалось 160 544 робочих днів [128, с. 36].

За даними Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства середні щорічні витрати цукрово-бурякових господарств на робочу силу на одну десятину орної землі за 1903 – 1907 рр. становили по 13 маєтках Липовецького повіту – 27,57 крб., по 11 маєтках Уманського повіту – 28,65 крб., по трьох маєтках Звенигородського повіту – 27,2 крб., по чотирьох маєтках Таращанського повіту – 24,31 крб. Отже, витрати цукробурякових господарств на робочу силу в середньому становили 25 крб. на одну десятину ріллі. Наведені дані збігаються з цифрами, які дають різні описи маєтків. Господарства з виробництва зернових і картоплі витрачали значно менше грошей на робочу силу (10 крб. на 1 дес. ріллі) [119, с. 16 – 17].

Одним із шляхів забезпечення дворянсько-поміщицьких господарств дешевою робочою силою була відробіткова система. За користування поміщицькою землею, головним чином, під толоку і під посіви хліба, селяни зобов'язувалися зорати, засіяти певну частину угідь, зібрати врожай тощо.

Відробітки припадали на селян, які мешкали по сусідству з маєтком.

У маєтках Садки і Пузирки графа В.Ф. Тишкевича і його спадкоємців (Бердичівський повіт) у 1862 р. 103 селян взяли у поміщика 693 дес. землі (по 16 крб. за одну дес.) для сільськогосподарських потреб: с. Пузирки – 965 крб. 25 коп., с. Садки – 905 крб. 85 коп. Загальна сума – 1 871 крб. 10 коп. За це селяни мали відробити: у с. Пузирки – 5 720 чоловічих робочих днів, с. Садки – 5 368 чоловічих робочих днів. Всього – 11 088 днів. З них влітку с. Пузирки – 3 392 дні (з 24 березня до 24 вересня), с. Садки – 3 183 дні. Всього 6 575 днів. У зимовий час (з 24 вересня до 24 березня наступного року) селяни повинні відробити с. Пузирки – 2 328 днів, с. Садки – 2 185. Всього – 4 513 днів. Селяни П. Ткачук та І. Леончук у маєтку отримували заробітну плату по 10 крб. у рік, осавули К. Петрук та І. Гендзюк по 12 крб. [47, арк. 102 – 110].

У маєтку Соловийовка Е. П. Михаловського (Радомишльський повіт) у 1862 р. 292 селян, які додатково взяли в поміщика для користування 1 703 дес. 216 саж. землі, мали відпрацювати у літній час 12 264 дні, взимку – 8 176 днів, або заплатити 3 406 крб. 17 коп. за ще додаткових 128 дес. 756 саж. Річна плата становила 256 крб. 62 коп., або відробити – 924 літніх дні і 616 – у зимовий час (за 5 дес. ціна становила 70 робочих чоловічих піших днів) [45, арк. 19 – 27].

Заробітна плата сільськогосподарських робітників залежала від співвідношення попиту й пропозиції робочої сили, а також від видів на врожай. У дворянсько-поміщицьких господарствах Київщини розрізнялися: кінні робітники (дорослі чоловіки, здатні до всіх робіт з конем), піші робітники, робітниці, підлітки до 15 років. Відповідно розподілялася й робота та оплата її. На плантаціях цукрових буряків під час прополювання і шаровки цукрових буряків використовувалася виключно жіноча праця. Підлітки збирали на полях шкідника цукрових буряків – довгоносики, виконували обов'язки свинарів, телятників, погоничів [158, с. 98].

Поширеними формами оплати праці були акордна («издельная»), натуральна, поденна. Акордним способом оплачували роботи працівникам, які складали снопи за снопов'язалками, возили їх до скирт або машин, копали

буряки й картоплю, вивозили гній, боронували тощо. Натуральною формою оплати праці найманих робітників користувалися господарі, які не мали обігового капіталу, щоб розплатитися з робітником щоденно або щотижня. Восени селяни перевозили буряк до залізниці, взимку – картоплю на винокурний завод, зерно – до млина, готову продукцію. – до залізниці. [2, арк. 304а]. Найпоширенішою була поденна оплата праці.

За зведеними даними, по Київській губернії у 1878 р. робітник з конем на своїх харчах весною отримував – від 75 коп. до 1 крб. 50 коп., влітку – від 1 крб. до 1 крб. 60 коп. в день. Середня плата по губернії становила весною – 1 крб. 24 коп., влітку – 1 крб. 37 коп. На харчах господаря працівник з конем весною отримував – від 60 коп. до 1 крб. 20 коп., влітку – від 70 коп. до 1 крб. 40 коп. в день. Середня плата по губернії весною – 96 коп., влітку – 1 крб. 01 коп. Піший робітник на своїх харчах весною мав – від 45 коп. до 75 коп. (середня по губернії 61 коп.), влітку – від 50 коп. до 1 крб. в день (середня по губернії – 71 коп.). На харчах господаря піший робітник весною отримував – від 30 коп. до 60 коп. (середня по губернії – 45 коп.), влітку – від 40 коп. до 75 коп. в день (середня по губернії – 54 коп.). Робітниця на своїх харчах отримувала в середньому 38 коп. весною і 45 коп. влітку [13, арк. 72].

Під час збирання врожаю у 1879 р. робочий день по Київській губернії оплачувався таким чином: на своїх харчах робітник з конем отримував 1 крб. 31 коп., піший робітник – 65 коп., а робітниця – 40 коп. На харчах господаря робітник з конем отримував 1 крб. 04 коп., піший – 54 коп., робітниця – 31 коп. Середня річна оплата праці робітників по Київській губернії такі: на харчах господаря робітник – 62 крб., робітниця – 43 крб.; на своїх харчах робітник – 90 крб., робітниця – 56 [15, арк. 60].

Поденна плата сільськогосподарським робітникам у Київській губернії у 1898 р. становила: кінного робітника – 1 крб. 10 коп., пішого робітника на своїх харчах – 35 коп., на господарських – 30 коп.; робітниці на своїх харчах – 30 коп., на господарських – 25 коп. [див. додаток Л].

Згідно зі статистичними даними за 1916 р. оплата праці

сільськогосподарського працівника суттєво зросла. Це пов'язано було із зменшенням ринку найманої робочої сили в роки Першої світової війни. Наприклад, по Канівському повіту оплата праці пішого робітника з конем за день становила 7 крб., з волом – 10 крб., робітника пішого – 4 крб., робітниця – 3 крб. [82, арк. 247]. Те саме підвищення оплати праці ілюструють дані по маєтку Трактомирів графині К.Л. Ігнат'євої (Канівський повіт): оранка весняна і осіння – 10 крб., посів і боронування – 5 крб., подвійне шарування – 5 крб., проривання буряку 18 крб., копання по 1 крб. за пуд., перевезення 36 крб. 106 дес. ріллі в цьому маєтку віддавали селянам за відробітки [23, арк. 4 – 10].

На межі XIX – XX ст. відробітки стали формою взаємин роботодавця й робітника, які мали як позитивні, так і негативні риси для обох сторін. На відміну від грошової оренди відробітки виявились своєрідним кредитом: ділянку отримували взимку або на початку весни, а плату віддавали після збирання врожаю. Для поміщика відробітки теж були вигідними, якщо він не мав вільних грошових сум для купівлі реманенту, робочих коней і найму робітників. До негативних рис можна віднести неякісний обробіток землі через застосування селянами примітивних знарядь праці та несвоєчасне збирання врожаю.

Таким чином, відробітки були необхідним етапом для переходу до суто ринкових відносин, хоча плата за відробіток напряму залежала від попиту й пропозиції. З часом відробітки поступово витіснялися з огляду на дві причини. По-перше, накопичивши на відробітках грошей, поміщики переходили до вигіднішої (через якість обробки землі та підвищення врожайності) капіталістичної системи. По-друге, економічне становище значної частини селян у зв'язку із зростанням цін на хліб та інші продукти покращилось, і вони пред'являли підвищений попит на грошову оренду замість відробіткової та натуральної, чим і пояснюється розширення грошової оренди.

У Смілянському маєтку графів Бобринських (Черкаський повіт) ще з середини XIX ст. існувала практика оплати праці товаром. Зокрема, місцеве населення за збирання врожаю отримувало кожен 10-й сніп з озимої пшениці і

кожен 8-й-з ярової. Вважалося, що саме така схема дозволяла утримати робітників від пошуку роботи у інших, віддалених місцях. Відтак, певна невигода для власників маєтку у збиранні зерна за сніп компенсувалася наявністю достатньої кількості робочих рук [145, с. 62].

Такий спосіб залучення найманих працівників спонукав селян не йти в інші економії на заробітки. Господарство ж поміщика у такому разі завжди було забезпечене робітниками. Наприклад, у маєтку Трактомирів графині К.Л. Ігнат'євої (Канівський повіт) збирання зернових відбувалося селянами таким чином: пшениця і гречка – за 12 сніп, жито, овес – за 8 сніп. Сіно в маєтку збиралося за четверту копицю, а на заболочених місцях за 3 копицю [35, арк. 4 – 10].

Основним джерелом робочої сили дворянсько-поміщицьких маєтків були постійні робітники – кваліфіковані фахівці: машиністи, садівники, ковалі, теслярі, каменярі та ін. Численними вони виявились у великих дворянсько-поміщицьких господарствах. Їхня заробітна плата була значно вищою, ніж у сезонних робітників. Постійним робітникам у маєтках надавалося житло, харчове утримання. В багатьох економіях забезпечувалось лікування, навчання дітей. Після досягнення похилого віку деякі з постійних робітників одержували пенсію. Усі ці заходи сприяли стабілізації найманої робочої сили.

Цікаво простежити динаміку зміни рівня оплати праці в економіях Смілянського маєтку. Так, загальні витрати на оплату місцевих майстрових робітників у Смілянському маєтку за період 1903/04 – 1911/12 рр. зросли з 128 119 крб. до 237 481 крб.; у Грушківському – з 42 062 крб. до 80 153 крб., у Капітанівському – з 53 802 до 126 548 крб. Однак, якщо враховувати зростання кількості відпрацьованих днів цією категорією сільськогосподарських робітників, то середній рівень денної оплати зріс з 35,2 коп. лише до 47,1 коп.

Цікаво також порівняти співвідношення числа робочих днів, вироблених прийшлими робітниками до числа днів, вироблених місцевими робітниками. У 1903 – 1904 рр. це відношення становило 19,5%, а у 1912 – 1913 рр. – 7,8%. Так, прийшли робітники за кількістю вироблених днів склали майже 1/5 частину

кількості вироблених днів місцевими робітниками, тоді як у 1912 – 1913 рр. це співвідношення впало до 7,8% [145, с. 57 – 59].

Цікаві дані щодо застосування праці поденних та річних робітників на сезонних роботах за матеріалами економій Кам'янського маєтку Черкаського повіту. У 1898 р. на заробітну плату всіх робітників було витрачено 28 867 крб. 44 коп. (Миколаївська економія – 8028 крб. 11 коп.; Кам'янська – 8320 крб. 60 коп.; Пляковська – 6789 крб. 88 коп.; Підлісна – 5728 крб. 66 коп.; Несватковська – 7523 крб. 19 коп.). Заробітна плата за копання буряків для строкових робітників обходилася в рік 4 622 крб. 64 коп., перевезення буряків коштувало – 2 882 крб. 35 коп. [86, арк. 118].

Однак більшість дворянських маєтків не могла обмежитись постійними робітниками. Маючи сезонний характер, сільське господарство під час сівби та жнив вимагало залучення додаткової робочої сили. Річні, строкові і поденні робітники наймалися поміщиками в основному із місцевих селян, оскільки з ними легше було розв'язувати певні непорозуміння. Основною формою найму робітників був найм на сезонні роботи, оскільки зимові роботи не вимагали великої кількості робітників.

Наймом робітників займалися прикажчики або самі землевласники на пристанях, сільських базарах, у волосних управах, безпосередньо у маєтках. Завчасне наймання строкових робітників із виплатою завдатку застосовувалось поміщиками обережно через недисциплінованість робітників, що проявлялося у недотриманні їх попередніх угод. Польські дворяни зверталися до посередництва єврейських вербувальників, щоб їм наймали робітників з інших губерній [250, с. 18].

Побутові умови для робітників у дворянсько-поміщицьких господарствах були невибагливі. У великих економіях для робітників будувалися казарми на 100 – 200 осіб (з дерева, іноді – з каменю). Набув розповсюдження такий тип житла як кухня-казарма, в якій мешкали, готували їжу і сушили одяг. Влітку робітники рідко користувались казармами, оскільки умови сільськогосподарської праці вимагали постійного перебування у полі

[234, с. 167].

Так, у Кам'янському маєтку Давидових (Черкаських повіт) для службовців використовували кам'яні будинки із господарськими клунями. Для постійних і тимчасових найманих робітників – хати [86, арк. 2]. У маєтках Бердичівського повіту (Непедівка К. Мазаракі, Волосні Межиринці І. Абрамовича, с. Пузирки А. Тишкевича) для постійних працівників були дерев'яні будинки вкриті соломою, з городами і клунями [47, арк. 102 – 110].

Тривалість робочого дня в маєтках коливалася від 7 – 8 год. взимку до 14 – 16 влітку, але фактично була ненормованою. До мінімуму зводились перерви на обід. Наприклад, характеризуючи робочий день у Смілянському маєтку, варто відзначити, що завдяки широкому застосуванню урочних та загінних робіт, робітники починали працювати дуже рано – практично із сходом сонця, однак завершували роботу близько 14 год. Така схема дозволяла їм знаходити час для обробітку власних городів та полів [145, с.58].

Взаємини дворян та робітників були не врегульовані і негативно відбивалися на становищі обох сторін. Щоб покласти край негативним взаєминам поміщиків і найманих робітників, 12 червня 1886 р. російський уряд обнародував єдиний документ «Положення про найм на сільські роботи», який регламентував відносини між працедавцем та робітником. Зокрема, працедавцям рекомендувалося платити робітникам вчасно заробітну плату грішми; забезпечувати відповідним харчуванням; надавати хворим робітникам допомогу тощо. Наймач, який не видав робітникам належної плати у встановлений термін, зобов'язувався компенсувати затримку. Не дивлячись на ряд статей прогресивного характеру, цей нормативно-правовий акт фактично узаконював нерівноправність робітників та роботодавців. Згідно Положення наймач був вільним у своїх діях щодо наймита, в той час як останньому загрожувало кримінальне покарання чи штраф за найменшу провину на роботі [234, с. 169].

Помічник начальника Київського губернського жандармського управління ротмістр Беклемишив отримав у вересні 1902 р. листа від свого колеги із

м. Полтава, в якому той писав: «Маючи під боком у себе безземельних селян, цілі села ледве не дармових робочих рук, землевласники і орендарі надмірно пригноблюють селян і експлуатують їх дешеvu працю...». При цьому зазначається, що найтяжчим і найменш продуктивним способом експлуатації були відробітки [2, арк. 287 зв.].

Перша світова війна негативно позначилась на забезпеченні дворянсько-поміщицьких маєтків робочою силою. На початок 1916 р. до лав армії мобілізували понад половину працездатних чоловіків. Тому було запропоновано командувачам фронтами спрямувати в тил і передати цивільній владі «усіх скільки-небудь здатних до праці військовополонених» для використання на сільськогосподарських роботах. Зокрема, у червні 1916 р. із 200 тис. полонених внаслідок військової операції під керівництвом генерала Брусилова, 160 тис. осіб надійшли у розпорядження міністерства землеробства для використання на сільськогосподарських роботах. В економіях Київської губернії було зайнято 7,5 тис. полонених. Зокрема, Уманська земська управа направила до маєтків повіту військовополонених для різних робіт: 100 полонених – у Тальновський маєток О.П. Долгорукової; 200 – в економію Антоновка, Філіція, Греково, Царево і Бахва А.М. Дзвановського (Уманський повіт), 400 було направлено у 17 маєтків Таращанського і Липовецького повітів для сільськогосподарських робіт [86, арк. 114, 152, 133].

У 1917 р. на збиранні врожаю австрійські та хорватські полонені були направлені в Уманський повіт у маєтки Томашівка Меєндорфа, Россашки Білецького, Коржевий Кут Баранецького, Чайковка Гуляницького, Зеленкове Гуровського, Синиця барона Корха, Орадовня Дідкевича, Перегонівка Мазевського, Харківка Котовича, Верхнянка барона Паншина та ін. [84, арк. 4, 5, 7].

У «Циркулярі міністра землеробства і начальника постачання армії Південно-Західного округу про використання на збиранні врожаю воєнних частин, військовополонених і біженців» визначались умови використання праці військовополонених на сільськогосподарських роботах. Щодо харчування,

режиму праці вони прирівнювалися до місцевих робітників. Оплата праці була нижчою, ніж у місцевого населення. Близько половини зароблених коштів передавалося в розпорядження земств на покриття витрат по утриманню, лікуванню тощо. Іншим наслідком війни стала зміна структури робітників. За браком дорослих чоловіків, призваних до війська, поширилося застосування праці жінок та підлітків, які становили категорію напівробітників [85, арк. 9 – 10].

Отже, однією із важливих проблем дворянсько-поміщицького господарства Київщини було забезпечення його робочою силою. Напівфеодальні методи залучення робочої сили співіснували з капіталістичними. Дрібні розміри селянських господарств спонукали власників найматися на роботу до поміщицьких маєтків. Це був невичерпний резерв дешевої робочої сили. Селяни постійно залучались до сінокосів та жнив: скиртування, транспортування зерна до найближчої станції, буряків на цукроварні, гною в поля, дров з лісу. Це відіграло велику роль в економічному розвитку дворянсько-поміщицького господарства. Паралельно почала застосовуватись і наймана робоча сила, не пов'язана із відносинами сусідства: власники маєтків, зокрема цукрових і винокурних заводів, набирали сезонних робітників з інших губерній.

Висновки до розділу

Перетворення землі на предмет вільної купівлі-продажу в пореформений період спричинило частковий перерозподіл земельного фонду, скорочення дворянського землеволодіння та зростання приватного землеволодіння інших станів. На відміну від інших українських губерній на Київщині дворянське землеволодіння було латифундійним та виявилось досить стійким. Цьому сприяла урядова політика, спрямована на посилення російського дворянського землеволодіння після польського повстання 1863 р. та особливості розвитку сільськогосподарського виробництва губернії. Спеціалізація краю на високоприбутковому вирощуванні та переробці зернових культур і цукрового буряку, близькість зовнішніх ринків значно зміцнили дворянсько-поміщицькі

господарства. На Київщині дворяни в основному самостійно господарювали і лише частину землі здавали в оренду, що стало способом розв'язання проблем землекористування і підпорядковувалося інтересам організації поміщицьких господарств. Цьому сприяло швидке зростання цін на землю. Так поповнювалася нестача обігових коштів і робочої сили у випадку здачі землі за відробітки, необхідних для ведення господарства на частині землі, що залишалася у безпосередньому віданні власника.

Процес капіталістичної перебудови дворянсько-поміщицьких господарств прискорювала іпотека, сприяючи мобілізації продажу земель, концентрації їх у руках найміцніших в економічному відношенні поміщиків.

Поземельний кредит, особливо на початковій стадії функціонування іпотечних кредитних установ, з активного сприяння імперського уряду певною мірою гальмував процес капіталістичної мобілізації земельної власності, дозволяючи дворянам притримувати землю позаекономічними засобами.

Внутрішня організація поміщицьких маєтків цілком залежала від характеру господарства. Більшість землевласників відходили від управління і господарських справ у маєтку. Поміщики-підприємці, які безпосередньо керували основними виробничими процесами, посідали помітне місце в аграрному секторі Київщини. Управління маєтками набувало професійних рис, що забезпечувало ефективне функціонування дворянсько – поміщицьких господарств. Поступово формувалися спеціалісти у галузі економічного управління. Це дозволяло управляти великим господарством підприємницького типу та забезпечувати його рентабельність.

Застосування в аграрному секторі Київської губернії вдосконалених сільськогосподарських машин призвело до концентрації виробництва і до застосування капіталістичної кооперації у землеробстві. Сільськогосподарські машини за ринкових умов застосовувалися головним чином у великих поміщицьких господарствах. Поліпшені знаряддя фабрично-заводського виробництва, які коштували набагато дорожче саморобних і кустарних, окупалися тільки в умовах масштабного господарства, а тому

запроваджувалися тільки поміщицькими господарствами, які успішно розвивалися. Краща забезпеченість земельними ресурсами, задовільне матеріально-технічне оснащення дозволяли поміщикам активно впливати на становище в сільському господарстві, але поряд із цим частина дворянських господарств губернії не мали власного реманенту та робочої худоби, головним джерелом прибутків для власників цих господарств була здача земельних угідь в оренду.

РОЗДІЛ 4

ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ДВОРЯНСТВА КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

4.1. Сільськогосподарське, промислове підприємництво в дворянсько-поміщицьких господарствах

За умов швидкого розвитку капіталізму, дворяни все більше поєднували традиційні заняття – ведення сільського господарства та державну службу з підприємницькою діяльністю. Сприяла цьому урядова економічна політика. Так, положення від 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1865 р. «Про мито за право торгівлі та інших видів промислів» надало представникам усіх станів рівні можливості у зазначеній сфері. «Статут про промисловість» 1893 р. надавав право засновувати заводи, фабрики і мануфактури в містах і повітах приватним особам, товариствам і компаніям. Положення «Про державний промисловий податок» від 8 червня 1898 р. зафіксувало прогресивні підходи у оподаткуванні всіх підприємців [248, с. 103].

Характерною особливістю підприємницької діяльності багатьох землевласників Київщини було те, що створивши конкурентоспроможні великі господарства, вони запроваджували такі напрями та галузі виробництва, які найбільше відповідали природним, фінансовим умовам та запитам ринку. Одночасно з виробництвом сільськогосподарської продукції, землевласники вкладали свої кошти в цукрові, винокурні, пивоварні заводи і млини, які входили до складу маєтків. Багатопрофільна підприємницька діяльність сприяла кращому фінансуванню сільського господарства, яке постійно залежало від кліматичних умов. Водночас аграрний сектор давав необхідну сировину для цукрової, винокурної, борошномельної та інших галузей промисловості [280, с. 13].

Зростання попиту на хліб на внутрішньому та зовнішньому ринках, розвиток харчової промисловості, розширення транспортної мережі сприяли

швидкому зростанню на Київщині товарного зернового господарства.

У досліджуваній період окреслилася спеціалізація окремих повітів губернії з переробки продуктів сільського господарства, що сприяло поширенню підприємництва, зростанню прибутковості дворянських маєтків. Наприклад, в Уманському, Черкаському, Звенигородському, Канівському, Таращанському, Сквирському повітах домінувало вирощування озимої пшениці, жита та ячменю. Липовецький, Канівський, Таращанський, Сквирський, Бердичівський, Чигиринський, Черкаський повіти вирощували цукровий буряк. Київський, Радомишльський повіти спеціалізувалися на вирощуванні жита, картоплі і гречки, Васильківський повіт спеціалізувався на вирощуванні жита, вівса, картоплі. Маєтки Київського повіту головним чином спеціалізувалися на овочівництві та високопродуктивному молочному господарстві. На початку ХХ ст. на околицях Києва функціонували п'ять великих молочних ферм [222, с. 237].

Основною галуззю у дворянсько-поміщицьких господарствах Київської губернії у пореформений період було землеробство. Розвиток рільництва викликав попит на землю, що призвело до збільшення посівних площ. Якщо у 1860 р. у губернії площа орних земель становила 2 557 тис. дес. (57% до загальної площі), то у 1887 р. цей показник збільшився до 2808,3 тис. дес. (62% до загальної площі). Серед правобережних губерній найбільша площа орних земель була саме у Київській губернії. Протягом 1860 – 1887 рр. вона збільшилася на 251,3 тис. дес. (9,7%). Станом на 1887 р. в краї було розорано 62% усієї площі губернії, а у 1912 р. цей показник становив 65% [235, с. 205].

Відмінні природно-кліматичні умови в повітах зумовили особливості складу дворянських угідь, на що вказують такі дані [див. додаток М].

Аналізуючи дані додатку М, ми доходимо висновку, що по всіх повітах перше місце традиційно належало ріллі (від 56,2 до 75,4%), друге – за обсягом посідали ліси (від 14,0 до 40,5%), потім розташовувалися луги (сінокоси), садиби і вигони. Маєтки північної частини губернії (Київський та Радомишльський повіти), де переважали піщані ґрунти, відрізнялися від іншої її

частини. Тут площа ріллі становить відповідно 32,7 і 22,6%, а лісові угіддя – 55,3 і 59,2%. Тому підприємливі власники маєтків в цих двох повітах найбільш вигідним напрямом господарювання практикували лісові промисли, водяні млини, вирощування картоплі та винокуріння. Отже, простежується така закономірність, що площа ріллі зростала саме за рахунок цілинних та перелогових земель. Розорювання земель відбувалося найінтенсивніше протягом перших трьох пореформених десятиріч.

На структуру угідь істотно впливав світовий ринок: зростала питома вага ділянок під культурами, що користувалися найбільшим попитом. Розвиток землеробства зумовив не тільки збільшення посівних площ, а й збільшення валових зборів та підвищення врожайності. Центральне місце посідали зернові, з яких основною була пшениця, яка приваблювала високою прибутковістю. Її вирощували практично всі господарства, під неї відводилися значні площі. Культивувалися найбільш ходові її сорти на ринку – арнаутка, сандомирка, банатка.

З метою отримання прибутків підприємливі власники господарств поліпшували культуру землеробства та підвищували продуктивність тваринництва. Потреба підвищення врожайності та наявність достатніх площ спонукали до вдосконалення сівозмін, які залежали від потреби в культурах, віддаленості економій від заводів та природної родючості ґрунту [277, с. 272].

Багатопільна сівозміна в дворянсько-поміщицьких господарствах Київської губернії у досліджуваний період мала різні форми. Трипілля активно застосовувалося у невеликих дворянських господарствах. Наприклад, у маєтку Пузирки графів Тишкевичів у Бердичівському повіті на 470 дес. ріллі. У маєтку с. Пашківка Київського повіту, поміщика Спиридона Йосиповича Корнеєвича на 800 дес. землі [3, арк. 120]. Але іноді трипілля зустрічалося і у великих маєтках. Так, у маєтку Соловйовки поміщика Е. П. Михаловського, у Радомишльському повіті, на 1 634 дес. 1 743 саж. ріллі застосовувалося трипілля, основну частину посівів займали озимі та ярі жито і пшениця [45, арк. 27].

З 24 маєтків Київського та Радомишльського повітів, обстежених у 1912 р. Комісією з вивчення господарств Південно-Західного краю, у дев'яти застосовувалася чотири-пільна сівозміна (на 26,3% земельної площі), у п'яти – дев'яти-пільна (на 18,5%), у двох – п'яти-пільна (9,3%). Решта систем використовувалася у 11 маєтках по одній. З них у маєтку Хабному застосовувалося п'ять різних сівозмін – п'яти-, десяти-, тринадцяти-, чотирнадцяти-, шістнадцяти-пілья [154, с. 612]. У Липовецькому повіті у 61,3% маєтків використовувалося багатопілья, у 38,7% – трипілья, в Уманському повіті – 90,8% – багатопілья, 9,2% – трипілья, у Звенигородському повіті – 96,3% – багатопілья, 3,7% – трипілья, у Таращанському повіті – 80,5% – багатопілья, 19,5% – трипілья. Нерозверстаність маєтків гальмувала поширення прогресивних сівозмін. У Липовецькому повіті у 93,6% маєтків переважало трипілья, у Таращанському повіті 100% [234, с. 194].

Дворянсько-поміщицьким господарствам було притаманне використання органічних та мінеральних добрив, що робило їх плантації більш родючими та прибутковими. Навіть в орендних угодах чітко прописувалися його масштаби. На результативність угноєння вказують дані по Андрушівському маєтку Терещенків. Застосування добрив дозволяло збільшити врожайність на 34,9 берк. з десятини, що дозволяло виробити на 61,9 пуд. більше з кожної десятини [128, с. 20].

У маєтках графів Бобринських у 1895 р. гній застосовували на 2 841 дес. (15,09%) і на 417 дес. – мінеральні добрива (2,2%), у 1905 р. – 4 145 дес. удобрювалося гноєм (19,04%), 1 530 дес. – мінеральними добривами (7,25%), у 1912р. удобрювалося гноєм 4 457 дес. (16,28%) і 5 502 дес. під мінеральними добривами (20,26%). Як бачимо, з кожним роком зростала кількість десятин землі, на яких використовували мінеральні добрива. Застосування добрив на 1 дес. коштувало у 1912 р. 7 крб. 76 коп. [145, с. 42].

Розглянемо питання про розміри посівних площ та їх структуру. Зокрема, у Київській губернії у 1881 р. на приватновласницьких землях під пшеницею було засіяно 215 862 дес. (32,2%), під жито відводилося 71 920 дес. (14,2%), ячмінь –

38 811 дес. (5,5%), овес – 125 021 дес. (18,4%), просо – 44 289 дес. (7,8%), на що вказують такі дані [див. додаток Н].

У 1881 р. посіви під житом у середньому займали 14,3% посівних площ приватновласницьких господарств, найбільше у Радомишльському повіті – 47,1%, у Київському – 25,2%. Під пшеницею було засіяно – 32,2%, найбільше у Уманському – 44,1%, у Звенигородському – 39,4%, у Чигиринському – 41,1%. Під вівсом найбільше було засіяно у Київському – 22,7%, Липовецькому – 22,8%, Сквирському – 21,3% повітах [121, с. 56].

У Чорнорудському маєтку Ф.Ф. Терещенка засівалося 3 296 дес. житом, 675 дес. – озимою пшеницею, 9 175 дес. – ячменем, 332 дес. – просом [69, арк. 5].

Леонтівський маєток Н.Ф. Муравйова-Апостола під жито відводив 1 762 дес. землі, під озиму пшеницю – 1 257 дес. [70, арк. 6].

Важливим показником продуктивності землеробства є врожайність основних сільськогосподарських культур. Середня врожайність з десятини приватновласницьких земель Київщини у 1901 – 1910 рр. була такою: жито – 91 пуд., пшениця – 92 пуди, овес – 87 пудів, ячмінь – 78 пуд. [277, с. 273].

Врожаї озимих і вівса з одної десятини, в більшій частині губернії, у 1913 – 1917 рр. становила в середньому: жито – 100 пудів, озима пшениця – 108 пудів, овес – 91 пудів, ячмінь – 86 пудів. Середній валовий збір зернових з одної десятини у 1908 – 1917 рр.: жито – 94 пуди, озима пшениця – 100 пудів, овес – 94 пуди, ячмінь – 85 пудів [233, с. 96 – 98].

У великих дворянсько-поміщицьких господарствах врожайність сільськогосподарських культур була на досить високому рівні. Так, у Смілянському маєтку графів Бобринських середній урожай із десятини земельної площі у 1912 р. становив: пшениці-банатки – 141,1 пуд., озимої пшениці – 127,9 пуд., кукурудзи – 130,6 пуд., озимого жита – 125,6 пуд., вівса – 133,6 пуд., ячменю – 103,2 пуд., ярової пшениці – 80,3 пуд., проса – 134,8 пуд., горох – 177,0 пуд., гречка – 67,4 пуд., цукровий буряк – 1920 пуд. [145, с. 78].

Середня врожайність зрнових культур Київської губернії за десятиліття з

1896 до 1902 рр. була такою: пшениця – 75 пуд., жито – 70 пуд., овес – 60 пуд. Варто навести й ціни на хлібні культури на Київщині у ті роки: пшениця – 0,71 крб. за пуд, жито – 0,48 крб., овес – 0,47 крб., гречка – 0,60 крб. Низькі ціни безперечно стимулювали прагнення виробників експортувати зерно та вироби з нього на ринки Європи [220, с. 110].

Значна увага дворян до вирощування зернових була обумовлена становищем на світовому ринку хліба. У пореформений період Російська імперія утриматися на світовому ринку могла лише шляхом зниження цін на свою продукцію. Особливо ціни на хліб впали у 1890 р. внаслідок світової сільськогосподарської кризи, що була спричинена надвиробництвом зерна, надходженням в Європу у великих обсягах дешевого заокеанського хліба – із Канади, США, Аргентини та навіть Індії й Австралії (після відкриття в 1869 р. Суецького каналу). Якщо середні ціни на пуд хліба, що вивозився у 1887 – 1891 рр., становив 76,3 коп., то у 1892 – 1897 рр. вони знизилися до 64,4 коп. Цей рівень цін зберігався до 1904 р. (початок російсько-японської війни). Щоб нейтралізувати падіння цін, доводилося постачати на світовий ринок більшу кількість хліба, експорт якого стрімко розвивався. При великому зростанні внутрішнього споживання швидкий розвиток експорту був можливий лише внаслідок розширення хлібних посівів [233, с. 13].

Серед зернових культур найбільші площі були зайняті під посівами озимих жита, пшениці, вівса, гречки, проса та ячменю. Поряд з цим, посіви під яровою пшеницею та кукурудзою були відносно незначними. Протягом 1881 – 1913 рр. на Київщині площі посівів усіх культур, за винятком гречки та кукурудзи, зросли. Це пояснюється тим, що з розвитком товарно-грошових відносин господарства краю переорієнтовували виробництво на вирощування культур, які користувалися підвищеним попитом на внутрішньому та зовнішньому ринку, насамперед пшениці [див. додаток II].

Цукрова, винокурна та інші галузі промисловості, неухильно розвиваючись, сприяли значному поширенню площі посівів технічних культур – цукрових буряків, картоплі, олійних культур та тютюну. Протягом усього

пореформеного періоду у дворянсько-поміщицьких господарствах Київщини збільшувалися посівні площі технічних культур. З кінця 1840 – х рр. до початку ХХ ст. площа посіву цукрових буряків збільшилася з 21 до 300 – 400 тис. дес., тобто за півстоліття вона зросла майже у 20 разів [195, с.30].

Сівба цукрових буряків, обробіток яких потребував значної кількості робочих рук і коштів, була доступна переважно великим господарствам, які постачали основну масу сировини для цукрової галузі промисловості. Виробництво цукру було високорентабельною галуззю, що приваблювало підприємців. Вже на середину 80 – х рр. цукрові буряки сіяли в Київському і Васильківському повітах в усіх маєтках, у Черкаському, Таращанському та Липовецькому повітах – у $\frac{3}{4}$ маєтків, у Звенигородському, Чигиринському, Бердичівському й Уманському повітах – майже у половині маєтків. Загалом в усіх цих повітах бурякові плантації займали 12,3% оброблюваних площ. Найменше бурякових плантацій було у Радомишльському повіті (0,6%) [234, с. 37].

З 1883 до 1914 рр. посіви цукрових буряків на Київщині зросли у 2,5 раза. Якщо у 1883 – 1888 рр. площі посівів цукрових буряків становили 80,7 тис. дес., у 1898 – 1900 рр. – 130,2 тис. дес., у 1901 – 1905 рр. – 134,0 тис. дес., у 1908 – 1912 рр. – 167,0 тис. дес., то вже у 1914 р. цей показник становив 201,8 тис. дес. [277, с. 273].

Київщина вирізнялася не лише розмірами посівів цукрових буряків, а й значно вищим від інших районів рівнем їх врожайності.

Таблиця 4.3

Урожай цукрових буряків у Київській губернії у 1885, 1895, 1902 рр.

(в пуд.) [24, арк. 5 – 6]

<i>Повіт</i>	<i>1885 р.</i>	<i>1895 р.</i>	<i>1902 р.</i>
Уманський	385 817	283 825	590 450
Звенигородський	814 298	804 038	982 835
Чигиринський	462 456.	540 406	602 546
Черкаський	886 022	753 198	586 955

Канівський	1 047 403	923 756	673 631
Тарашанський	642 509	435 065	701 258
Липовецький	770 400	741 435	2 195 892
Бердичівський	608 079	804 625	1 114 914
Скви́рський	812 090	908 275	795 114
Васильківський	765 551	545 985	954 528
Київський	406 209	234 729	449 756
Радомишльський	14 623	11 187	27 800
Всього по губернії	7 615 467	6 986 594	9 675 679

Аналізуючи дані щодо середнього збору цукрових буряків з однієї десятини у дворянсько-поміщицьких господарствах Київщини у 1885, 1896 – 1902 рр., необхідно зазначити, що дворяни мали ширші можливості щодо застосування засобів для підвищення врожайності своїх ланів – тому в них були порівняно вищі урожаї [див. додаток Р].

Отже, виробництво сільськогосподарської продукції було провідною галуззю дворянських господарств Київської губернії. Позитивні зрушення у сільськогосподарському виробництві привели до зростання обсягів продукції. Більш високими темпами техніка землеробства розвивалася у великих дворянських господарствах. Основна маса поміщицьких господарств постачала свою продукцію на ринок.

Дворяни, які мали в наявності вільні капітали, перетворюючи власні господарства в аграрно-промислові комплекси, займалися не тільки виробленням сільськогосподарської продукції, але і її переробкою. Аналіз архівних матеріалів щодо окремих дворянських господарств показав їхню різнобічну галузеву спрямованість. Дворяни у своїх господарствах вирощували різні сільськогосподарські культури і переробляли їх на власних підприємствах. У 1862 р. кількість фабрик і заводів у губернії становила 874, у 1889 – 1890 рр. тут функціонувало 653 фабрики і заводи, де працювало 38 тис. робітників. Вони давали прибуток: 1889 р. – 7,6 млн. крб., 1893 р. діяло 673 фабрики і заводи,

серед яких найбільше значення мали 62 цукрових, 4 рафінадних, 77 винокурних і мукомельних заводи [181, с. 176].

У 1902 р. у губернії налічувалось уже 685 фабрик і заводів, продуктивність яких була не нижче 1 000 крб., де працювало 57 280 робітників, вироблено продукції на 155 565 617 крб. За кількістю виробленої продукції на першому місці були цукрові заводи (68 976 486 крб.), далі йшли рафінадні заводи (38 255 773 крб.), млини (143 601 509 крб.), винокурні заводи (13 400 552 крб.). У 1914 р. кількість заводів і фабрик в губернії становила 566 [26, арк. 33].

На Київщині активніше, ніж в інших регіонах, проходив процес промислового перевороту в цукровій промисловості, який завершився наприкінці 70 – х рр. Це спричинило концентрацію виробництва, централізацію капіталів та робочої сили.

Перехід від ручної праці до машинного виробництва, впровадження передових технологій були характерні саме для цукрової промисловості Київської губернії, яка домінувала в Російській імперії. З метою збільшення обсягів виробництва на основі підвищення продуктивності праці поміщики-підприємці вкладали значні кошти в реконструкцію вже діючих цукрових заводів, а також будували нові механізовані підприємства. На багатьох цукрових заводах використовувалася передова для того часу техніка, зростала механізація виробництва [276, с. 179].

Київська губернія посідала перше місце за обсягами виробництва цукру в Україні. Тут зосереджувалося найбільше заводів, на яких працювало майже 50% робітників усіх цукрових підприємств. З огляду на природно-кліматичні умови та передові технології у пореформений період зростали обсяги виробництва цукру. У 1861 р. в Київській губернії було вироблено цукру на 12 355 501 крб., у 1867 – 1868 рр. на 15 883 315 крб.; у 1869 – 1870 рр. на 2 131 607 крб.; у 1871 – 1872 рр. на 30 151 095 крб.; у 1873 – 1874 рр. на 32 977 708 крб. У 1878 р. переробка цукрових буряків сягнула 5 800 тис. берк. У 1874 р. у Київській губернії діяло 70 цукрових заводів, на яких було перероблено 4 200 000 берк. буряку, що становило 60 тис. берк. на кожний завод

[6, арк. 1 – 7].

У 1880 р. загальна вартість виробленого на Київщині цукру коливалася від 6 до 8 млн. крб. Після 1881 р. стара технологія видобування соку з буряків за допомогою гідравлічного пресу була замінена розпилювачами і фільтруючими пресами. Завдяки цьому вихід цукру з берківця зріс від 35 фунтів до 1 пуда 30 фунтів, тобто вдвічі [234, с. 208].

У 1902 р. у Київській губернії діяло 75 цукрових заводів, на яких було перероблено 12 310 586 берк. цукрових буряків і вироблено 15 236 860 пуд. цукру.

Таблиця 4.4

Кількість цукрових заводів у Київській губернії у 1902 р. [26, арк. 34]

<i>Повіт</i>	<i>Кількість заводів</i>	<i>Вироблено продукції на суму</i>
Київський	3	3 554 178 крб. 98 коп.
Бердичівський	9	9 465 138 крб.
Васильківський	6	5 696 523 крб. 82 коп.
Звенигородський	6	5 882 114 крб. 32 коп.
Канівський	12	5 881 139 крб. 38 коп.
Липовецький	8	9 078 241 крб. 57 коп.
Сквирський	6	8 481 209 крб. 13 коп.
Таращанський	6	5 859 108 крб. 18 коп.
Уманський	7	6 972 289 крб. 31 коп.
Черкаський	6	5 070 017 крб. 58 коп.
Чигиринський	6	3 106 524 крб. 58 коп.

У 1912 р. 79 цукрових заводів з 39 826 робітниками виробили продукцію на суму 109 766 872 крб. [31, арк. 23].

Одним із найбільших цукрових господарств був Смілянський рафінадний завод (900 робітників), який із 1890 – 1891 рр. почав освітлюватися електрикою. Граф Олексій Олексійович винайшов спосіб, який назвали «холодне вимочування графа Бобринського», встановив випарювання «Робера» подвійної

дії для більшої кількості переробки буряків. При заводі успішно функціонували спеціальне технічне училище, лікарня та казарми для робітників заводу. Якщо у 1838 – 1840 рр. завод виробляв 150 – 180 берк. на добу, то вже у 1900 – 1909 рр. тут перероблялося 2,5 тис. берк., а у 1910 р. – 4 тис. берк. буряку. У 1911 – 1912 рр. на цукрових заводах Сміли виробили 1 422 504 пуд. цукру, а у 1913 р. лише рафінадний завод переробив 1 мільйон 500 тисяч пудів цукру. Смілянський рафінадний завод мав відділення у Харкові, Москві, Ростові на Дону, Оренбурзі, Баку [145, с. 103].

Окрім Смілянського заводу, графам Бобринським у Черкаському повіті належали Балаклійський цукровий завод у с. Балаклії, збудований у 1852 р. (370 робітників), та Яблунівський пісочно-цукровий завод у с. Яблунів, збудований 1839 р. вогневим, а у 1848 р. перебудований за паровим методом. Уперше на Балаклійському цукровому заводі було застосовано систему переробки патоки «Манурі», «Динамо-машини», електричне освітлення лампами. Із технічних новинок завод мав кімнату з барабанною мийкою для буряків, кімнату для дифузорів у два поверхи із бурякорізкою і транспортер, що подавав порізаний буряк до сусідньої кімнати. На заводі було п'ять фільтрпресів та парова водокачка. Апаратне відділення мало вісім мідних котлів, що нагрівалися паром, залізну піч, залізний холодильник, залізний резервуар для збирання вуглекислого газу, дві парові машини з насосами, що витягували вуглекислий газ з печі. У Чигиринському повіті Бобринські мали цукровий завод у с. Грушки, заснований у 1845 р. з поліпшеними засобами для видалення і випаровування соку. Завод мав 18 відділень (бурякове, сокодобувне, фільтрпресне, апаратне, машинне, паточне, пакувальне) [56, арк. 7, 13, 17].

При цукрових заводах графів Бобринських була створена у 1871 р. власна лабораторія, а у 1873 р. – Центральна хімічна лабораторія для Київської губернії за матеріальною участю більшості цукрозаводчиків. Мета лабораторії – проведення аналізів сировини та усіх продуктів, допомога при облаштуванні хімічних лабораторій при заводах, проведення оцінки всіх продуктів пісочно-цукрового та рафінадного виробництва. За 1876 – 1877 рр. у лабораторії було

проведено 140 аналізів на суму 675 крб. 50 коп. [59, арк. 34].

Терещенки у 1870 р. заснували «Товариство цукробурякових та рафінадних заводів братів Терещенків» з початковим капіталом 3 млн. крб., який до 1900 р. досяг уже 8 млн. крб. Варто зазначити, що це було суто сімейне акціонерне товариство, до складу якого не входили сторонні особи. Паї його ринку цінних паперів були розподілені між членами родини. Товариство братів Терещенків у 1872 – 1873 рр. одержало від шести цукрових заводів 376 230 крб. прибутку, а у 1880 – 1881 рр. – тільки від двох заводів 346 940 крб. чистого прибутку.

М.А. Терещенко – власник Андрушківського цукрового заводу Сквирського повіту у 1913 р. мав у технічному устаткуванні своїх підприємств парові двигуни потужністю 1 377 к. с. та 26 котлів (у 1860 р. парові двигуни були потужністю 464 к. с., та 11 котлів) [63, арк. 7, 10].

Графи Браницькі протягом 1848 – 1859 рр. збудували десять цукрових заводів: Вільшанський (Звенигородський повіт), Саливонківський, Кожанський, Шамраївський, Білоцерківський, Озернянський (Васильківський повіт), Миронівський, Хохитвінський (Канівський повіт), Ставищанський, Черепинський (Таращанський повіт). Заслуговує на увагу Саливонківський цукровий завод у Васильківському повіті, побудований у 1873 р. Він був обладнаний 18 паровими двигунами потужністю 625 к. с., 17 котлами і переробляв на добу 5 000 берк. буряку. На заводі працювало 860 робітників, які виробляли 5 599 6820 пуд. цукру та 8 253 чорної патоки [61, арк. 41 – 45].

Станом на 1887 р. найбільшим підприємством графів Браницьких вважався рафінадний завод у с. Вільшаній, котрий щороку виробляв 160 тис. пуд. цукру (згодом потужність зросла до 400 тис. пуд. рафінаду). На другому місці був завод у с. Синяві, який щороку виготовляв 132 тис. пуд. цукру, далі йшли два заводи у м. Миронівці (120 тис. пуд.) і с. Шамраївці (118 тис. пуд. цукру). Цукрові підприємства Браницьких постійно удосконалювали свою діяльність і здійснювали чималий внесок у розвиток промисловості краю і у збагачення своїх власників [60, арк. 13 – 29]. Графи Браницькі у 1898 р. через залізницю Київської губернії експортували 10 610 000 пуд. цукру до Франції, Данціга,

Кенігсберга, Варшави [214, с. 153].

Про розміщення в повітах Київської губернії цукрових заводів та рівень виробництва цукру у дворянсько-поміщицьких господарствах свідчать такі дані. Черепинський цукровий завод графині М.Р. Потоцької перебудований за паровою системою у 1880 р., виробляв щорічно більше 18 тис. пуд. цукру [61, арк. 12].

Ситковецький цукровий завод графині О. Потоцької (500 робітників) переробляв щороку 1 445 194 берк. буряку і виробляв 15 590 235 пуд. цукру та 19 750 чорної патоки [61, арк. 13 – 29].

Поміщик Подгорський І. у 1847 р. у с. Городище-Пустоварово Сквирського повіту побудував цукровий завод. У 1894 р. його обладнали дев'ятьма паровими машинами потужністю 80 к. с. кожний і 11 дифузійними апаратами. У 1910 р. обладнання заводу вже складалося із 22 дифузійних апаратів, 13 парових котлів, 16 центрифуг. Це забезпечило збільшення виробництва продукції. Так, якщо у 1860 – 1861 рр. завод виробив понад 10 тис. пуд. цукру, то у 1894 – 1895 рр. – вже 98 тис. пуд. цукру і 127 тис. пуд. патоки [76, арк. 40].

Досконало для свого часу був обладнаний Трощинський цукровий завод поміщика М.І. Миклашевського в Канівському повіті, побудований у 1896 р. На ньому працювало 360 робітників та вироблялося 260 662 пуд. цукру [61, арк. 2 – 3].

Заслуговує на увагу цукровий завод поміщика Якова Васильовича Тарновського у с. Потоки Канівського повіту, на якому працювало 315 робітників. На заводі щорічно вироблялося цукру на суму 112 500 крб.

Набутівський цукровий завод при Корсунському маєтку в Канівському повіті князя П.П. Лопухіна, із 204 робітниками щороку виробляв 77 857 пуд. цукру-піску та 28 693 пуд. чорної патоки [61, арк. 15].

Поташнянський цукровий завод графів Бутурліних у Канівському повіті (288 робітників) вартістю 150 тис. крб. щорічно виробляв 16 712 120 пуд. цукру-піску та 13 010 пуд. чорної патоки [8, арк. 99].

Плисково-Андрушівський цукровий завод при с. Млинки Липовецького

повіту графа Б.С. Тишкевича (240 робітників) виробляв щороку 13 702 620 пуд. цукру і 878 921 пуд. чорної патоки [62, арк. 91].

Кагарлицький цукрово-рафінадний завод графині Є.М. Толстої у Київському повіті (418 робітників) щороку виробляв 6 706 710 пуд. цукру-рафінаду і 197 028 пуд. цукру-піску [61, арк. 28].

У 1905 р. у Київській губернії діяли великі цукрові заводи: Корнинський завод (400 робітників) у Сквирському повіті, завод «Удич» в с. Погоріле (374 робітників), Іванківський завод (460 робітників), Кислинський (390 робітників) в Уманському повіті; Кам'яногорський завод (560 робітників) у Липовецькому повіті, Ржищівський цукровий завод (413 робітників) у Київському повіті, Орловецький (460 робітників), Каменський (350 робітників), Райгородський (560 робітників) заводи Черкаського повіту. Варто відзначити, що при цих заводах діяли лікарні та школи для дітей робітників [55, арк. 194 – 196].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на основі високого рівня концентрації виробництва та капіталу у цукровій промисловості створювалися об'єднання – монополії, що урізноманітнювало підприємницьку діяльність поміщиків. Підприємці використовували монополії для контролю ринку, для підтримання високих цін на свої товари та максимального зниження цін на потрібну їм сировину і одержання надприбутків. У 1887 р. на з'їзді цукрозаводчиків у Києві було створено цукровий синдикат, основним завданням якого стало не допускати зниження цін на внутрішньому ринку [209, с. 111].

Характерною особливістю діяльності найбільш підприємливих промисловців цукрової галузі краю було те, що вони засновували Товариства цукрових заводів, які у своїй діяльності мали пряме відношення до розвитку цукрової промисловості регіону. Зокрема, родина Єнні були співвласниками Кальницького цукрового заводу Київської губернії і відповідно членами правління Товариства Янушпільського цукрового заводу Волинської губернії, Товариства Хреновецького і Вендичанського цукрових заводів Подільської губернії. Крім того, Єнні орендували Пивецький і Пієвський цукрові заводи

Канівського повіту Київської губернії у товариства Романівських цукрових заводів. Родина Заксів разом з М.Г. Філіповим були співвласниками Киселівського і Ярошевського цукрових заводів Звенигородського повіту Київської губернії і членами правління Киселівських цукрових заводів. У 1913 р. на Киселівському цукровому заводі працювало 1 005 робітників, вироблено цукру-піску – 386 354 пуд., рафінаду – 929 279 пуд. [222, с. 326].

Таким чином, у результаті технічних і технологічних вдосконалень вітчизняна цукрова галузь за якістю виготовленої продукції не поступалася на початку ХХ ст. кращим показникам цукрових заводів західноєвропейських країн.

Винокурне виробництво теж посідало важливе місце у сільськогосподарському виробництві дворян Київської губернії. Ця галузь була на другому місці після цукрово-рафінадного за обсягами виробництва та прибутковістю. У винокурінні обсяги виробленої продукції зросли з 2 036 983 крб. у 1861 р. до 24 779 759 крб. у 1911 р., тобто, у 12 разів [222, с. 312].

Крім того, винокуріння мало державне значення як галузь промисловості, яка приносила державі близько 1/3 частини всіх державних прибутків. Так, у 1863 р. до державної казни поступило акцизу зі спирту 106 млн. крб., у 1880 р. – 197 млн. крб., а у 1892 р. – 247 млн. крб. Тобто за 30 років сума, яка надходила державі, збільшилась майже у 2,2 раза [190, с. 24].

У різні періоди історичного розвитку протекціоністська політика у винокурній та горілчаній промисловості зазнавала змін, але дворяни залишалися у економічній вигоді. Згідно з положенням «Про питний збір» від 4 липня 1861 р. на території Російської імперії з 1 січня 1863 р. встановлювалися нові правила одержання акцизу з виробництва спирту та вводився патентний збір із заводів, що сприяло перетворенню гуральництва із однієї з форм товарно-промислової діяльності дворян, зі складової частини маєтку у самостійну галузь великої ринкової промисловості. Головним джерелом забезпечення прибутків гуралень були пільгові ціни на спирт, які встановлювалися без урахування собівартості, відповідно до запитів поміщиків,

які на початку ХХ ст. досягли подальшого збереження і збільшення відповідних привілеїв. Надходження від реалізації алкогольних виробів стало одним із найважливіших джерел прибутків не тільки держави, а й багатьох представників дворянського стану, які володіли гуральнями [234, с. 205].

Після введення урядом акцизної системи винокуріння стало предметом вільного підприємництва. Податок був встановлений у вигляді акцизу із виробництва і патентного збору. Намагаючись гарантувати казні надходження, уряд надав промисловцям у безкоштовне користування всю кількість спирту, отриману поверх норми – так званий перекур. Вартість спирту визначалася не за дійсною вартістю виробництва, а за кількістю перекуру. Тому всі зусилля промисловців були спрямовані на збільшення викурки з метою отримання більшого перекуру [279, с. 26].

Багато дрібних винокурних підприємств припинило своє існування. Проте скорочення кількості підприємств не означало занепаду винокурного виробництва. Воно приводило до концентрації виробництва і підвищення потужностей винокурних заводів. У 1861 р. у Київській губернії налічувалося 350 винокурень, у 1870 р. залишилось 239 заводів, у 1883 р. – 108. У 1902 р. діяло 67 винокурних заводів, на яких було викурено 112 461 400 л. спирту [279, с. 111]

На відміну від цукрової промисловості, у винокурній переважали середні підприємства з кількістю робітників від 10 до 45. Зокрема, на горілчаному заводі спадкоємців Бернарда Адельштейна у с. Степанцях Канівського повіту працювало 12 робітників. На місяць гуральник отримував 75 крб. та квартиру, кочегар – 12 крб., чорнороб – 9 крб. Кочегари і апаратники працювали позмінно по 5 – 6 год. на добу, інші робітники працювали лише вдень [54, арк. 6, 26 зв., 54 зв.].

У с. Бучаки Канівського повіту на гуральні Цезарія Понятовського у 1869 р. працювало 14 робітників, було вироблено продукції на 17 500 крб. На винокурному заводі у с. Голяках цього самого власника було вироблено продукції на суму 26 тис. крб. [8, арк. 69 – 120].

На Кичинському винокурному заводі П.П. Лопухина (Канівський повіт) працював 21 робітник, які виробили продукції на суму 12 тис. крб. На винокурному заводі у с. Юрові Київського повіту поміщика С. Єремєєва працювало 13 робітників – вироблено продукції на суму 18 490 крб. У с. Великий Карашин Київського повіту працювала гуральня поміщиці І. Сабанської, де працювало 15 осіб (вироблено спирту на суму 19 390 крб.) [11, арк. 36, 86, 98, 102].

На винокурному заводі в м. Бишеві поміщика Грутецького вартістю 10 тис. крб. працювало 13 робітників, щорічно вироблялося 40 тис. л. спирту на суму 11 тис. крб. В маєтку с. Мирівці В. Бутовича щорічно виробляли 34 тис. л. спирту на суму 8 800 крб. [11, арк. 108].

Винокурна промисловість давала дворянам величезні прибутки. Лише за рік (1891 – 1892 рр.), валова вартість викуреного спирту на винокурнях Терещенків становила майже 3 млн. крб. на рік. Щорічний вихід спирту з однієї винокурні Терещенків у середньому становив близько 1 395 875 л. спирту. Зокрема, М.А. Терещенку належали винокурні у с. Малому Телепіні Чигиринського повіту, та у с. Мельниках. Його брату, Івану Миколайовичу, належала винокурня у с. Ладижинка Уманського повіту [63, арк. 11].

Графам Браницьким належало кілька десятків винокурень. Лише Хохітвянський винокурний завод щороку приносив їм 1 000 крб. чистого прибутку при ціні 1 крб. 75 коп. за 10-літрове відро алкогольного продукту [214, с. 53].

Прибуткові винокурні заводи з кількістю робітників 20 – 45 створили Л.А. Куциногий і М.З. Шпільберг (м. Іваньки Уманського повіту), Ф.С. Розцишевський (с. Косари Чигиринського повіту), С.Ф. Мерінг (с. Овечаче Бердичівського повіту), Л. Грабовський (с. Матвіївка Чигиринського повіту), поміщика Хатца (с. Степанці Канівського повіту), братів Понятовських (с. Мартинівка Канівського повіту), П.П. Лопухіна (с. Кичинці Канівського повіту), В. Бутовича (с. Мирівка Київського повіту) [11, арк. 34, 64, 86, 122].

На вигідність поєднання виробництва сільськогосподарської продукції із її

промисловою переробкою вказує господарська діяльність дворян у маєтках північної частини Київської губернії (Радомишльський, Київський повіти), яка своїми піщаними ґрунтами відрізнялась від іншої її частини. Тому підприємливі власники маєтків за цих умов найбільш вигідним напрямом господарювання практикували вирощування картоплі для винокуріння. Це давало господарствам найбільший валовий грошовий виторг, що складався з оплати продуктів рільництва, які переробляли на спирт, й виторгу за побічний продукт – барду. Використання цих відходів для тваринництва цього регіону мало тим більше значення, що давало можливість підтримувати родючість бідних ґрунтів завдяки внесенню органічних добрив.

У 1869 р. сталі прибутки від винокуріння отримували дворяни Київського повіту: граф Й.А. Шембек (Бородянський маєток), О.О. Ких (Наливайківський маєток), Д.О. Каменський (Маковище), О.В. Савицький (Мотижин), О.М. Мольська (Грузьке), І.М. Хижняков (Червона Слобода) [11, арк. 102, 98, 112].

За даними 1907 р. інтенсивністю господарювання та винокурними заводами відзначалися маєтки Радомишльського повіту: Хабне С.О. Горвата, Горностайпіль Е.І. Маєра, Русаки братів Рикк, Брусилів О.І. Сінельникова, Вишевичі М.П. Фабриціуса Бердичівського повіту; Павловський І.О. Глуховського, Немиринецький К.Л. Ігнат'євої, Ново-Прилукський Д.Е. Маргуліса Сквирського повіту; Іванківський Рогозинського, Строковський А.М. Бубнова, Ходорковський В.Ю. Левандовської, Тюрівський П.Е. Сувчинського Липовецького повіту; Лукашовський Н.Я. Мацнева, Монастирищенський П.Н. Подоського, Зозовковський М.В. Гудим-Левковича, Демієвський У. Пархомовського [52, арк. 111]

Таким чином, за темпами розвитку цукрової та винокурної промисловості на першому місці в українських губерніях Російської імперії на початку ХХ ст. залишалася Київська губернія. У результаті технічних і технологічних вдосконалень вітчизняна цукрова та винокурна галузі за якістю виготовленої продукції не поступалася на початку ХХ ст. кращим показникам

західноєвропейських країн.

Київська губернія наприкінці XIX ст. була відома своїм лісовим господарством, яке посідало третє місце після цукрово-рафінадного та винокурного за обсягами виробництва та прибутковістю.

Станом на 1887 р. дворянам належало 387 716 дес. (95% всіх лісів Київської губернії): у Радомишльському повіті – 246 277 дес. лісу (59,2%) належали поміщикам, у Київському – 115 080 дес. (55,3%), у Черкаському – 62 234 дес. (40,5%), у Сквирському – 41 133 дес. (22,8%), у Чигиринському – 36 466 дес. (31,4%), у Канівському 31 731 дес. – (28,8%), у Васильківському – 28 217 дес. (24%), у Звенигородському – 24 901 дес. (20,5%), у Липовецькому – 26 668 дес. (19%), у Таращанському – 21 497 дес. (17,1%), в Уманському – 21 286 дес. (14%). Розміщувалися ліси нерівномірно. У Радомишльському повіті вони становили більше 40% площі повіту, в Уманському лише 7% [133, с. 1, 25].

Питома вага лісу у маєтках площею до 2 тис. дес. становила 19,2%, у господарствах понад 2 тис. дес. – 62%. Площа ріллі перебувала у зворотно-пропорційній залежності порівняно до лісових угідь (65,7 і 17,5%) [234, с. 185].

Ліс слугував джерелом збагачення землевласників. На відміну від інших губерній Російської імперії, у дворянсько-господарствах Київщини ліси вирубувалися не тому, що маєток продавався, а саме заради того, щоб уникнути його продажу. Гостра потреба у шпалах для залізниць, у папері, особливо у деревині, швидко призвела до її подорожчання. Поступовий розпродаж величезних лісових багатств Київщини був найпростішим засобом протягом десятиліть одержувати готівку при майже повній відсутності банківського кредиту. Ліси у 1883 р. коштували у 5 разів дорожче, ніж у 1860 р. Наприклад, ліси графа Потоцького на Уманщині оцінювалися у 3 700 злотих і становили 7 685 влук, тоді як орної землі було лише 39 818 влук [298, с. 90].

Особливої експлуатації лісові багатства зазнавали до 1890 р., доки на цукроварні й винокурні не почало надходити залізницями вугілля із Донбасу. Споживання лісу зменшилося завдяки технічному прогресові. У 1884 р. єдина для трьох правобережних губерній копальня бурого вугілля експлуатувалась під

Звенигородкою графом Потоцьким спільно із графом Шуваловим. Проте це було низькосортне паливо, добувалось у невеликій копальні, де працювало 60 – 100 шахтарів [170, с. 135].

Характерною особливістю підприємницької діяльності багатьох дворян губернії було те, що створивши конкурентоспроможні товарні господарства, вони одночасно вкладали свої кошти у найбільш прибуткові галузі, у тому числі й у лісове господарство. Ліси графів Браницьких, що мали промислове значення, розміщувалися в основному у поліських маєтностях. Ці села зазвичай були бідні на родючий ґрунт, проте наявність лісових розробок з успіхом компенсувала відсутність врожаїв. Браницькі не мали великого досвіду ведення лісового господарства, тому, як вказують джерела, графи чимало переймали у своїх сусідів по лісових маєтностях [156, с. 178].

За статистичними даними у середині ХІХ ст. графам Браницьким належало 45 653 дес. лісу. Оскільки графи мешкали далеко від своїх поліських маєтностей, то цілковитими господарями у них були євреї-орендарі, які похижацькому вирубували ліси на продаж. Вони сплавлили ліс місцевими ріками і продавали його корабельним суднам від Риги на півночі до Херсону – на півдні [156, с. 181].

Приватні ліси Браницьких мали чимало «табу» для місцевих селян. У панських лісах було заборонено випасати худобу, косити сіно, на що місцеві мешканці неодноразово скаржилися представникам влади. Гриби та ягоди у панських лісових володіннях місцеві селяни могли збирати, проте виключно за умови купівлі у панської адміністрації особливого квитка [214, с. 183].

Загальна площа лісів (граб, липа, дуб, ясень) графів Бобринських у Смілянському маєтку становила 14 880 дес. Їхнє лісове управління протягом 40 років постійно приносило прибуток. У 1872 р. він становив 21 006 крб., у 1882 р. – 86 324 крб., у 1892 р. – 132 813 крб., у 1902 р. – 118 523 крб., у 1912 р. – 145 543 крб. [145, с. 83].

На п'яти цукрових заводах графів Бобринських у 1861 – 1866 рр. вартість використаних дров становила 144,4 тис. крб., а у 1876 – 1881 рр. досягла

найвищого показника – 208,5 тис. крб., після чого розпочалося зниження витрат на дрова з огляду на початок застосування вугілля. Протягом 1876 – 1881 рр. його вартість становила 14,5 тис. крб., у 1881 – 1886 рр. – 16,5 тис., після чого витрати на нього різко впали. Тільки з 1906 до 1911 рр. вони зросли до 41,1 тис. крб., а у 1911 – 1912 рр. уже до 145,8 тис. [145, с. 112 – 113].

Ліси Теплицько-Ситковецького маєтку також використовувались переважно для потреб цукрових заводів. Значної шкоди природі завдавала хаотична вирубка лісу. Ліси в маєтку склалися з чорнолісних порід (граб, клен, ясень), зустрічалися берези, осики, практично не було хвойних дерев. Лише із 1894 р. лісники почали висаджувати сосни та ялини. У 1890 р. було складено топографічний план лісів Теплицько-Ситковецького маєтку; які розбивались на три лісових масиви. Загальна площа лісів у маєтку становила 10 090 моргів, а якість деревини була загалом висока: середній вік лісової маси коливався у межах 60 – 90 років і зустрічалися кілька лісових ділянок із віковими дубами [153, с. 130 – 132].

Таким чином, прискорення індустріалізації наприкінці ХІХ ст. сприяло тому, що поступовий розпродаж величезних лісових багатств став для землевласників найпростішим засобом одержувати готівку за умов обмеженого доступу до банківського кредиту. Величезна потреба у шпалах для залізниць, у пакувальному папері, у паливі для промислових підприємств дуже швидко призвела до подорожчання деревини і великих екологічних втрат.

Вирощування зернових та необхідність забезпечення борошном і крупами зростаючі харчові потреби населення створювали умови для розвитку борошномельної промисловості, яка стала досить прибутковою для дворян-підприємців. Промислове виробництво борошна розпочалося у 80 – х рр. ХІХ ст.

У борошномельній галузі у пореформений період визначилися три напрями розвитку млинарства у вигляді численних дрібних водяних млинів та вітряків, що переробляли місцеве зерно і обслуговували невелику навколишню округу. Вітряний млин у маєтку Куликовка Чигиринського повіту поміщика Миколи

Касталея вартістю 200 крб. виробляв 152 пуд. борошна на суму 690 крб. Вітряний млин у маєтку Лубинець поміщиці І.П. Вислоубової вартістю 350 крб. виробляв 6 400 четв. борошна на суму 2 700 крб. Вітряний млин в маєтку Занятниця поміщика К.Г. Яручальського вартістю 500 крб. виробляв 2 000 четвертей борошна на суму 2 000 крб. [4, арк. 660, 634, 624, 625]. Протягом всього періоду індустріалізації ці заклади існували, не відчуючи конкуренції з боку інших млинів, а отже, не мали істотних стимулів до удосконалення своєї примітивної техніки виробництва;

– млини поблизу винокурних заводів та лісопилень, олійниць, цукроварень;

– розвиток механізованих парових млинів, які розраховані на широкий ринок збуту. Ці млини відзначалися великими розмірами виробництва, вони мололи зерно (переважно високоякісну пшеницю), що завозилось здалеку. Борошномельне виробництво у досліджуваній період розвивалося на основі зростання товарного зернового землеробства. Існування значної кількості дрібних підприємств зумовлювалося віддаленістю від центрів великого борошномельного виробництва, бездоріжжя. Дрібні заклади працювали переважно на споживача-замовника, великі ж – на внутрішній та зовнішній ринки. Промисловий переворот у борошномельній промисловості характеризувався впровадженням вальцьового верстата, який прийшов на зміну примітивним жорнам. З губерній Південно-Західного краю найбільш технічно оснащені були млини у Київській губернії. Якщо у 1856 р. у губернії не мала жодного парового млина, у 1861 р. – 4 млини, у 1893 р. – 77, то у 1913 р. тут вже працювало 117 великих парових млинів [12, арк. 62]. Зокрема, у 1878 р. млини Київщини переробили продукції на суму 797 654 крб., а вже у 1899 р. – млини та крупорушки губернії виготовили продукції на суму 3 924 276 крб., у 1901 р. – на 11 200 689 крб., у 1912 р. – на 20 104 108 крб. [222, с. 552]. За даними статистичного комітету, зібраними, у 1886 р. на поміщицьких млинах Київського повіту було перероблено 464 тис. пуд. пшениці, 86 400 пуд. жита. Млини Бердичівського повіту переробили 162 200 пуд. пшениці і 7 500 пуд.

жита; Васильківського повіту – 374 тис. пуд. пшениці, Канівського повіту – 177 тис. пуд. пшениці і 17 тис. пуд. жита, Липовецького повіту – 336 400 пуд. пшениці і 10 тис. пуд. жита, Радомишльського повіту – 230 тис. пуд. пшениці, Сквирського повіту – 423 тис. пуд. пшениці, Таращанського повіту – 307 тис. пуд., Уманського повіту – 832 тис. пуд. пшениці і 1 500 пуд. жита, Черкаського повіту – 202 тис. пуд. жита [133, с. 181 – 195]. У 1902 р. у губернії працювало 212 млинів, на яких вироблено продукції на суму 143 601 509 крб. [26, арк. 33].

Розвинутістю млинарства на теренах Київщини виділялися міста, такі як Біла Церква, Умань, Бердичів, а найбільше – Київ. Останній із давніх-давен був визначним ринком хлібної торгівлі не тільки Київської, а й Полтавської, Подільської, Чернігівської і почасти Волинської губерній. Величезний попит на зерно у Києві визначався насамперед з боку дев'яти великих промислових млинів, продуктивність яких була не менше 8 млн. пудів. У Києві уклалися угоди щодо хлібних продуктів із місцевими землевласниками, цукро заводчиками та власниками винокурень [220, с. 118].

У подальшому виробництво борошна на Київщині постійно збільшувалося. Середньорічний збір пшениці та жита у губернії у 1901 – 1908 рр. становив 47,5 млн. пуд., а середньорічна переробка продовольчого зерна на товарних млинах становив 54,7 млн. пуд. Як бачимо, Київщина переробляла зерно більше власного виробництва, завозячи його почасти з інших українських губерній [220, с. 120].

Велике значення для розвитку парового млинарства мало проведення залізниць та видобуток кам'яного вугілля, оскільки парові млини, як паливо, використовували вугілля. Наприкінці 70 – х рр. ХІХ ст. на Київщині було впроваджено парову енергетику у борошномельній промисловості на 13 млинах та крупорушках, 13 парових машинах потужністю 213 к.с. [207, с. 53].

Характерна особливість парового млинарства полягала в тому, що парові млини здебільшого розташовувалися у сільській місцевості. Так, у 1882 р. з десяти парових млинів Київщини дев'ять розміщувалися у селах і містечках. Водночас у цей період спостерігається посилене будівництво парових млинів на

залізничних вузлах та річкових пристанях [207, с. 67].

Паровий млин у маєтку Таганча Канівського повіту А.О. Понятовського вартістю 15 тис. крб. виробляв 15 тис. пудів борошна на суму 24 тис. крб., висівок 5 000 пуд. на суму 1 000 крб. [11, арк. 90].

Водяні та вітрові млини були погано устатковані. Зокрема, водяні млини відзначалися вкрай недосконалою конструкцією водяного колеса, через нестачу води вони працювали лише частину року. Паровий млин працював увесь рік, його жорна перемелювали в середньому 15 четвертей борошна щодоби. Водяні млини, працюючи в середньому до семи місяців, перемелювали за добу лише п'ять четвертей борошна. Помітну роль у зростанні продуктивності млинів відіграло впровадження вальцевого помолу замість жорнового. Висока прибутковість парових вальцевих млинів приваблювала у цю галузь чимало капіталів, переробка зерна, особливо пшениці все більше зосереджувалася на великих підприємствах. Поруч з ними продовжували свою діяльність звичайні сільські млини, які задовольняли сільськогосподарські потреби землеробів [207, с. 87].

У 1913 р. складне механізоване устаткування, парові машини мали млини графів Браницьких у м. Сміла, О.М. Абази в Уманському повіті, Н.Я. Головчинер і К. Красномовид у Бердичівському повіті та В.Є. Ярошинського у Липовецькому повіті [222, с. 301].

Млинарство у маєтках графів Браницьких було тісно пов'язане із їх хліборобськими латифундіями. Чимало млинів було, наприклад, у Васильківському повіті: у м. Білій Церкві, Трушках, Прусах, Дулицькому, Синяві, Городищі, острові, Пугачівці, Кожанці. Так, млин у с. Прусах, що існував тут із 1840 р., щороку виробляв до 20 тис. пуд. борошна, яке продавалося мешканцям м. Таращі, Білої Церкви, Києва. Млин мав прекрасне устаткування (колес наливних 6, каменів французьких 2, вальцевих станків 4, шовкових сит 4), на якому працювало 12 робітників. У 1903 р. управитель графських маєтностей Г.К. Мазаракі звернувся до київського губернського правління з проханням дозволити електрифікувати млин, на що отримав дозвіл

[74, арк. 1 – 2].

Борошномельна галузь лише у м. Ставищах приносила Браницьким до 400 крб. щорічного прибутку. А ще функціонували млини у с. Кожанка (450 крб.), Кирдани (345 крб.), Косяківка (300 крб.), Антонівці (120 крб. на рік), Бесідці (120 крб.), Брилівці (200 крб.), Войнарівці (60 крб.), Ясинівці (30 крб.), Розумниці (40 крб.) [9, арк. 428].

Графи не мали можливості особисто контролювати всі млини у своїх маєтках, тому 165 з них перебували в оренді у євреїв. Так, наприкінці 80 – х рр. XIX ст. у с. Синяві млин орендував Нахман Бялік, у с. Пугачівці – Іось Лев, у с. Кожанка – Іось Волинський, у с. Дулинцях – Гітлі Черкаська тощо [214, с. 148].

Паровий млин у маєтку Таганча Канівського повіту поміщика А.Й. Понятовського вартістю 15 тис. крб. у 1869р. виробив 15 тис. пуд. борошна на суму 24 тис. крб., 5 тис. пуд. висівок на суму 1 000 крб. [11, арк. 88].

У другій половині 80 – х рр. XIX ст. у борошномельній промисловості настала економічна криза. Скоротилась кількість як самих млинів, так і виробленої ними продукції. В зв'язку з цим, у лютому 1888 р. у Москві відбувся Перший з'їзд російських борошномелів, на якому обговорювались питання про умови об'єднання борошномелів із метою підвищення цін на борошно шляхом збільшення вивезення хліба за кордон [222, с. 305].

Створення об'єднання підприємців пайових товариств пояснювалося тим, що для розвитку потужних підприємств необхідні були значні кошти, які не завжди були під силу окремим власникам. Крім того, такі об'єднання виявились більш стійкими у конкурентній боротьбі. У м. Погребище Бердичівського повіту Київської губернії ефективну роботу парового млина забезпечувало правління Акціонерного товариства: Д.І., Я.І. Вальденбергів та І.Я. Бермана (переробка пшениці становила 1,6 млн. пуд., річне виробництво – 1,8 млн. крб.). По 600 – 800 тис. пуд. зернових щорічно перемелювали млини Н.Я. Головчинер (с. Турбово Бердичівського повіту), К. Красномовид (хут. Красномовид Бердичівського повіту). По 500 тис. пуд. зернових перемелювали щорічно два

млини Ю.М. і П.М. Гудим-Левковичів в с. Зосівка Липовецького повіту (12 робітників) та у с. Нещерово Київського повіту (сім робітників) [222, с. 329].

Звичайно, між борошномелами-власниками великих і дрібних млинів існувала жорстка конкуренція. Лише віддаленість від центрів потужного борошномельного виробництва і бездоріжжя створювали умови для існування дрібних підприємств із примітивним устаткуванням, на яких розмелювалося зерно або для власного споживання у великих поміщицьких господарствах, або для потреб близької околиці.

Водночас варто відзначити, що борошномельна промисловість дворян Київщини характеризувалася витонченістю і різноманітністю вироблених продуктів, усіляко уникала шаблонності за умов масового виробництва. На більшості млинів, оснащених досконалою технікою, вироблялося пшеничне борошно семи, восьми, а то й десяти сортів [275, с. 68].

Проте собівартість переробки зерна і далі залишалася зависокою через недостатню розвинутість вітчизняного машинобудування та надмірні митні тарифи на імпортовану млинарську техніку. Через ці та інші причини різниця між ціною на зерно і борошно була значно більшою, ніж в Америці, Німеччині, Угорщині та деяких інших країнах, що не могло не гальмувати вивезення продукції на світовий ринок. Кількість товарних млинів, що працювали у 1893 р. на далекий збут борошна, за даними департаменту торгівлі й мануфактур Міністерства торгівлі й промисловості, на теренах Правобережної України налічувалось 397 млинів, у тому числі у Київській губернії – 156 млинів (торговий обіг коштів – 6 364 тис. крб., кількість парових котлів – 38) [220, с. 121].

Надзвичайно цікавим був розподіл хлібних вантажів за напрямками вивезення і місцями призначення. Біла Церква була типовою станцією київського млинарського району з переважанням борошняного вивезення, обсяг якого становив 2 491 тис. пуд. до всіх відправлень. З цієї кількості борошна у межах району залишалось 1 048 тис. пуд., на іноземні ринки було відправлено: до Одеси – 41, Риги і Лібави – 35, у Царство Польське – 980 тис. пуд. Решта

вантажів розподілялася по різних регіонах імперії, зокрема, до Костроми вивезено 10, а до Архангельська – 13 тис. пуд. [220, с. 287 – 288].

За статистичними даними Південно-Західного відділення Російської експортної палати, торговий оборот борошномельного виробництва в губерніях Правобережної України становив приблизно 40 млн. крб. Річні експортні відправки пшеничного борошна з Київської і Волинської губерній перевищували у середньому за 1905 – 1909 рр. 11 млн. пуд. Про перемелювання пшениці у великих обсягах для експорту повідомлялося й в інших часописах [220, с. 302].

Таким чином, сільськогосподарське та промислове підприємство посідало важливе місце у дворянсько-поміщицькому господарстві краю. У процесі зростання товарності сільськогосподарської продукції дворяни, з метою підвищення прибутковості своїх господарств, вживали заходів щодо інтенсифікації виробництва шляхом підвищення рівня його технічної оснащеності. Землевласники сприяли появі нових тенденцій в економічному розвитку продуктивних сил краю: збільшенню промислових підприємств, зростанню кількості промислової продукції, утворенню нових галузей промисловості, що диктувалося природно-кліматичними умовами. Запровадження нових технологій, машин, парової енергетики в цукровій, винокурній, лісовій та борошномельній промисловості дало поштовх підвищенню продуктивності праці, збільшенню обсягів виробництва продукції. У винокурній промисловості підприємства заводського типу співіснували з мануфактурними виробництвами, а в борошномельній – поряд із паровими млинами зберігалися водяні млини і вітряки.

4.2. Участь у торгово-фінансовому підприємстві

Перебудовуючи свої маєтки на капіталістичний лад, дворяни ставали водночас власниками промислових і торговельних підприємств, членами акціонерних компаній, власниками цінних паперів, прибуткової міської

нерухомості та ін. Потужним джерелом накопичення дворянами капіталів стала викупна операція. Поміщик міг за своїм бажанням або жити на відсотки від викупних свідоцтв (5% річних), або закласти їх у банку чи продати на ринку цінних паперів. Власники викупних свідоцтв часто їх продавали і початок обігу свідоцтв помітно пожвавив ринок цінних паперів. Так, за даними 1866 р., польські дворяни Київського повіту отримали 47 982 крб., Бердичівського повіту – 10 4804 крб. [9, арк. 1 – 10, 292 – 307]. Станом на 1 січня 1892 р. дворяни Київської губернії отримали викупних платежів на суму 37 438 792,24 крб. [189, с. 137].

Значна частина цих коштів була використана дворянством для перебудови своїх господарств, для заснування нових і розширення вже існуючих промислових закладів. При бажанні поміщики могли кредитуватися на пільгових умовах у Дворянському банку.

З метою заохочення виробництва експортної продукції для дворян, які займалися підприємництвом, здійснювалися такі заходи як: повернення експортерам акцизів на товари, куплені у Російській імперії і у подальшому продаж їх за кордон; повернення сплаченого ввізного мита на сировину та матеріали, із яких вироблено експортний товар; премії за вивезення продукції у вигляді пільгових залізничних тарифів при вивезенні експортером продукції залізничним транспортом [207, с. 25].

Дворяни краю користувалися ще такими джерелами збагачення як дивіденди й біржові спекуляції; вони за чималу винагороду виконували доручення синдикатів і банків, домовляючись для них у правлячих колах про казенні замовлення, вигідні кредити, субсидії й пільги. Утім, незважаючи на цю практику сумісництва, найхарактернішим для основної маси дворян (які не були державними службовцями) залишалися операції з цінними паперами й заставою нерухомості [208, с. 113].

Досить широкою була участь дворян у акціонерно-пайовому підприємстві, що стало проявом загального закономірного процесу концентрації виробництва та капіталів. Пристосовуючись до нових економічних

умов, власники промислових підприємств змушені були перетворювати їх на акціонерно-пайові. Це дозволяло землевласникам, які отримали значні суми від викупної операції, від застави та продажу землі, вкладати капітали у більш прибуткові галузі, ніж землеробство. За даними Дворянського банку, у Київській губернії 57,6% заставлених маєтків мали промислові заклади. Напередодні Першої світової війни польським дворянам належало 50% всіх підприємств Правобережжя [248, с. 107].

Найбільшого розмаху процес утворення акціонерних і пайових товариств набув на Київщині, у головному регіоні цукрової промисловості України. У середньому капітал товариства становив 300 – 500 тис. крб., проте утворювалися значно більші компанії: Товариство Черкаського рафінадного заводу – капітал 1,5 млн. крб., Товариство Погребищенського цукрового заводу – капітал 560 тис. крб. (Бердичівський повіт), Товариство Киселівського цукрового заводу – капітал 930 тис. крб. (Звенигородський повіт). Серед членів-засновників акціонерних товариств поряд із дворянами були купці, іноземні підприємці, представники торговельних та банківських фірм тощо [222, с. 323]. У Товаристві Дзюнковецького цукрового заводу Бердичівського повіту основний капітал 400 тис. крб. був розділений на 400 паїв по 1 000 крб. На початку ХХ ст. дивіденди пайовиків становили від 5 до 15% у різні роки [208, с. 32].

У пореформений період кредитно-фінансова система нового типу складалася з Державного банку і його численних відділень, акціонерних комерційних банків, акціонерних земельних банків, товариств взаємного кредиту, ощадних кас та ін. Такому швидкому зростанню сприяло те, що із 70 – х рр. почалося залізничне сполучення Києва з іншими містами.

У Києві в 1868 р. з ініціативи М. Х. Бунге почав роботу перший акціонерний «Київський приватний комерційний банк», а у 1871 р. – «Київський промисловий банк». Крім того, на початку ХХ ст. у місті було кілька філій великих петербурзьких банків, що проводили значну частину всіх фінансових операцій у Києві. Тут для кредитування дворян діяли: контора

Державного банку, відділення Державного дворянського земельного банку, відділення Селянського поземельного банку, Земельний банк, Товариство взаємного поземельного кредиту, Міське товариство взаємного кредиту, Міське кредитне товариство, Приватний комерційний банк, Промисловий банк.

Київський приватний комерційний банк був створений 8 травня 1868 р. Серед його засновників були Г. О. Гінцбург, цукрові магнати І. М. та Л. І. Бродські, а також великі поміщики А. В. Гудим-Левкович, М. К. Виноградський, А. С. Кудашев, на землях яких були розташовані цукрові заводи. Основний капітал банку становив 2,5 млн. крб. Усього у 1872 р. було випущено 50 іменних паїв по 10 тис. крб. на суму 0,5 млн. крб. і 8 тис. акцій по 250 крб. на 2 млн. крб. [208, с. 72].

У зв'язку із економічною кризою 70 – 80 – х рр. XIX ст., а також через заборону уряду відкривати нові банки, у Києві за період 1872 – 1883 рр. не було відкрито нових кредитних закладів. У 1885 р. почало діяти міське кредитне товариство, трохи пізніше – філія Дворянського земельного банку, у 1894 р. – філія Полтавського земельного банку. Нові заклади не мали безпосереднього відношення до комерційного банку і здійснювали іпотечні операції. У 1894 р. відкрилася філія Російського банку для зовнішньої торгівлі, операції якої були пов'язані в основному із виробництвом і продажем цукру. Ця установа посідала перше місце серед кредитних закладів Києва. Чималу роль у кредитних операціях відігравали банківські контори, які з'явилися у Києві у 90 – х рр. XIX ст. Банківські контори мали Гальперин, Лесін, Епштейн, Грубер, та ін. Варто зазначити, що Київська контора Державного банку у 1896 р. видала для розвитку промисловості дворянам 5 053 589 крб., у 1897 р. – 2 223 436 крб., у 1898 р. – 1 236 836 крб. [207, с. 34].

У Києві в 1914 р. налічувалось 15 банків і 18 товариств взаємного кредиту (у тому числі кредитних кас і ощадно-позикових товариств), а також дев'ять банківських контор. Кількість банків швидко зростала, і наприкінці 1917 р. у Києві вже діяло 35 банків і філій; також значно зросла кількість небанківських фінансових установ.

У першій половині XIX ст. Бердичів був великим торговим і фінансовим центром Київської губернії завдяки ярмаркам, на які з'їжджалися багаті польські магнати. Після скасування кріпосного права в 1861 р., із початком створення банківської системи нового типу і поразки польського повстання 1863 – 1864 рр. була підірвана основа процвітання банкірських контор Бердичева, що надавали фінансові послуги польським землевласникам. Порушилися ділові зв'язки між єврейськими фінансистами й польськими поміщиками, що формувалися тривалий час, частково ці капітали були перевезені в Київ і Варшаву, а головним чином – в Одесу. Однак, незважаючи на часткову втрату колишнього значення, навіть і на початку XX ст. фінансова інфраструктура Бердичева залишалася дуже розгалуженою для такого невеликого містечка. Крім Бердичівського повітового казначейства, підпорядкованого Київській конторі Державного банку, і Державної ощадної каси, у містечку функціонували агентство «Київського земельного банку», відділення «Російського торгово-промислового комерційного банку» (з 1893 р.), відділення «Комерційного банку в Белостоці» (з 1910 р.), відділення «Російсько-Французького комерційного банку» (з 1914 р.), «Бердичівське товариство взаємного кредиту дрібних промисловців» (з 1914 р.), «Ощадно-позикове товариство» [208, с. 75].

Найпоширенішим видом торговельно-фінансового підприємництва поміщиків-землевласників губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. була торгівля хлібом. На внутрішньому ринку Київської губернії існували всі форми торгівлі – ярмаркова, базарна, стаціонарна. Основним і постійним місцем збуту продукції дворянсько-поміщицьких господарств були численні ярмарки: міські, містечкові та сільські торги і базари. Найзначнішими ярмарками Київської губернії, які мали всеукраїнське та всеросійське значення, вважалися Контрактовий (Стрітенський) ярмарок у Києві та Онуфрієвський у Бердичеві. На них укладались угоди щодо торгівлі зерновими культурами, цукром, насінням, спиртом, лісом тощо; підписувались угоди купівлі-продажу землі, оренду маєтків, господарств та промислових підприємств

Праваобережної України, у тому числі і Київської губернії. Окружні ярмарки знаходилися в Білій Церкві та Жашкові. Між ними не існувало об'єктивних суперечностей, оскільки вони органічно доповнювали один одного. Їх взаємодія дозволила зерновому ринку нормально діяти, успішно виконувати свою основну функцію по забезпеченню товарного обміну між різними районами, та міським і сільським населенням [274, с. 18].

Скупка хліба у дворян здійснювалася також скупниками й комісіонерами, які не мали значних капіталів, тому розміри їх прибутків залежали від швидкості обороту їх грошей. Уряд заохочував видачу позик під хліб, розраховуючи при цьому, що цим скористаються насамперед поміщики. Комісіонери й інші хліботорговці постачали хліб у портові міста. Дворяни часто зверталися до послуг маклерів, які реалізовували партії хліба на біржах або укладали угоди безпосередньо з експортними фірмами [234, с. 222].

Великі виробники встановлювали безпосередні зв'язки із великими споживачами (власниками переробних підприємств, борошномелами), які мали в основному особистий характер і були взаємовигідними. Наприклад, продажем зерна у Смілянському маєтку графів Бобринських займалося Головне управління маєтків і заводів. Продавалося зерно за наявний розрахунок. Основним покупцем пшениці виступали навколишні млини. Іноді хліб надходив за кордон через посередництво Російського для зовнішньої торгівлі банку у Миколаєві, а також через експортні фірми. Ячмінь і просо продавалися у основному на внутрішньому ринку, овес надходив за кордон. Смілянський маєток Бобринських щороку давав понад 1 млн. пуд. зерна, з яких на продаж надходило 540 тис. Маєтки Терещенків виробляли близько 10 млн. пуд. зерна. Збут пшениці в Теплицько-Ситковецькому маєтку графа К. Потоцького, площа якого становила 26,2 тис. дес., а рілля 18,2 тис. (69,5%), сягав 82,5 % всього врожаю (68,7 тис. пуд.). Ця продукція реалізувалася в Одесі чи на місцевих великих млинах [234, с. 220].

У маєтках графів Браницьких жито й овес використовувалися переважно для внутрішнього споживання, пшениця та ячмінь надходили у продаж. Хлібні

контори Браницьких у Ліоні та Марселі були визначними центрами хліботорівлі у Європі. Майже 61% хліба надходило до Марселя із маєтків Російської імперії, у тому числі із родючих латифундій графів Браницьких [214, с. 46].

Поміщиця Л. Л. Пешковська 6 000 пуд. борошна із свого млина у с. Погреби Таращанського повіту щорічно збувала до Ніжина й Одеси. Дворяни Уманського повіту Журавський, Янішевська і Васютинський відправляли продукцію своїх млинарських закладів у Миколаїв, Єлисаветград, Одесу, Кишинів, Бендери, Херсонську губернію. Княгиня М. В. Свято-Четвертинська щороку збувала 100 тис. пуд. борошна із млина до м. Дашев Липовецького повіту у різні міста Російської імперії [28, арк. 2 – 6].

Із Андрушівського маєтку А.Н. Терещенка у 1917 р. було продано 97 079 пуд. озимої пшениці, 9 269 пуд. ячменю, 6 946 пуд. вівса, 8 920 пуд. проса, 6 тис. пуд. гороху до Волинської губернії (Житомирський повіт) [67, арк. 1 – 2].

Із 1895 р. великі господарства отримали можливість користуватися позиками із Державного банку під заставу хліба і здавати його у зерносховища при деяких станціях. Позики під хліб видавали лише великі експортні фірми, а видача авансів здійснювалася практично всіма торговельними фірмами. Умови були достатньо різноманітні, але далеко не вигідні для позичальників. Вони зобов'язувалися продавати свій хліб фірмі, яка його авансувала. За умов контрактів, які були достатньо суворими для покупця, вказувалися кількість купленого хліба, ціна за пуд, термін, протягом якого хліботорговець зобов'язувався вивезти хліб, кількість і якість очищеного зерна. При укладанні угоди покупець вносив землевласнику у забезпечення добросовісного виконання умов задаток у розмірі 5 – 10% від суми, належної за всю партію [274, с. 87].

Чимале значення для торгівлі мали умови зберігання хліба. Зерно від великих поміщиків складалося у амбарах, звідки реалізувалося. Для купівлі на внутрішнє споживання хліб вибирався поступово. Значення зерносховищ велике. Вони забезпечували дешеве зберігання хліба, полегшували збут і таким

чином регулювали хліботорговельний оборот. Але мережа елеваторів була надзвичайно слабкою і не могла послабити нерегулярність хліботорговельного обороту, що проявлялося у осінньому тиску пропозицій на ринок. У разі купівлі хліба посередниками він розміщувався на залізничних сховищах. Борошномели закуплене зерно зберігали у власних приміщеннях [274, с. 17].

Зокрема, у Київській губернії у 1912 р. нараховувалося 21 зерносховище (у Подільській губернії – 16, у Волинській – 2), яке вміщувало 983 тис. пуд. зерна (у Подільській – 656 тис. пуд., у Волинській – 27 тис. пуд.) [220, с. 275].

Нестача елеваторів та зерносховищ призводила до ускладнень на залізницях, де накопичувалися величезні хлібні запаси, які зберігалися просто неба. Все це різко знижувало конкурентність українського хліба на зовнішніх ринках.

Зерно із Київщини у недоробленому вигляді дворянами спрямовувалося за кордон сухоходом, або через морські порти. Більша частина регіону тяжіла до балтійських, чорноморських портів. У регіоні на початку ХХ ст. нараховувалося 31 залізнична станція, які щороку відправляли понад 500 тис. пуд. хліба. Найвизначнішими із них були Біла Церква, Шпола, Миронівка, Умань, Тальне, Проскурів, Луцьк та ін. Для вивезення зерна мали значення й водні артерії – Дніпро, Дністер, Південний Буг. Частина борошна, виготовленого з місцевого зерна, реалізувалася на місці [220, с. 280].

Важливу роль у торгівлі відігравала мережа шляхів сполучення. Залізниці забезпечували транспортні зв'язки між різними економічними регіонами України, відкривали нові ринки, нові сировинні джерела з ринками робочої сили і збуту продуктів і самі були великими ринковими підприємствами. Дворяни не залишалися осторонь проблем розбудови транспортної інфраструктури регіону, яка сприяла поглибленню товаризації господарств, інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, укріпленню торговельних зв'язків у масштабах Російської імперії. Так, кошти Товариства взаємного страхування (головний акціонер Владислав Браницький) були вкладені у п'ять залізничних проектів, що відповідало інтересам його великих маєтків. У 1876 р.

між Фастовом, Білою Церквою та Одесою пролягла залізниця, побудована графами Браницькими, яка пожвавила торгівлю на Київщині. Продовження цієї залізниці з'єднало Києво-Брестську та Харківсько-Московську залізничні шляхи, що відкривало доступ до ринків Російської імперії та міжнародної торгівлі. За останню чверть XIX ст. обсяги залізничних перевезень зросли у 50 разів [214, с. 56].

Князь М.С. Воронцов у 1874 р. брав участь у будівництві Фастівської залізничної дороги, яка пролягала до південної частини Мошногогородищенського маєтку Черкаського повіту. В результаті була побудована станція Воронцово-Городище, поблизу якої у 1876 р. був створений Мариниський цукровий завод, де 12 економій на 9 тис. дес. вирощували цукрові буряки [88, арк. 4 – 19].

Зростанню експорту сільськогосподарських продуктів із Київської губернії сприяли зміни, що відбулися у сільському господарстві у пореформений період, та швидке будівництво залізниць, які сполучали землеробські регіони із морськими портами та сухопутними митницями. За обсягами вивезення продовольчого зерна із України Київщина посідала третє місце. Середньорічний експорт продовольчого зерна із Київщини за 1878, 1880 і 1882 рр. становив – 10377 тис. пуд. (пшениці – 8 576 тис. пуд., жита – 1 801 тис. пуд.) [220, с. 278].

Наприкінці XIX ст. щорічне вивезення хліба із Київської губернії за кордон становило 19,9 млн. пуд. від загальноукраїнського експорту (понад 178 млн. пуд.). На початку XX ст. тривало зростання обсягів експортного зерна. Зокрема, кількість вивезених зернових хлібів у 1902 р. становила 21 877 тис. пуд., у 1911 р. – 22 400 тис. пуд. Введення в експлуатацію залізниці Київ-Граєво стимулювало надходження хліба з Київщини до портів Балтійського моря. З Київської губернії хліб надходив переважно в Лібаву (у 1896 р. – 3 653 тис. пуд., у 1910 р. – 2 956 тис. пуд.). Доволі великим ринком для українського зерна були губернії Царства Польського, у 1895 р. із Київської губернії надійшло 3,3 млн. пуд. хліба. У цьому самому році до Білорусії і Прибалтики вивезено Дніпром і його притоками 0,8 млн. пуд. різних зернових [220, с. 282].

Найбільше зерна відправляли такі станції, як: Біла Церква – 3 961 тис. пуд., Умань – 1 797 тис. пуд., Київ – 1 036 тис. пуд., Бердичів – 1 002 тис. пуд. Біла Церква була типовою станцією київського млинарського району із переважанням вивезення борошна, обсяг якого становив 2 491 тис. пуд. до всіх відправлень. З цієї кількості у межах району залишалось 1 048 тис. пуд., на іноземні ринки відправлялось 392, до Одеси – 41, Риги та Лібави – 35, до Царства Польського – 980 тис. пуд. Решта вантажів розподілялася по різних регіонах імперії, зокрема, до Костроми вивезено – 10, а до Архангельська – 13 тис. пуд. [220, с. 268].

Найважливішими чорноморсько-азовськими портами по вивезенню зернових із Київської губернії були Миколаїв, Одеса, Ростов, Новоросійськ, Таганрог, Маріуполь, Бердянськ, Севастополь. Перше місце належало Миколаєву та Одесі, торгівля яких охоплювала великий хлібний район (Київська, Херсонська, Бессарабська, Катеринославська, Полтавська, частково Волинська губернії). З Миколаєва та Одеси зернові Київщини вивозився головним чином до Англії, Франції, Пруссії, Австрії, Італії, Бельгії, Голландії, Іспанії, Швеції, Єгипту, Америки. У 1902 р. з 21 877 тис. пуд зерна вивезеного із Одеси та Миколаєва, на окремі країни припадало: Пруссія – 12 092 тис. пуд. хліба, Австрія – 295 тис. пуд., у 1911 р. з 21 499 тис. пуд. хліба на кордон з Пруссією було вивезено 10 980 тис. пуд., з Австрії – 1 260 тис. пуд. [220, с. 302 – 306].

Із другої половини XIX ст. на перше місце поступово вийшла оптова торгівля цукром-піском. Вона відбувалася безпосередньо на заводах, а також на ярмарках і товарних біржах. Угоди на Київській біржі, створеної у 1869 р., були переважно товарними й пов'язувались із оптовою торгівлею цукром. У 1895 р. на Київській біржі було продано 22,273 млн. пуд. цукру (64% від загальноросійського). Більшість фондових операцій на Київській біржі проводили із акціями та паями цукрових заводів [208, с. 38].

На початку XX ст. за основний пункт, для визначення ціни на наявний цукор у Російській імперії, завжди брався Київ. Коливання на світовому

цукровому ринку, наслідки врожаю буряків, економічне становище країни, урядові заходи у цукровій галузі, різні угоди цукрозаводчиків спрямовувались на те, щоб врегулювати ціну на цукор та інші причини, які в остаточному підсумку впливали на вартість цукру у межах Російської імперії негайно відбивалося на Київській цукровій біржі і звідти поширилося по всій країні. За Статистичними даними департаменту залізничних справ Міністерства шляхів сполучення у 1911 – 1912 рр. із Київської губернії було відправлено залізницями на зовнішні ринки 13 666 тис. пуд. цукрового піску та рафінаду [220, с. 343].

Провідну роль у торгівлі цукром відігравав торговельний будинок Терещенків, який був створений для хлібної торгівлі, але згодом перетворився на найбільший у регіоні центр торгівлі цукром. Окрім п'яти власних заводів, які переробляли понад півмільйона берківців буряків, Терещенки підтримували діяльність більшості навколишніх заводів. Рафінад з підприємств українських губерній реалізовувався в Москві, Петербурзі, а також на регіональних ярмарках у Курську, Могилеві, Вітебську. Відправлявся самими заводами або торговцями. 15% виробленого харківськими заводами цукру-піску споживалося місцевими рафінадними заводами, решта спрямовувалася до Москви [128, с. 108].

Поряд із державною існувала приватна монополія, синдикат рафінерів, який утворився у 1902 р. Він встановлював норми виробництва і ціну цукру на ринку. Так розпочався процес активного зрощування великих землевласників-цукрозаводчиків із фінансовою буржуазією. З початку зв'язок цукрових заводів із приватними комерційними банками обмежувався сферою кредиту для поповнення обігових коштів. Наступною стадією проникнення банківського капіталу у цукрову галузь стала безпосередня участь банків у діяльності цукрових підприємств, або їх купівля [208, с. 73].

На фінансуванні цукрової промисловості спершу спеціалізувався Київський приватний комерційний банк. Згодом завдяки зв'язкам із цукровим синдикатом на перше місце вийшло Київське відділення «Російського для зовнішньої торгівлі банку» (його називали «цукровий банк»). Цей банк,

заснований у 1871 р., на початку ХХ ст. став основним джерелом фінансування найбільших поміщицьких підприємств цукрової промисловості, що випускали 30% цукру у Російській імперії. З 1905 до 1917 рр. у результаті кредитування цукрової промисловості баланс Київського відділення «цукрового банку» зріс із 21,6 до 92,2 млн. крб.

На другому місці за обсягом інвестицій у ці підприємства був Російський торгово-промисловий банк – з усього обсягу виробництва цукру в Російській імперії 20% належало контрольованим банком підприємствам. Фінансування цукрових заводів досягало 60% операцій розташованих у Києві філій інших петербурзьких банків (Київське відділення Державного банку лише за 1909 р. видало власникам цукрових заводів 40 млн. крб. кредитів) [208, с. 76].

Цукор був своєрідним символом економічної могутності великих землевласників Київщини. Великі прибутки у цукровиробництві отримували Товариства, правління яких знаходилися за межами губернії, зокрема, у Москві. Так, акціонерне Товариство Мар'їно-Городищенського цукрового заводу мало у власності два заводи, які виробляли за рік майже 1 млн. пуд. цукру. Товариству Федорівських цукрових заводів у м. Бердичів належали цукровий і рафінадний заводи. Основний капітал становив 1 млн. крб. Зокрема, рафінадний завод виробляв за рік 1400000 пуд. рафінаду [222, с. 323]. У 1909 – 1910 рр. Олександрівському Товариству цукрових заводів належало три заводи, які виробляли в рік 3 316 399 пуд. цукру на суму 15 538 227 крб. [53, арк. 10].

Запровадження наприкінці 1890 – на початку 1900 рр. державної горілчаної монополії призвело до посилення регулюючої ролі держави у галузі гуральництва і сприяло підтримці дворянських винокурень, що було надзвичайно вигідним для дворян, оскільки держава щедро відшкодовувала їм втрату «права пропінації». Протягом 1897 – 1911 рр. власники гуралень Київщини отримали великі прибутки. Так, графиня Тишкевич, власниця Бердичева, отримала разом з компаньйонами 330 тис. крб., графи Бобринські – 146 тис. крб. [248, с. 110]

Надходження від реалізації алкогольних виробів стали одним із

найважливіших джерел прибутків багатьох поміщиків, які володіли гуральнями, що відкривало широкі перспективи для розвитку цієї галузі у дворянсько-поміщицьких господарствах.

Міністерство фінансів для врегулювання винокурного виробництва заохочувало вивезення спирту за кордон з метою розширення ринків збуту. У першій половині 60 – х рр. експорт спирту не перевищував 100 тис. відер. У 1865 р. спирт відправлявся до Туреччини, в основному через Одесу. Міністерство фінансів надавало пільги експортерам вітчизняного спирту. Вони полягали у наданні особливої премії у розмірі 3% із вивезеної безакцизної кількості очищеного спирту міцністю не нижче 90 градусів. При невисокому акцизі і порівняно невеликому перекурі ці пільги були незначними, але із збільшенням акцизу та перекуру у 1869 р., внаслідок технічного удосконалення заводів, збут спирту за кордон став досить вигідним. У період між 1869 і 1873 рр. експорт спирту становив у середньому 661 170 відер на рік. У 1884 р. була встановлена додаткова 3% премія для вивезення очищеного спирту міцністю не нижче 95 градусів для покриття витрат на очищення спирту. Зростання вивізної премії сприяло збільшенню експорту спирту. За 4 роки він становив 21,8% загальної викурки. У середньому за десятиріччя (1900 – 1910 рр.) Київська губернія відправила за кордон 16% російського вивозу спирту [207, с. 18].

Значна кількість дворянсько-поміщицьких господарств були постачальниками лісу на внутрішній і зовнішній ринок. Так, наприклад, із Радомишльського повіту, у межах якого протікала р. Уж (притока Прип'яті), відправлялися великі партії круглого лісу на Пінськ і далі до р. Німана і Вісли. Залізницями направлялися переважно до Німеччини дубова «клепка» до м. Мемель і дубові «рунди», тобто кряжі великого діаметру. Цими самими шляхами із Васильківського, Київського, Чигиринського, Черкаського повітів відправлялися найбільш цінні соснові і дубові колоди до Одеси, Херсона, Миколаєва. Важливими пунктами відправлення лісових матеріалів за кордон були Київ і Черкаси, які стали не лише споживчими а й розподільними ринками.

Через Черкаську пристань лісом і будівельними матеріалами постачались майже всі повіти Київщини. Роль цих двох головних ринків лісу України обумовлювалась їх розташуванням на р. Дніпро та поблизу залізничної мережі [236, с. 24].

Значення лісівництва для окремих частин України можна з'ясувати завдяки статистиці відправлень вантажів залізницями та водним шляхом. Підрахунки за 1905 – 1909 рр. дозволяють приблизно вирахувати відправлення лісових вантажів. Зокрема, з Київської губернії було відправлено 27 млн. пуд. деревини. Північна частина губернії входила до складу Полісся і на долю цієї смуги припадало 2/3 відправлень краю. Відправлення дров становило по Київській губернії 33% [283, с. 37].

Отже, базою для формування капіталу у дворян губернії була земельна власність, торгова та посередницька діяльність, закупівля та збут сільськогосподарської продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках. Маючи виробничі можливості, доступ до транспортної інфраструктури, вони змогли зосередити у своїх руках значні грошові ресурси, використовуючи активний торговельний баланс. Дворяни регіону відіграли визначальну роль у побудові залізниць в краї, створенні кредитних установ та акціонерних товариств, тощо.

4.3. Ефективність дворянсько-поміщицьких господарств

Головним показником результативності економічної діяльності дворян є прибутковість маєтку. Дрібні дворянсько-поміщицькі маєтки площею від 50 до 100 дес. за кількістю виробленої продукції обмежувалися споживанням. Грошовий дохід у такому господарстві був не настільки великим, щоб мати можливість розширювати виробництво. Таке землеволодіння давало достатню кількість зернових хлібів й необхідної кількості робітників. Велике значення мало вирощування городини та садових рослин, птахівництво і тваринництво. Подібні маєтки не були господарствами комерційного типу, в яких основна

ставка робилася на грошові прибутки. Головне значення цих маєтків полягало у можливості задовольняти потреби господаря та його сім'ї [268, с.52].

Витрати дворянських маєтків склалися із поточних витрат, купівлі сировини, заробітної плати управлінцям та найманим робітникам, сплати податків, виплати боргів (державних та приватних) тощо. До середини ХІХ ст. дворяни не сплачували прямих податків. З 1872 р. вони почали платити новий державний податок з міської нерухомості, а із 1875 р. – державний поземельний податок у сільській місцевості, земські збори, губернські, повітові, станові дворянські, державний земельний та державний прибутковий податки.

Від співвідношення загального доходу та витрат маєтку залежало отримання ними прибутку. Його розміри вказують на рентабельність цього господарства. Зі значною долею умовності можна говорити про величини прибутків маєтків, оскільки джерела не завжди дають змогу встановити реальний розмір і дійсну структуру прибутків (книги прибутків і видатків відображали не зовсім реальну величину грошових надходжень до каси, як і реальні витрати поміщиків) [234, с. 72].

Нами проведено аналіз фінансового стану дрібних, середніх та великих маєтків. Наприклад, маєток поміщиці А. Доморовської (Бердичівський повіт) площею 88 дес. давав чистий прибуток 480 крб. Тут вирощували пшеницю, жито, овочі, в господарстві працювало сім робітників. У маєтку також були коні та інша домашня худоба вартістю 265 крб. [9, арк. 10].

Маєток поміщика Якова Добровольського у с. Оситняжки Чигиринського повіту площею 127 дес. мав щорічний прибуток 701 крб. Тут вирощували жито, пшеницю, картоплю. Худоба та знаряддя праці оцінювалися у 350 крб. [9, арк. 26 – 52].

Рівень комерціалізації був вищим у середніх маєтках. Таким господарством опікувався в основному безпосередньо власник, якому допомагали члени його сім'ї. Прикладом такого господарства може бути маєток Антонівка поміщика В. Врублевського (Київський повіт), площею 171 дес., із яких 119 дес. знаходилось під ріллею. У маєтку функціонували млин та пивоварний завод.

Існування їх сприяло розвитку тваринництва, оскільки відходи від виробництва давали чудовий корм для худоби, що стимулювало розвиток зернового господарства. У цьому господарстві сформувався замкнутий сільськогосподарсько-виробничий цикл. Чистий прибуток маєтку становив 4 040 крб., що відкривало власнику певний простір для деяких затрат, необхідних на раціональне покращення господарства [9, арк. 28].

Щорічний прибуток маєтку Мар'янівка Теофіли Зеленкової у Бердичівському повіті площею 217 дес., становив 2 381 крб. [9, арк. 297].

Маєток Райгород О.А. Красовської Черкаського повіту (260 дес. землі) давав щорічний прибуток у сумі 28 072 крб. 57 коп. сріблом. При маєтку працювали цукровий та рафінадний заводи, водяний млин. Маєток Красносілка (2 886 дес.) і Лебедівка (1 386 дес.) цієї самої власниці давали щорічний прибуток на суму 78 946 крб. При маєтку дів винокурний завод, водяний та вітряний млини і шість шинків [42, арк. 13, 37].

Великим дворянським господарствам було притаманне зростання кількості найманих робітників, розширення використання сільськогосподарських машин та нових знарядь праці, удосконалення землеробської культури, реалізація виробленої продукції тощо. Найбільш вигідним було створення власних цукрових, винокурних, пивоварних заводів і млинів, які входили до складу маєтку і забезпечували власнику отримання сталих прибутків.

Так, аналіз стану прибутків дворян польського походження краю у розглядуваний період засвідчує, що вони шляхом удосконалення техніки і технології виробництва, широкого використання найманої праці перетворили свої господарства на рентабельні капіталістичні підприємства. Так, у 1870 р. їх щорічний прибуток становив 3 471 005 крб. 83 коп., у тому числі найбільші прибутки мали польські землевласники Васильківського, Уманського, Бердичівського, Липовецького та Сквирського повітів [див. додаток С].

Прибутковими галузями Теплицько-Ситковецького маєтку графа К. Потоцького були хліборобство та переробна промисловість. Так, у 1896 р. чистий прибуток Пчільнянського заводу становив 14,7 тис. крб.,

борошномельна фабрика давала щороку близько 100 тис. пудів продукції. Прибутковими були оброчні статті: чиншові єврейські землі і садиби та 24 корчми у 1887 – 1891 рр. дали чистий прибуток 151,9 тис. А у 1892 – 1897 рр. прибуток значно зріс – до 172 935 крб. 68 коп. Прибутковість орендних земель у маєтку була нижчою на 35 % від землі, що знаходилась у користуванні власника. Із однієї дес. власницької землі озимої пшениці у 1908 р. було зібрано 37 пуд. з десятини, яка здавалася в оренду – 27,1, жита відповідно 68,2 та 56,4, ячменю – 39,2 та 28,3, гречки – 12,1 та 4,4 [1, арк. 1 – 6].

Графиня М.Є. Браницька у Вільшанському маєтку (Черкаський повіт) господарювала на 11 000 дес., а близько 500 дес. землі здавала у довгострокову оренду. Вона отримувала прибутки в основному завдяки вирощуванню цукрових буряків та пшениці, від продажу насіння, а також займалася розведенням коней. Цукровий (рафінадний завод) щорічно приносив 33 799 крб. прибутку.

Порівняння прибутковості виробництва пшениці і цукрових буряків у Ставищанському маєтку (Таращанський повіт) Браницьких засвідчує, що виробництво цукрового буряку вимагало більших витрат, але в остаточному підсумку давало вищий прибуток порівняно із виробництвом пшениці (відповідно чистий прибуток 25 крб. з дес. проти 10 крб. з дес.). Цим пояснюється поширення вирощування культури цукрового буряку у маєтках [181, с. 164].

Маєток Таганча Канівського повіту братів Понятовських з площею землі 5 745 дес. спеціалізувався на вирощуванні всіх сортів хліба, цукрових буряків. При маєтку діяли цукровий завод, механічна фабрика, винокурний, цегельний та маслоробний заводи, все рухоме і нерухоме майно маєтку було оцінено на суму 1 536 097 крб. Прибутковою була також суконна фабрика у маєтку, на якій працювало 213 робітників, щорічно виробляла сукна різних сортів – 7 636 на суму 285 454 крб. [11, арк. 7].

Маєтки поміщиці О. Красовської у селах Красносілка та Лебедівка Чигиринського повіту (4 272 дес. землі) та у с. Райгород Черкаського повіту

(260 дес. землі) давали річний прибуток 28 072 крб. 57 коп. При маєтках працювали два винокурних заводи, два водяних млини і шість шинків, цукровий та рафінадний заводи [42, арк. 13, 37].

Багатопрофільна підприємницька діяльність великих землевласників, зокрема братів Терещенків, давала їм можливість вести «зразкове» господарство. Їхні маєтки відзначалися високою культурою землеробства, запровадженням багатопільної системи землеробства, використанням найдосконалішої техніки. Починаючи з 1877 до 1887 рр. середній щорічний прибуток Мартинівського маєтку становив 326 200 крб, Глушецького – 33 852 крб. Від продажу худоби Терещенки отримували понад 200 тис. крб. прибутку щорічно. Товариство цукрових заводів братів Терещенків у 1872 – 1873 рр. одержало від шести своїх цукрових заводів і одного млина 376 230 крб. прибутку. З 1 травня 1883 до 1 вересня 1884 рр. отримано 738 849 крб. 74 коп. прибутку [63, арк. 7].

Сокольчанський маєток спадкоємців А.Н. Терещенка, який складався з п'яти економій, спеціалізувався на вирощуванні зернових (пшениця, жито, ячмінь) та кормових культур (цукровий буряк та горох). У 1916 р. із 1 028 дес. землі засіяної озимою пшеницею, було отримано прибуток на суму 244 269 крб. 79 коп. (із 1 дес. 237 крб. 61 коп.), із 870 дес. посіву вівса було отримано 152 653 крб. 09 коп. чистого прибутку (із 1 дес. 175 крб. 46 коп.), із 592 дес. посіву цукрового буряку було отримано 190 451 крб. 86 коп. (із 1 дес. – 322 крб. 13 коп.) [66, арк. 10].

Головківський маєток А.Н. Терещенка спеціалізувався на вирощуванні цукрового буряку. У 1916 р. під цією культурою було засіяно 1 867 дес. 1 300 саж., із яких отримали прибутку 448 335 крб. 93 коп. (загальні витрати на посів становили 160 023 крб. 75 коп.) [65, арк. 1 – 3].

Мошногородищенський маєток князя М.С. Воронцова у Черкаському повіті, площа якого нараховувала 40 тис. дес., складався із двох міст – Городище й Мошни і з 14 сіл. Князь провів магістральні дороги, осушив болота і перетворив їх на луки, розвинув тваринництво, побудував Мошинський

винокурний завод, розпочав будівництво Фастівської залізниці. У 1884 р. господарство було всебічно реорганізоване графінею К.А. Балашовою. У Городищі 1886 р. споруджено першу метеорологічну станцію, з 1891 р. влаштовано ще такі станції у 12 економіях. Значно змінилися умови обробітку землі, почав застосовуватися паровий плуг. У маєтку успішно працювали і давали значні прибутки збудовані у 1892р. Мошенський цегляний, у 1894 р. Олександрійський винокурний (38 робітників), у 1899 р. Маріїнський паровий керамічний (150 робітників) і Городищенський пивоварний заводи (20 робітників). У 1890 р. був заснований Байбузький кінний завод, де вирощувались коні для сільськогосподарських робіт, а у 1897 р. розпочалося розведення їздових коней, на яких у Російській імперії та в Україні був великий попит. На виставці у Нижньому Новгороді у 1896 р. маєток був удостоєний найвищих нагород. Великий прибуток маєтку приносили 22 842 дес. лісу. [88, арк. 4 – 19]

Кваліфіковано і вміло господарювали у своїх маєтках поміщики брати Горвати. Їхнє господарство у м. Хабне Радомишльського повіту базувалося на розвитку таких галузей сільського господарства, як: зернові культури, хмелярство, виробництво молока, вирощування цінних порід великої рогатої худоби, а також винокуріння. Суконна фабрика, що діяла при маєтку, переробляла щорічно в середньому по 2 425 пуд. вовни [222, с. 247].

Інтенсивністю господарювання відзначався маєток Ф.Є. Енні, розташований при селах Кам'яногірка і Копіївка Липовецького повіту. Усього землі – 2 025 дес., із них орної – 999 дес., ліс – 739 дес. Загальний капітал у будівлях господарства становив 53 тис. крб. (на 1 дес. орної землі – 53 крб. 05 коп.); загальний капітал у інвентарі – 21 тис. крб. (на 1 дес. орної землі – 21 крб. 02 коп.). Живий інвентар складався із 124 коней і 82 волів. Головний прибуток господарство отримувало від цукрового буряка, цукрового насінництва та озимої пшениці. Практикувалися багатопільні сівозміни. Зокрема, у с. Копіївці на 272 дес. восьми-пільна: пар, буряк, горох, озима пшениця, пар, озима пшениця, овес із підсівом конюшини, конюшина. Із

галузей тваринництва розвинуте було свинарство. У господарстві утримували 300 – 400 свиней (щорічна реалізація на ринку від 100 – 450 штук свиней давала прибутку на суму до 3 тис. крб.). У маєтку діяли цукрові та цегляні заводи, два млини. Проте, головний прибуток давали цукрові буряки і пшениця [119, с. 87 – 88].

Маєток Трактомирів графині Катерини Леонідівни Ігнат'євої Канівського повіту мав 1 390 дес. землі, у тому числі 202 дес. під лісом, орної землі – 874 дес. У 1905 р. посівна площа зернових у маєтку становила: пшениці – 185 дес., жита – 145 дес., цукрових буряків – 70 дес., гречки – 60 дес., проса – 50 дес., сіяних трав – 42 дес. Всього 552 дес. У господарстві утримували вісім голів великої рогатої худоби і п'ять коней. Прибуток маєтку за даний рік становив: від землеробства – 9 481 крб. 86 коп., від заготівлі сіна – 6 тис. пуд. по 20 коп. за пуд. – 1 200 крб., від лісу – 1 694 крб. Чистий прибуток маєтку становив 12 375 крб. 56 коп., з цієї суми на сплату поземельних платежів витратили 300 крб., на страхування – 75 крб., на заробітню плату управляючого, економа, прикажчика, та трьох лісникам – 2 100 крб. Всього було витрачено – 7702 крб. 50 коп. Таким чином, у 1905р. було отримано з маєтку прибуток 4673 крб. 06 коп. [35, арк. 4 – 10].

Особливий інтерес становить господарювання у м. Стара Прилука Бердичівського повіту, що належало С.Ф. Мерінгу і знаходилося у оренді у К.В. Блажковського. Саме господарство складалося із двох економій – Стара Прилука (925 дес.) та ферми «Забари» (670 дес.). Господарство із 1897 р. почало практикувати восьми-пільну сівозміну, що забезпечило орендатору за останні 7 років отримувати чистий прибуток по 7 390 крб. 45 коп. щорічно, з кожної десятини і з 1 595 дес. землі отримано по 4 крб. 63 коп. чистого прибутку [261, с. 77].

Також варто згадати маєток Копилів Київського повіту М.В. Дурасова (1 300 дес. землі), що базувалося головним чином на одній галузі – високопродуктивному молочному господарстві. Копилівське господарство переробляло молоко на масло і казеїн. При 970 дес. ріллі та 14 дес. пасовищ,

господарство обходилося власними грубими кормами. Влітку 700 корів цілодобово перебувало у полі, кормом для них служила конюшина. Масло постачали до Києва за ціною 22 крб. При такій ціні на масло відро молока коштувало близько 90 коп., а виторг від однієї корови становив 140 – 144 крб. Молочні відходи згодовували свиням [154, с. 34].

На вигідність поєднання виробництва сільськогосподарської продукції із її промисловою переробкою вказує господарська діяльність у маєтках північної частини Київської губернії, яка своїми піщаними ґрунтами відрізнялася від іншої її частини. Тому підприємливі власники маєтків Наливайківка, Маковище, Мотижин, Червона Слобода, Грузьке, Казаровичі (Київський повіт), Брусилів, Козаки, Потоки, Русаки, Кухарі (Радомишльський повіт) практикували вирощування картоплі та винокуріння [9, арк. 146 – 147].

Ніжиловицький маєток графа Владислава Браницького у Радомишльському повіті (781 дес. землі, 10 100 дес. лісу) приносив у середньому до 2 тис. крб. річного прибутку. Тут працював водяний млин, який давав графу 150 крб. річного прибутку, смоляний завод (162 крб. прибутку), лісопильня (120 крб.), шинки (300 крб.) [9, арк. 153 – 154].

У Кам'янському маєтку Давидових (Чигиринський повіт) загальною площею 4 645 дес., з яких рілля становила 2 911 дес., протягом 1869 – 1978 рр. було отримано 41 589 крб. 20 коп. середнього річного прибутку, протягом 1879 – 1888рр. – 49 517 крб. 90 коп. прибутку, протягом 1889 – 1897 рр. – 30 854 крб. 30 коп., в 1898 р. чистий прибуток маєтку становив 49 842 крб. 84 коп. Поміщики Давидови збільшували прибутковість свого маєтку шляхом зростання виробництва товарного хліба (пшениці, жита, ячменю, вівса, проса) та кормових культур, оскільки маєток мав більше 60% придатної (оранка та сінокоси), 10% непридатної землі та 30% лісу. Для потреб Кам'янського цукрового заводу засівалося більше 500 дес. цукрових буряків. Зразком підприємницької діяльності маєтку стали цукровий завод, чистий прибуток якого становив 350 тис. крб. [86, арк. 7].

Джерелом збагачення землевласників Київщини слугував ліс. Гостра

потреба у шпалах для залізниць, у папері, особливо у деревині, швидко призвела до її подорожчання. Наприклад, щорічний прибуток від лісу у маєтку с. Пашківка Київського повіту С.О. Корнієвича становив 12 080 крб. [36, арк. 20 – 24].

У Смілянському маєтку графів Бобринських лісове господарство давало значний прибуток. У 1872 р. – 21 006 крб., у 1882 р. – 86 324 крб., у 1892 р. – 101 013 крб., у 1911 р. – 145 543 крб. Крім цього, Смілянський маєток давав понад 1 млн. пуд. зерна, з яких 540 тис. пуд. продавалося на внутрішньому і зовнішньому ринках. [234, с. 87]. Прибуток із зернового господарства по Смілянському маєтку у 1911 – 1912 рр. становив 674 203 крб. Цукрово-рафінадний завод, відділення якого були у Харкові, Москві, Ростові-на-Дону, Баку, Оренбурзі, давав чистий прибуток у 1899 р. – 161 889 крб., у 1900 р. – 290 362 крб., у 1902 р. – 327 082 крб., у 1908 р. – 492 686 крб. [145, с. 94].

Одними із розвинутих господарств були маєтки у с. Яровому Черкаського повіту та у с. Пастирському Чигиринського повіту поміщика Б. Ханенка, який займався вирощуванням насіння городніх культур, площа яких на насіння становила близько 60 дес. На те, що ця справа йшла вдало, найкраще вказують факти про чотириразове нагородження золотими медалями на всеросійських виставках [222, с. 237].

Найвищі прибутки приносило цукроваріння. Так, на початку ХХ ст. у Київській губернії цукробурякова промисловість давала 40 млн. крб. прибутку, винокурна – 2 млн. Проте значення винокуріння не обмежувалося його прибутковістю. Ця галузь переробляла продукти, які важко було транспортувати за умов відсутності зручних шляхів сполучення, на продукти, доступніші для перевезення через свою вищу цінність. Винокуріння також надавало можливість використовувати неринкові продукти, зокрема, грубі корми, що своєю чергою сприяло розвитку тваринництва, котре створювало умови для угноєння не надто родючих навколишніх земель. Окрім винокуріння, у цих господарствах прибуток надходив від продажу жита або пшениці; у господарствах, у яких вирощувалась конюшина, – від продажу насіння цієї

культури [279, с. 110].

При раціональному веденні господарства прибутковою галуззю маєтку Фундукля в Осотянській економії у Чигиринському повіті (1 500 дес. землі) було рільництво. У господарстві було запроваджено: п'яти-пілля (1300 дес.); шести-пілля (144 дес.); чотири-пілля (64 дес.). Щорічно засівалося 304 дес. цукрового буряку, 328 дес. ярої пшениці, 284 дес. озимої пшениці і на 280 дес. рапс, картопля, горох, гречка. Чистий прибуток із одної десятини становив: цукрового буряку – 46 крб. 26 коп., ярової пшениці – 40 крб. 53 коп., ячменю – 45 крб. 46 коп., вівса – 21 крб. 85 коп., озимої пшениці – 58 крб. 34 коп. У 1879 р. валовий прибуток господарства становив 39 512 крб. 86 коп., витрати становили 20 512 крб. Таким чином, господарство отримало 19 004 крб. чистого прибутку, тобто майже 11 крб. на кожна десятину. Рентабельність господарства становила 42% [133, с. 69].

Важливим джерелом прибутку дворян було вкладання вільних коштів у цінні папери різних підприємств. Галуззю, в яку вкладали небагато, проте споживали максимально, було розширення залізничної мережі. Транспортні проблеми були причиною відокремлення та ізолюваності, гальмували розвиток підприємництва. Тому ще до скасування кріпацтва найбагатші родини шукали можливість для вкладання коштів у будівництво залізниці з Києва до Одеси. У 1858 р. Ксаверій Браницький, який мешкав у Франції, запропонував створити товариство на 50 тис. акцій по 500 франків кожна. Сам він брав 10 тис. акцій і намагався зацікавити Потоцьких, Воронцових і Ротшильдів. Після повстання 1863 р. участь поляків стає менш бажаною.

Кошти Товариства взаємного страхування цукрових фабрик, де головним акціонером був Владислав Браницький, були вкладені у п'ять проектів, що реалізовувалися протягом найближчих кількох років. Залізничні лінії відповідали інтересам великих маєтків, через які проходили чи з якими межували. Більшість великих виробників зерна чи буряків завдяки відносинам із державною адміністрацією змогла одержати дозвіл на прокладання ліній з певними відхиленнями, що давало змогу транспортувати продукцію, якщо

маєтки розташовувалися віддалік від станцій. У 1876 р. пішли перші поїзди між Фастовом, Білою Церквою та Одесою. Ця залізниця з'єднала Києво-Брестський та Харківсько-Московський залізничні дороги. Залізниці значно пожвавили торгівлю, надали їй нових обсягів та міжнародних масштабів. Отже, 1890 – ті рр. Київщина була помережена залізницями, що відкрило неznані досі можливості. Вкладання коштів в акції залізниць давало поміщикам подвійну користь – безпосередні дивіденди і непряму вигоду – пожвавлення торгівлі, спрощення реалізації виробленої продукції [214, с. 56].

Отже, характерною рисою дворянсько-поміщицького господарства пореформеного періоду стало формування агропромислових комплексів, які включали як виробництво сільськогосподарської продукції, так і її переробку. Господарство було цілеспрямоване на найпродуктивніші статті прибутку, характерні для регіону. Ефективність господарювання в поміщицьких маєтках залежала від багатьох факторів. Найбільші прибутки давали великі багатогалузеві господарства, що мали розвинуті переробні галузі: цукроваріння, винокуріння, млинарство. Визначальною рисою економічного життя було поширення підприємницької діяльності та зростання прибутковості господарства. Цьому сприяла спеціалізація окремих економічних районів губернії, застосування нових технологій вирощування сільськогосподарських культур, використання машин, вільнонайманої праці, добрив, більш якісного насіння. Характерною особливістю розвитку передових дворянсько-поміщицьких господарств була їх участь у різних сільськогосподарських виставках, де вони демонстрували свої досягнення, переймали передовий досвід. Поміщики знайомилися з передовими методами господарювання через пресу, спеціальну літературу, брали участь у діяльності сільськогосподарських товариств.

Висновки до розділу

За умов розвитку ринкових відносин сільськогосподарське підприємництво було провідною галуззю дворянсько-поміщицьких господарств Київської губернії. Зростала роль вирощування зернових культур (ключове

місце продовжувала посідати пшениця) і цукровий буряк як головні експортні статті. Позитивні зрушення у землеробстві спрямовувалися на зростання обсягів продукції. Успіхи в техніці землеробства спостерігалися у великих дворянських господарствах.

Важливе місце у дворянсько-поміщицьких господарствах посідало промислове підприємництво (технічна переробка продуктів землеробства: цукрове, винокурне, борошномельне, лісове виробництво), яке приносило дворянам найвищі прибутки. Чільне місце в підприємницькій діяльності дворянства Київської губернії посідала торгівля. Розміри торгівлі зерном, продуктами його переробки та цукром і лісом були значними і впродовж всього досліджуваного періоду збільшувалися. Торгові осередки географічно прив'язувалися до місця знаходження зернопереробних закладів, цукрових заводів, а ті з огляду на свою специфіку тяжіли до великих промислових та торгових центрів, водних і залізничних шляхів сполучення. Використання останніх здешевило перевезення продукції сільськогосподарського виробництва, зблизило ринки збуту, підвищило конкурентоспроможність товару з віддалених місць регіону. Розвиток торгівлі був тісно пов'язаний із іншими галузями господарства – млинарством, транспортом, шляхами сполучення, складським господарством. Київська губернія відзначалася густою мережею ярмарково-базарної і стаціонарної торгівлі.

Рівень рентабельності дворянсько-поміщицьких господарств залежав від ефективного економічного планування та управління, наявності вільних коштів для залучення достатньої кількості висококваліфікованих працівників. Значно вищою прибутковістю вирізнялися багатогалузеві дворянські господарства, економічна діяльність яких характеризувалася замкнутістю виробничого циклу.

ВИСНОВКИ

Проведений автором комплексний аналіз закономірностей розвитку і особливостей функціонування дворянсько-поміщицьких господарств Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. продемонстрував багатогранність окресленої недостатньо вивченої в історичній науці проблеми та підтвердив доцільність і актуальність її дисертаційного опрацювання. Отримані дисертантом головні наукові результати дозволили дійти таких висновків:

– Аналіз наукової літератури з проблем вивчення аграрної історії України засвідчив відсутність в українській та зарубіжній історіографії комплексного дослідження розвитку дворянсько-поміщицького господарства Київської губернії у пореформений період. Встановлено, що основні відмінності між напрямками історіографії дорадянського періоду стосувалися авторських оцінок ефективності дворянського господарства губернії, його рентабельності та ролі у сільськогосподарському виробництві. Для дослідників офіційно-консервативного напрямку було характерним критичне ставлення до динаміки скорочення дворянського землеволодіння краю. А представники ліберальної течії вбачали у цьому історично обґрунтовану закономірність. Автори марксистського напрямку доводили неминучість занепаду поміщицького господарства та зростання селянського. Характерною рисою радянської історичної науки був аналіз особливостей розвитку великого дворянського землеволодіння з позиції теорії про «класову боротьбу», як негативний чинник загострення економічної та соціальної ситуації. Цінними є праці сучасних дослідників щодо закономірностей та особливостей функціонування дворянсько-поміщицьких господарств регіону. Джерельна база дисертації, представлена архівними джерелами з трьох архівних установ України, документальними збірниками, статистичними даними, описами дворянських маєтків, матеріалами періодичної преси. Опрацьована джерельна база забезпечила достовірність виявлених фактів та сприяла дотриманню наукової об'єктивності, повноцінному виконанню поставлених завдань і мети

дисертаційного дослідження. Обґрунтування методологічних засад дослідження дозволило визначити, що окреслені методи дослідження включали сукупність загальноприйнятих принципів і методів об'єктивного та всебічного пізнання історичних подій, фактів, явищ. Поєднання принципів науковості дослідження, історизму, функціональної системності, еволюційного розвитку та плюралізму, хронологічного із методами пізнання: наукового аналізу і синтезу, ретроспективним та порівняльним, історико-статистичним, логічно-аналітичним, комплексного підходу, дозволило забезпечити наукову достовірність результатів дисертаційного дослідження.

– Дослідивши особливості законодавчого регулювання дворянського землеволодіння губернії та правові заходи російської влади проти польської шляхти і землевласників після Січневого повстання 1863 р., дійшли висновку, що законодавство стало одним із засобів, за допомогою якого російська влада взяла під контроль поземельні процеси в краї, спрямувала їх розвиток у необхідному для держави напрямку. У поземельних відносинах державою було вирішено такі основні завдання: формування інституції приватної власності на землю та створення умов для гарантування її недоторканості; унормування земельного ринку, оренди, іпотечного кредитування, застави, оцінки земельних угідь, успадкування та умов розпорядження земельною власністю.

– Головні тенденції та особливості аграрного розвитку Київської губернії у пореформений період значною мірою відзначалися скороченням природньої кормової бази, пристосуванням зернового господарства до потреб внутрішнього та зовнішнього ринків, підвищенням загальної культури землеробства. Реформа 1861 р. сприяла переорієнтації традиційного господарства на ринок. Для аграрних відносин Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. були характерними такі риси розвитку: посилення сільськогосподарської складової економіки регіону, домінування зернових культур і цукрового буряку, модернізація сільськогосподарської техніки та реманенту, широке використання мінеральних добрив, застосування вільнонайманої праці.

– На відміну від решти регіонів України, на Київщині землеволодіння було в значній мірі латифундійним. Сприяли цьому урядова політика та особливості економічного розвитку краю. Близькість зовнішніх ринків, спеціалізація краю на високоприбутковому вирощуванні та переробці цукрового буряку значно зміцнили дворянсько-поміщицьке господарство, дозволивши нагромадити значні капітали і пережити кризу, яка спіткала дворянсько-поміщицьке землеволодіння інших регіонів України. У пореформений період велику роль у підтримці фінансової стабільності дворян відігравала земельна оренда. На Київщині дворяни в основному самостійно вели господарство і лише частину землі здавали в оренду. До того ж, тут була поширена довгострокова оренда цілих маєтків. Дворянські господарства активно віддавали свої землі під заставу. Аналіз показників, які характеризують стан дворянсько-поміщицького господарства у досліджуваній період і заставу приватновласницьких земель у іпотечних кредитних установах показав, що до застави маєтків більше зверталися ті з дворян, хто сам вів господарство на основі найму. Яскраво виражений підприємницький характер дворянсько-поміщицьких господарств, більше за інших втягнутих в іпотеку, високий рівень позик, зумовлений наявністю виробничо-технічної бази у дворянсько-поміщицьких господарствах, є доказом виробничого використання іпотечних позик у значній частині заставлених маєтків. В цілому, державний довгостроковий кредит виступав головним засобом фінансової підтримки дворян у пристосуванні до капіталістичних форм і методів господарювання та товаризації виробництва.

– Внутрішня організація дворянсько-поміщицьких господарств Київської губернії цілком залежала від характеру їх господарської діяльності. Управління господарствами набувало професійних рис. Це дозволяло вести велике господарство підприємницького типу та забезпечувати його рентабельність. Використання в аграрному секторі Київської губернії вдосконалених сільськогосподарських машин призводило до концентрації виробництва. Закордонні та вітчизняні сільськогосподарські машини в

ринкових умовах застосовувалися головним чином у великих дворянсько-поміщицьких господарствах, які успішно розвивалися. Забезпеченість земельними ресурсами, задовільне матеріально-технічне оснащення дозволяли дворянам активно впливати на сільське господарство, але поряд з цим частина дворянсько-поміщицьких господарств губернії не мали власного реманенту та робочої худоби, головним джерелом прибутків для яких була здача земельних угідь в оренду. Важливим нововведенням пореформеного періоду для дворянсько-поміщицьких господарств регіону був поступовий перехід до вільнонайманої праці. Найбільшого поширення він отримав у великих та середніх господарствах. У дрібних – наймана праця практично не застосовувалася через дорожнечу робочих рук. При цьому зазвичай у дворянсько-поміщицьких господарствах крім залучення найманих працівників, була поширена відробіткова система. Також пореформений період характеризувався поступовим подорожчанням вільнонайманої праці. Найбільший вплив на величину оплати праці працівників мала врожайність зернових у господарствах і географічне положення повіту, де відбувався найм. Головним постачальником найманих працівників у дворянські господарства було дрібне селянське господарство. Ядро робочої сили дворянських маєтків становили постійні наймані працівники, які були одним з гарантів рентабельного функціонування дворянсько-поміщицького господарства, на робочу силу припадала значна частина виробничих витрат у маєтках.

– Наявність на території Київської губернії родючих ґрунтів (крім Радомишльського та Київського повітів) сприяло розвитку у дворянсько-поміщицьких господарствах галузей, пов'язаних з вирощуванням зернових культур та цукрових буряків на продаж. Найбільш поширені були пшениця, озиме жито, ячмінь і овес. Вирощування таких сільськогосподарських культур, як просо, коноплі, льон, гречка, горох було незначним за обсягами і найчастіше обмежувалося рамками власного споживання. При цьому в другій половині XIX ст. постійно збільшувалися посівні площі під картоплею, що було пов'язано в першу чергу з потребами винокуріння. Рільництво доповнювали

садівництво і городництво, якими займалися практично у всіх маєтках, але рідко в товарних розмірах. У зазначений період у Київській губернії у структурі дворянсько-поміщицьких господарств велике значення мало лісове господарство, яке відіграло велику роль як для розвитку основних сільськогосподарських галузей – рільництва і тваринництва, так і в якості допоміжної галузі, яка гарантувала отримання прибутку. Одними з найбільш розвинених видів виробництва у господарствах дворян Київщини залишалися цукроваріння та винокуріння, що були одними з важливих галузей переробної промисловості. Вигідність та значимість переробки виробленої сільськогосподарської продукції у маєтках дворян краю, традиційно орієнтованих на вирощування зернових, зумовили розвиток млинарства, яке характеризувалося доволі високим рівнем розвитку і масштабністю виробництва. Характерним явищем в дворянському підприємництві регіону розглянутого періоду виступала багатопрофільність. Рівень ефективності дворянсько-поміщицьких господарств у другій половині XIX – на початку XX ст. напряду залежав від ефективного економічного планування та управління, наявності вільних коштів для залучення достатньої кількості працівників. Високою прибутковістю вирізнялися багатогалузеві господарства, які мали власні цукроварні, винокурні та борошномельні заводи, і забезпечували замкненість виробничого циклу. Визначальною рисою економічного життя дворянських господарств Київської губернії було поширення підприємницької діяльності та зростання прибутковості господарства. Цьому сприяла спеціалізація окремих економічних повітів губернії, застосування нових технологій вирощування сільськогосподарських культур. Характерною особливістю розвитку передових дворянських господарств була їх участь у різних сільськогосподарських виставках, де вони демонстрували свої досягнення, переймали передовий досвід.

Отже, у пореформений період у Київській губернії були найбільш поширені дворянсько-поміщицькі господарства змішаного типу, власники яких прагнули отримати максимальний прибуток, розвиваючи одночасно кілька

галузей і вдаючись при цьому як до відробіткових методів господарювання, так і до капіталістичних.

– Визначено перспективні напрями, означено рекомендації щодо подальшого дослідження та всебічного узагальнення питань еволюції дворянсько – поміщицьких господарств Київської губернії у пореформений період. Досвід вивчення теми дисертаційної роботи дозволяє запропонувати такі напрями, щодо подальшого вивчення та всебічного узагальнення питань еволюції дворянсько-поміщицьких господарств Київської губернії у пореформений період.

Виконана дисертація є лише однією з можливих версій вивчення заявленої теми. Виходячи з отриманих результатів дослідження дисертантка сформулювала такі практичні рекомендації:

1. Використовувати позитивний досвід організації дворянсько-поміщицьких господарств підприємницького типу з огляду на сьгоднішні реалії у сільському господарстві України, що будується на ринкових засадах.

2. Вдосконалення законодавчого регулювання фермерських господарств України, їх державної підтримки шляхом створення низки нових та введення відповідних змін до існуючих нині нормативно-законодавчих актів щодо пільгового кредитування і страхування аграрних підприємств, технічного забезпечення через розвиток національного аграрного машинобудування тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

(ЦДІАУ у м. Києві)

Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники на Правобережній Україні (1435 – 1918рр.)

Оп. 1

1.1. *Спр. 624.* Статистические сведения о посевах и урожае озимых хлебов Немировского ключа, 1900г., 10 арк.

Ф. 274. Київське губернське жандармське управління, м. Київ

Оп. 1

1.2. *Спр. 617.* Переписка с ротмистром Отдельного корпуса жандармов Беклемишевым Полтавской и Харьковской ГЖУ и других учреждений о массовых выступлениях крестьян Полтавской и Харьковской губерний весной 1902г., 3 августа 1902 – 7 января 1904 г., 188 арк.

Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, м. Київ

Оп. 1

1.3. *Спр. 8144.* Уставная грамота Киевского губернатора села Пашковка Киевского уезда Киевской губернии, 1868г., 13 арк.

Оп. 45

1.4. *Спр. 567.* Ведомость о Чигиринских сахарных заводах, принадлежности, стоимости, времени открытия, выпускаемой продукции, количестве рабочих, 8 февраля 1867 г., 794 арк.

Оп. 48

1.5. *Спр. 328.* Расписание процентного сбора с имений польских помещиков в Западных губерниях на 1870, 1871 гг., 3 марта 1869 г., 278 арк.

Оп. 54

1.6. *Спр. 56.* Дело по рапорту инженера Барсукова о производстве сахарной промышленности, 7 января 1875 г., 7 арк.

Оп. 86

1.7. *Спр. 134.* Дело Киевского губернского жандармского правления о жалобе на дворянина Ф.Ф. Мухортова, 1910г., 7 арк.

Оп. 99

1.8. *Спр. 242.* Переписка с Министерством государственных имуществ из губернаторами о выдаче разным лицам свидетельств на право приобретения земли в Юго-Западном крае, 1865 – 1866 гг., 159 арк.

1.9. *Спр. 243.* Сведения о доходах имений польских помещиков в Киевском уезде Киевской губернии у 1866 г., май 1866 г., 547 арк.

Оп. 101

1.10. *Спр. 204.* Ведомость об имениях, принадлежащих польским подданным в Киевском уезде, 1868 г., 5 арк.

Оп. 102

1.11. *Спр. 228.* Сведения о количестве и состоянии фабрик и заводов Киевской губернии у 1869 г., 1870 г., 193 арк.

Оп. 528

1.12. *Спр. 489.* О поездке его величества государя Императора Александра III на Волынь, 22 мая 1890г., 62 арк.

Оп. 532

1.13. *Спр. 202.* Обзор Киевской губернии за 1878 г., 1879 г., 72 арк.

Оп. 533

1.14. *Спр. 193.* Обзор Киевской губернии за 1888г., 1888г.,78 арк.

1.15. *Спр. 205.* Отчет Киевского губернатора о состоянии губернии за 1879 г.,1880 г., 60 арк.

Оп. 534

1.16. *Спр.* 422. Отчет Киевского губернатора о состоянии губернии за 1880 г., 1881 г., 87 арк.

Оп. 535

1.17. *Спр.* 202. Прошение австрийских подданных Вийтезия П., Ремаря В. И др. о принятии в русское подданство, 24 июня 1882г., 3 арк.

1.18. *Спр.* 355. Отчет Киевского губернатора о состоянии губернии за 1881 г., 1882 г., 76 арк.

Оп. 539

1.19. *Спр.* 158. Об уполномочии Смелянского мещанина еврея А. Крашера на продажу русских государственных деловых билетов 1 и 2 займов, 29 июня 1886 г., 9 арк.

Оп. 613

1.20. *Спр.* 81. Переписка с министром внутренних дел, виленским, ковельским и гродненским генерал-губернатором об установлении порядка наследования земли лицам польской национальности в Юго-Западном крае, 2 мая 1891 – 28 декабря 1898 гг., 308 арк.

Оп. 617

1.21. *Спр.* 114. Ч.1. Об иностранных землевладельцах в Юго-Западном крае, 31 мая 1887 г., 159 арк.

Оп. 618

1.22. *Спр.* 1. Предписание Киевскому губернатору от 13 мая 1888 года о рассмотрении жалобы крестьянина с. Тростянки С. Дудки на бывшего сельского старосту Н. Сундучая за неправильную продажу принадлежащей ему земли, 1888 г., 237 арк.

Оп. 626

1.23. *Спр.* 37. Дело по прошению графини Марии Тишкевич о продаже Бердичевского имения, 11 января – 13 сентября 1896 г., 12 арк.

1.24. *Спр.* 277. Обзор Киевской губернии за 1895 год, 1906г., 64 арк.

Оп. 628

1.25. *Спр.* 359. Дело по жалобе жени купца Марии Лангвиль на неправильную продажу Бердичевского имения, 17 августа – 16 октября 1898 г., 35 арк.

Оп. 633

1.26. *Спр.* 496. Обзор Киевской губернии за 1902 год, октябрь 1903 г., 113 арк.

1.27. *Спр.* 498. Об учреждении общества потребителей в м. Стеблев, 1903г., 9 арк.

Оп. 635

1.28. *Спр.* 243. Дело из бумаг по случаю поездки генерал-губернатора по губерниям, 5 – 12 мая 1905 г., 34 арк.

Оп. 637

1.29. *Спр.* 545. Материалы подготовки уездных съездов по выборам в земские учреждения, 1906 г., 61 арк.

Оп. 638

1.30. *Спр.* 402. Сведения о землях в Киевской, Подольской, Волынской губерниях, приобретенных поляками у русских, и русскими у поляков за 1905 – 1908 гг., 1908 г., 5 арк.

Оп. 642

1.31. *Спр.* 199. О замечаниях начальника Юго-Западного края, сделанных при его служебных поездках по краю, 1912 г., 44 арк.

Оп. 644

1.32. *Спр.* 337. Договоры на покупку и продажу имений, 1880 – 1891 гг., 36 арк.

Оп. 657

1.33. *Спр.* 25. Дело со сведениями об имениях лиц польского происхождения, обложенных у 1905 году процентным сбором, 1906 г., 155 арк.

Оп. 691

1.34. *Спр.* 237. – Ч. 1. О землевладении помещиков и системе землевладения и земледелия в помещичьих хозяйствах Межиричцкой волости, 1893 г., 14 арк.

Оп. 706

1.35. *Спр.* 254. Дело о сообщении Киевским отделением крестьянского банка сведений о том, в каком положении находится вопрос о приобретении банком так называемого Трактомировского имения графини Игнатъевой Каневского уезда, а равно о сообщении данных как о составе имения, так и об оценках, произведенных Отделением Банка и местною Землеустроительною Комиссией, 28 июня – 25 июля 1907 г., 25 арк.

Оп. 708

1.36. *Спр.* 459. Ведомости количества земли, проданной землевладельцами товариществам крестьян и отдельным крестьянам Киевской губернии, 1909 г., 107 арк.

Оп. 815

1.37. *Спр.* 490. Ведомости со сведениями о лицах, высланных из Киевской, Подольской, Волынской губерний за участие или содействие в Польском восстании 1863 – 1864 гг. с указанием принадлежащих им имений, 30 декабря 1865г. – 13 декабря 1867 г., мікрофільм.

Оп. 822

1.38. *Спр.* 233. Дело по ходатайству графа Владислава Браницкого о разрешении купить имение в Киевской губернии у помещика Казимира Подгорского, 16 февраля 1872 г., 3 арк.

Оп. 846

1.39. *Спр.* 466. Отчет генерал-губернатора Игнатъева А.П. Николаю II о состоянии Киевской, Подольской и Волынской губерний за 1895 – 1898гг., 1895г., 132 арк.

Оп. 848

1.40. *Спр. 138.* Дело об имуществе крестьян села Забуянна Киевской губернии Г. Колоса, И. Литвицкого, И.О. Квашенко с землевладельцем Михаилом Еремеевим, 21 мая – 13 июня 1898 г., 3 арк.

Оп. 861

1.41. *Спр. 259.* Донесение Киевского, Подольского, Волынского губернаторов, начальников Киевской, Подольской, Волынской жандармских управлений и других лиц о забастовках и волнениях среди рабочих и крестьян Киевской, Подольской, Волынской губерний о распространении среди крестьян слухов о предстоящем переделе помещичьей земли и по другим вопросам, 30 сентября 1911 – 22 февраля 1913гг., 217 арк.

Ф. 486. Київська палата цивільного суду, м. Київ**Оп. 3**

1.42. *Спр. 399.* Краткая ведомость об имениях помещицы Александри Афанасьевны Красовской, состоящих в Чигиринском уезде, 1862 г., 639 арк.

Ф. 487. Київська об'єднана палата кримінального та цивільного суду, м. Київ

Оп. 12

1.43. *Спр. 74.* Дело о совершении купчей крепости на продажу княжною Абомелек имения в м. Старший Животов Таращанского уезда Киевской губернии помещицы де Шадуар, 28 февраля 1872г. – 21 декабря 1873 г., 113 арк.

1.44. *Спр. 1667.* Проект купчей крепости на селение Терешки и Холмовка Звенигородского уезда, 10 – 24 мая 1880 г., 17 арк.

Ф. 491. Київське губернське управління державного майна, м. Київ**Оп. 67**

1.45. *Спр. 158.* Уставная Грамота Киевской губернии Радомишльського уезда селения Соловьевки, владения помещика Еразма Павловича Михаловского, 8 сентября 1862 г. – 1865 г., 27 арк.

1.46. *Спр.* 257. О передаче Чиновнику Особых Поручений Волкову находящихся в его заведывании конфискованных имений села Непедовка Бердичевского уезда Чиновнику Особых Поручений Смилянскому, 13 февраля – 31 мая 1868 г., 119 арк.

Оп. 94

1.47. *Спр.* 96. Уставная грамота Киевской губернии Бердичевского уезда, села Пузирок і деревни Садок. Владения помещика графа Владислава Фердинандовича Тишкевича и наследников его Артюра, Марцелия и Владислава Тишкевичей, 18 февраля 1864 г., 614 арк.

Ф. 493. Київський удільний округ Головного управління уділів Міністерства імператорського двору і уділів, м. Київ

Оп. 3

1.48. *Спр.* 19. Дело о покупке имений графов Александра и Костянтина Браницких, 14 февраля 1868 г., 726 арк.

Ф. 494. Управитель 1-го Станіславчицького удільного маєтку Київського удільного округу, с. Бєсідка Тарашанського повіту Київської губернії

Оп. 1

1.49. *Спр.* 152. Дело Киевской Удельной Конторы по 1 округу, 17 февраля 1885 г. – 2 мая 1896 г., 39 арк.

Ф. 497. Управитель 4-го Поташнянського удільного маєтку Київського удільного округу, с. Поташня Канівського повіту Київської губернії

Оп. 1

1.50. *Спр.* 1. Опись имущества сахарного завода в с. Хохутове Киевского уезда, 1888 г., 86 арк.

Ф. 574. Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії Міністерства торгівлі і промисловості, м. Київ

Оп. 1

1.51. *Спр. 908.* О забастовках и требованиях рабочих Кожевенного завода Шленкера, сахарного завода и других предприятий в городе Бердичеве и Бердичевском уезде в 1905г., 28 ноября – 13 декабря 1905г., 23 арк.

1.52. *Спр. 1020.* Список фабрик и заводов Киевской губернии с указанием владельцев, местонахождения предприятия, и со сведениями о паровых котлах, 1907 г., 288 арк.

1.53. *Спр. 1837а.* Отчет и баланс Александровского товарищества сахарных заводов за 1909 – 1912 гг., 1913 г., 524 арк.

Ф. 575. Канцелярія окружного фабричного інспектора Київського округу, м. Київ

Оп. 1

1.54. *Спр. 2.* Описание сахарных заводов Киевской губернии: техническое состояние, число рабочих, оплата труда и т.д. Из путевых журналов фабричных инспекторов Киевского округа за 1885 – 1888гг., 1890р., 486 арк.

1.55. *Спр. 71.* Сведения о фабрично-заводской промышленности в Радомишльському уезде за 1902 год и окружных промышленных предприятий Киевской губернии за 1904 год, 1909 год, 297 арк.

Ф. 619. Головна контора цукрового та рафінадного заводів графів Бобринських, м. Сміла Черкаського повіту Київської губернії

Оп. 1

1.56. *Спр. 277.* Описание Яблоновского сахарного завода, принадлежащего графам Бобринским, 1874р., 15 арк.

1.57. *Спр. 665.* Условия, заключенные главноуправляющим с разными лицами на доставку калия, сухой крови, на разборку Яблоновского сахарного завода, найма солдат на работу, 1893 – 1897гг., 25 арк.

Ф. 692. Київський округ шляхів сполучення, м. Київ

Оп. 11

1.58. *Спр.* 50. Дело об установлении границ имени помещицы Скворцовой в селе Ситняках Киевского уезда, 5 июня 1887г. – 26 октября 1889 г., 23 арк.

Ф. 730. Київське відділення Російського технічного товариства, м. Київ

Оп. 1

1.59. *Спр.* 7. Переписка об учреждении при Киевском отделении Центральной лаборатории, 6 апреля 1873г. – 2 декабря 1903г., 161 арк.

1.60. *Спр.* 191. Описание Шамраевского сахарного завода, принадлежащего графине М.Е. Браницкой, состоящего в Киевской губернии Васильковского уезда при селе Руде, 1808 – 1898 гг., 81 арк.

1.61. *Спр.* 572. Статистическая ведомость по сахарному производству Киевской губернии акцизному управлению по окончании солодобивания на всех заводах, 1912 – 1913 гг., 45 арк.

1.62. *Спр.* 652. Статистическая ведомость о техническом состоянии свеклосахарных и рафинадных заводов Киевской губернии за 1914 – 1915 гг., 1916 г., 153 арк.

Ф. 830. Терещенки – землевласники та цукрозаводчики**Оп. 1**

1.63. *Спр.* 13. Дело об отдаче в аренду Торговому дому братьев Яхненко Руртянской экономии Терещенко Н.А. в Черкасском уезде Киевской губернии, май 1884г., 87 арк.

1.64. *Спр.* 42. Расчетные листы Государственного земельного банка по ссудам под залог имений Терещенко А.Н., 1905 – 1908гг., 15 арк.

1.65. *Спр.* 129. Ведомость о посеве зерновых культур, трав, и сахарной свёклы в Головковском имении Чигиринского уезда Киевской губернии, 1916 г, 9 арк.

1.66. *Спр.* 130. Ведомость о посеве зерновых культур, трав, и сахарной свёклы в Сокольчинском имении, 1916 г., 12 арк.

1.67. *Спр. 173.* Сведения об урожае в 1917 году по Андрушевскому имению А.Н. Терещенка и о продаже имением хлеба губернским уездным продовольственным комитетом, 1917 г., 2 арк.

1.68. *Спр. 1322.* Отчет по Чернорудскому имению Бердичевского уезда Ф.Ф. Терещенка, 1911 г., мікрофільм.

1.69. *Спр. 1527.* Сведения об урожае зерновых культур и сахарной свеклы в Чернорудском арендном имении за 1915г., 1915г., 5 арк.

1.70. *Спр. 1733.* Сметы посева озимых зерновых культур в имениях Муравьевой – Апостол Н.Ф. за 1914г., 1914г., 6 арк.

Ф. 846. Запольська (фон Мекк) Кіра Миколаївна (1886 – 1969) – власниця маєтків у Київській губернії

Оп. 1

1.71. *Спр. 6.* Запродажная запись между Присяжным Поверенным землевладелицы К.Н. Запольской Ф.К. Мостовским и крестьянами села Андреевка Киевского уезда, 5 июля 1910 г., 6 арк.

Ф. 848. Ігнат'єв Олексій Миколайович (1874 – 1948) – дипломат і державний діяч, останній київський губернатор (1915 – 1917)

Оп. 1

1.72. *Спр. 54.* Отчет Подольского отделения Крестьянского поземельного банка за 1911г., 1911 г., 26 арк.

Ф. 2163. Обласна станція по тваринництву для губерній Воронежської, Київської, Харківської і Чернігівської губерній (1911–1917), м. Харків

Оп. 1

1.73. *Спр. 27.* Сношения с Обществом сельского хозяйства, 7 января – 31 декабря 1913г., 105 арк.

Державний архів Київської області

(ДАКО)

Ф.1. Київське губернське правління, м. Київ

Оп. 239

1.74. *Спр. 56.* О разрешении графу В.А. Браницкому устройства электрического освещения в с. Прусах, 11 февраля 1903 – 28 февраля 1903гг., 17 арк.

Ф. 2. Канцелярія Київського цивільного губернатора, м. Київ.**Оп. 231**

1.75. *Спр. 608.* Сведения о состоянии Уманского уезда на 20 июня 1915 года, 1915г, 8 арк.

Ф. 4. Київське губернське у селянських справах присутствіє, м. Київ**Оп. 99**

1.76. *Спр. 1622.* Опись с губернского по крестьянским делам присутствия о выкупе крестьянами наделных земель по выкупным актам и выкупным договорам крестьян Городищ-Пустоваровских Сквирского уезда у помещика Б. Подгорского, 1864 – 1919гг., 245 арк.

Ф. 782. Київське дворянське депутатське зібрання, м. Київ**Оп. 5**

1.77. *Спр. 19.* Дело о сообщении Канцелярии Киевского губернатора сведений о числе дворянских недвижимых имуществ Киевской губернии, 1904 – 1915 гг., 109 арк.

Ф. 1238. Київський повітовий предводитель дворянства, м. Київ**Оп. 1**

1.78. *Спр. 1578.* Главная выпись из крепостной Киевского Нотариального архива книги по Киевскому уезду за 1897 г., 1898 г., 84 арк.

1.79. *Спр. 1582.* Дело о сообщении Старшему нотариусу Киевского окружного суда сведений о количестве земли, состоящих у землевладельцев Киевского уезда и числящихся на них взысканий за 1898 г., 1898 г., 74 арк.

Ф. 1260. Київське повітове поліцейське управління, м. Київ

Оп. 3

1.80. *Спр. 1137.* Переписка по разным предметам по которым не заведено особого дела, 30 января – 21 августа 1903 г., 499 арк.

Ф. 1542. Колекція карт та креслень**Оп. 1**

1.81. *Спр. 11.* Детальна карта Київської губернії, на якій зазначені повітові міста, містечка, селища, села, річки, шляхи, кордони повітів та губерній суміжних з Київською губернією, XVIII – XIXст., 1 арк.

Державний архів Черкаської області**(ДАЧО)**

Ф. 18. Корсунське волосне правління, м-ко Корсунь Канівського повіту Київської губернії

Оп. 1

1.82. *Спр. 717.* Статистические сведения о состоянии цен в Корсунском волосном управлении Каневского уезда Киевской губернии за 1916 г., 1916 г., 247 арк.

Ф. 756. Уманська повітова земська управа, м. Умань Уманського повіту Київської губернії

Оп. 1

1.83. *Спр. 2.* Коржевское имение помещика Подгорского В.В., 1895 г., 470 арк.

1.84. *Спр. 3.* Ходатайство управителей и разных лиц о выделении военных на сельскохозяйственные и домашние работы, 18 июня 1916 – 21 апреля 1917 гг., 259 арк.

1.85. *Спр. 35.* Циркуляр Министра земледелия и начальника снабжения армии Юго-Западного фронта об уборке урожая воинских частей военнопленных и беженцев, 3 сентября 1915 – 25 июля 1917 г., 304 арк.

Ф. 823. Кам'янський державний бурякоцукровий завод Головного управління цукрової промисловості України, м. Кам'янка Чигиринського повіту Київської губернії

Оп. 1

1.86. *Спр. 4.* Річний звіт економії Кам'янського маєтку за 1899 – 1908 рр., 1899 – 1908 рр., 293 арк.

Ф. 5799. Контора Мошногородищенського маєтку Черкаського повіту К.А. Балашової

Оп. 1

1.87. *Спр. 12.* Документи про історію Мошногородищенського маєтку, організацію та ведення господарства (ксерокопії з історичних видань), 1864 – 1911 рр., мікрофільм.

1.88. *Спр. 18.* Мошногородищенское имение К.А. Балашевой Киевской губернии Черкаского уезда, 1896 г., 713 арк.

2. Опубліковані документи і матеріали, статистичні довідники

2.89. *ПСЗРИ.* – Собр. 2-е. – Т. XXXVI (1861). – Отд. 1-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1863. – 1057 с.

2.90. *ПСЗРИ.* – Собр. 2-е. – Т. XXXVII (1862). – Отд. 2-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1865. – 608 с.

2.91. *ПСЗРИ.* – Собр. 2-е. – Т. XXXVIII (1863). – Отд. 1-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1866. – 940 с.

2.92. *ПСЗРИ.* – Собр. 2-е. – Т. XXXVIII (1864). – Отд. 1-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1867. – 973 с.

2.93. *ПСЗРИ.* – Собр. 2-е. – Т. XL (1865). – Отд. 2-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1867. – 415 с.

2.94. *ПСЗРИ.* – Собр. 2-е. – Т. XLI (1866). – Отд. 1-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1868. – 1079 с.

2.95. *ПСЗРИ.* – Собр. 2-е. – Т. XLIII (1867). – Отд. 1-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1871. – 1026 с.

- 2.96. *ПСЗРИ*. – Собр. 2-е. – Т. XLIII (1868). – Отд. 1-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1873. – 939 с.
- 2.97. *ПСЗРИ*. – Собр. 2-е. – Т. XLVIII (1873). – Отд. 1-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1876. – 911 с.
- 2.98. *ПСЗРИ*. – Собр. 3-е. – Т. VI (1886). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1888. – 595 с.
- 2.99. *ПСЗРИ*. – Собр. 3-е. – Т. VII (1887). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1889. – 533 с.
- 2.100. *ПСЗРИ*. – Собр. 3-е. – Т. XV (1895). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1899. – 750 с.
- 2.101. *ПСЗРИ*. – Собр. 3-е. – Т. XX (1900). – Отд. 1-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1902. – 1168 с.
- 2.102. *ПСЗРИ*. – Собр. 3-е. – Т. XXI (1901). – Отд. 1-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1903. – 1265 с.
- 2.103. *ПСЗРИ*. – Собр. 3-е. – Т. XXVI (1906). – Отд. 1-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1909. – 1141 с.
- 2.104. *ПСЗРИ*. – Собр. 3-е. – Т. XXVII (1907). – Отд. 1-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1910. – 732 с.
- 2.105. *ПСЗРИ*. – Собр. 2-е. – Т. XLIV (1869). – Отд. 1-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1874. – 840 с.
- 2.106. *ПСЗРИ*. – Собр. 3-е. – Т. III (1883). – Отд. 3-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1884. – 698 с.
- 2.107. *ПСЗРИ*. – Собр. 3-е. – Т. IV (1884). – Отд. 1-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1885. – 603 с.
- 2.108. *ПСЗРИ*. – Собр. 3-е. – Т. V (1885). – Отд. 1-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1886. – 773 с.
- 2.109. *Адрес-календарь помещиков Киевской губернии, расположенный в азбучном порядке фамилий по уездам*. – Киев: Тип. А. Гаммершмидта, 1861. – 58 с.

2.110. *Весь Юго-Западный край*: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Составлена Юго-Западным отделением Российской экспортной палаты под общим наблюдением М.В. Довнар-Запольского и под редакцией профессора А.И. Ярошевича. – К.: Тип. Л.М. Фиша и П.Е. Вольфсона, 1914. – 1006 с.

2.111. *Воейков Д.* Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле / Д. Воейков, В. Загоскин. – СПб.: Типография В. Безобразова, 1867. – 144 с.

2.112. *Временник центрального статистического комитета*. – Выпуск 15. Главные результаты урожая 1889 года. – СПб, 1889. – 45 с.

2.113. *Всероссийская сельскохозяйственная перепись 1916 г.* – Вып. I. Европейская Россия: Погубернские итоги. – Петроград, 1916. – 113 с.

2.114. *Доклад Высочайше учрежденной Комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России*: Приложения (6). Стенографические отчеты лиц приглашенных в Комиссию. – СПб., 1873. – 282 с.

2.115. *Имена, принятые в залог Государственным дворянским банком 1886 – 1891 гг.* – Вып. 8. – СПб, 1903. – 202 с.

2.116. *Имена, принятые в залог Государственным Дворянским банком в 1899 году*. – Вып. 9. – СПб, 1904. – 205 с.

2.117. *Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах / МЗ и ГИ. Деп. земледелия*. – 2-е изд. – Вып. 1. – СПб.: тип. В. Киршбаума, 1900 – 1904. – 1921. – Вып. 2. – 1901. – X, 546 с.

2.118. *Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах*. – Вып.2. – Россия. Департамент земледелия. – 2-е изд. – СПб.: Типография В.Ф. Киршбаума, 1901. – 544 с.

2.119. *Материалы по аграрно-экономическому исследованию Юго-Западного края* (Уманский, Липовецкий, Звенигородский, Таращанский уезды Киевской губ.). – Гайсин: Тип. Л. Шварцман, 1909. – 178 с.

- 2.120. *Материалы по статистике движения землевладения в России* / Под ред. А. Е. Рейнбота. – СПб.: Тип. Киршбаума, 1896 – 1917. – 63 с.
- 2.121. *Мозговой В. Г.* Киевская губерния. Очерк. – К., 1881. – 106 с.
- 2.122. *Мошногородищенское имение Екатерины Андреевны Балашевой, Киевской губернии, Черкасского уезда, при местечках Мошны и Городище* / сост. М.Е. Филипченко. – К.: Типография С.В. Кульженко, 1896. – 574 с.
- 2.123. *О частном землевладении в Киевской губернии* / Предисл. Л. Скорнякова. – Вып. VIII. – К., 1910. – 63 с.
- 2.124. *Обзор Киевской губернии за 1876 – 1878 гг.* – К.: Губернская тип. – 500 с.
- 2.125. *Обзор Киевской губернии за 1880 – 1884 гг.* – К.: Губернская тип., 1884. – 300 с.
- 2.126. *Обзор Киевской губернии за 1885 – 1888 гг.* – К.: Губернская тип., 1888. – 400 с.
- 2.127. *Обзор состояния сельского хозяйства Киевской губернии в 1905 и 1906 гг. Зима и весна.* – К., 1906. – 24 с.
- 2.128. *Описание имений принадлежащих Н.А. Терещенко.* – К., 1900. – 123 с.
- 2.129. *Описание Мошногородищенского имения Её Высочайшего Имения Екатерины Андреевны Балашевой* / сост. под ред. П.Р. Слезкина. – Т.1. – К.: Тип. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1913. – 385 с.
- 2.130. *Описание Мошногородищенского имения Её Высочайшего Имения Екатерины Андреевны Балашевой* / сост. под ред. П.Р. Слезкина. – Т.2. – К.: Тип. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1913. – 941 с.
- 2.131. *Осадчий Т.* Земля и землевладельцы в Юго-Западном крае (На Украине, Подолии и Волыни). Опыт статистико-экономического исследования. – К.: Тип. Каткова, 1899. – 84 с.
- 2.132. *Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России.* – СПб.: Типография В. Киршбаума, 1895. – 236 с.

2.133. *Очерк сведений по Киевской губернии и адрес-календарь на 1887 год* / Сост. В. Г. Мозговой. – К.: Типография Губернского статистического комитета, 1887. – 248 с.

2.134. *Памятная книжка*. – Ч. 1. Киевская губерния. – К., 1892. – 120 с.

2.135. *Памятная книжка*. – Ч. 1. Киевская губерния. – К., 1894. – 128 с.

2.136. *Памятная книжка*. – Ч. 1. Киевская губерния. – К., 1897. – 186 с.

2.137. *Памятная книжка*. – Ч. 1. Киевская губерния. – К., 1899. – 210 с.

2.138. *Памятная книжка Киевской губернии на 1915 год с прил. адрес-календаря губернии* / Изд. Киев. губерн. статист. ком. – К. : Тип. Губерн. правления, 1915. – 734 с.

2.139. *Погубернские итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 г. По 52 губерниям и областям*. – Том V. – М., 1921. – 54 с.

2.140. *Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года. По 57 губерниям и областям*. – М., 1923. – 219 с.

2.141. *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Л.И. Похилевич. – К.: Типография Киево-Печерской лавры, 1864. – 763 с.

2.142. *Похилевич Л.И.* Уезды Киевский и Радомышльский: статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах и с подробными картами их / Л.И. Похилевич. – К.: Тип. А. Давиденко, 1887. – 305 с.

2.143. *Свеклосахарные заводы Российской империи с официальными статистическими о них данными за компанию 1871 – 1872 гг.* Киев. Издание Киевского отделения Русского технического общества. / Сост. П.Чубинский, 1873. – 76 с.

2.144. *Сельскохозяйственные и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев*. – Вып. XI. – Спб., Тип. В. Киршбаума, 1903. – 336 с.

2.145. *Смела*. Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов графов Льва Алексеевича, Андрея, Алексея и Георгия Александровичей Бобринских в Киевской губернии, для Всероссийской Выставки 1913 года в Киеве. – К.: Типография Р.К. Лубковского, 1913. – 197 с.

2.146. *Статистика долгосрочного кредита в России*. – Вып. 1. – Пг., 1916. – 568 с.

2.147. *Статистика Российской империи*. – Вып. XVI. Волости и гимни. – Спб. – изд. Центр. Статист. Комит. МВД., 1890. – 154 с.

2.148. *Статистика землевладения 1905 г.* Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – Спб.: Изд. ЦСК МВД, 1907. – 272 с.

2.149. *Статистика Київської губернії за 1913 рік*. – Спб: Центральный статистический комитет МВД, 1914. – 300 с.

2.150. *Статистический ежегодник России, 1914 год*. – Спб: Центральный статистический комитет МВД, 1915. – 358 с.

2.151. *Статистический Справочник по Югу России*. – Полтава, 1910. – 88 с.

2.152. *Сельскохозяйственные и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев*. – Вып. 4. – Спб, 1891. – 254 с.

2.153. *Теплицко-Ситковецкое заповедное имение графа К.К. Потоцкого Киевский и Подольской губерний*. – К., 1897. – 374 с.

2.154. *Труды комиссии по описанию имений, состоящих при Киевском обществе сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности*. – Вып. 1. – К., 1893. – 231 с.

2.155. *Указатель действующих в Империи акционерных предприятий и торговых домов* / составлен по данным, извлеченным из материала Отдела торговли, Особенной канцелярии по кредитной части и Департамента железнодорожных дел Министерства финансов; сведения об облигациях составлены Особенной канцелярией по кредитной части; сведения о торговых домах составлены по официальным данным учреждений Министерства

внутренних дел / под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. – Издание 2-е. – Спб.: издание С. Вернь, 1905. – 1808 с.

2.156. *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии. – К.: Спб., 1852. – 581 с.

2.157. *Хлебная торговля в Киевской губернии /* Обследование, произведенное Агрономическим отделом земской управы Киевской губернии под руководством и редакцией И. Г. Черныша. – К.: Типо-литография насл. К. Ш. Круглянского, 1914, – 290 с.

2.158. *1898 год в сельскохозяйственном отношении по ответам, полученным от хозяев.* – Вып. II. – Спб, 1898. – 107 с.

ЛІТЕРАТУРА

3. Наукові видання, монографії

3.159. *Альтерман А.Д.* Хлебные ресурсы Украины / А.Д. Альтерман. – Одесса: Госиздат Украины, 1923. – 178 с.

3.160. *Анненский Н.Ф.* Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства: Статьи: Н.Ф. Анненского, В.Н. Григорьева, проф. Н.А. Каблукова [и др.] / Под ред. проф. А.И. Чупрова и А.С. Посникова. – Т. 1 – 2. – Спб.: тип. В.Ф. Киршбаума, 1897. – Т. 1. – [2], VIII, LXIV. – 628 с.

3.161. *Антонович А.И.* Вопросы земледельческой промышленности и дворянского землевладения в России. – Москва: Типография А.И. Мамонтова, 1898. – 88 с.

3.162. *Анфимов А.М.* Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века) / А.М. Анфимов. – М.: Наука, 1969. – 395 с.

3.163. *Беккер С.* Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России / перевод с англ. Б. Пинскера. – М., 2004. – 289 с.

3.164. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863 – 1914: поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа [Перекл. на укр. З. Борисюк]. – К.: Критика, 1998. – 394 с.

3.165. *Борисевич С.О.* Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793 – 1886 рр.) : Монографія / С.О. Борисевич. – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – 424 с.

3.166. *Борисенко В.Й.* Курс української історії: З найдавніших часів до ХХ століття. 2-ге вид.: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1998. – 616 с.

3.167. *Буравський О.А.* Поляки Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. – Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.

3.168. *Варшавский Л.М.* Банки и банкирские конторы Российской империи / Л.М. Варшавский. – М.: Тип. И.М. Машистова, 1910. – 148 с.

3.169. *Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства:* сб. ст., в 2-х т. / под ред. А.И. Чупрова и А.С. Постникова. – Т. 1. – СПб., 1897. – 628 с.

3.170. *Воблий К.Г.* Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості / К.Г. Воблий. – Т. 2. – К.: Вид. Всеукраїнської Академії Наук, 1930. – 245 с.

3.171. *Голобуцький В.О.* Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. – К.: Вища школа, 1970. – 301 с.

3.172. *Горенко Л.М.* До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України / Л.М. Горенко, Ю.П. Присяжнюк. – Черкаси: Сіяч, 1996. – 92 с.

3.173. *Грицак Я.* Нариси історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст. [Навч. посібник]. – Київ: Генеза, 1996. – 360 с.

3.174. *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60 – 90 – х рр. ХІХ ст. / І.О. Гуржій. – К.: «Наукова думка», 1968. – 192 с.

3.175. *Дубровский С. М.* Столыпинская земельная реформа. – М., 1963. – 600 с.

- 3.176. *Дубровский С.М.* Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма / С.М. Дубровский. – М.: Наука, 1975. – 398 с.
- 3.177. *Ермолов А.С.* Наш земельный вопрос. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1906. – 291 с.
- 3.178. *Єніфанов А.О.* Методологічні складові ефективного розвитку банківського сектору економіки України: Монографія. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2007. – 417 с.
- 3.179. *Зворыкин, Н. Н.* Земля и хозяйство: Опыт исслед. различ. форм владения и пользования землей в связи с успехами земледелия / [Соч.] Н.Н. Зворыкина. – Москва: А.А. Карцев, 1899. – 220 с.
- 3.180. *Історія народного господарства Української РСР: у 3 т., 4 кн.* – Т.1: Економіка досоціалістичних формацій / Авт. тома Тимофій Іванович Дерев'янкін, Володимир Олексійович Голобуцький, Іонас Германович Рознер / Редкол.: Гол. ред. І.І. Лукінов. – Київ: Наукова думка, 1983. – 463 с.
- 3.181. *Казьмирчук М.Г.* Соціально-економічний розвиток Київської губернії (1861 – 1917рр.) / М.Г. Казьмирчук. – К.: Логос, 2011. – 398 с.
- 3.182. *Карнаухова Е.С.* Размещение сельского хозяйства России в период капитализма (1860 – 1914 гг.) / Е.С. Карнаухова. – М.: Изд-во АН СССР., 1951. – 215 с.
- 3.183. *Кауфман, А.А.* Аграрный вопрос в России. I. Земельные отношения и земельная политика. – М.: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1908. – 167 с.
- 3.184. *Ковальченко И. Д.* Всероссийский аграрный рынок XVIII – XX века: опыт количественного анализа / И. Д. Ковальченко, Л. В. Милов. – Москва: Наука, 1974. – 414 с.
- 3.185. *Ковальченко И.Д.* Социально-экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма: Источники и методы изучения. / И.Д. Ковальченко, Н.Б. Селунская, Б.М. Литваков. – М.: Наука, 1982. – 264 с.
- 3.186. *Корелин А.П.* Дворянство в пореформенной России. 1861 – 1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация. – М.: Наука, 1979 – 303 с.

- 3.187. *Корелин А.П.* Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в. – М.: Наука, 1988. – 259 с.
- 3.188. *Косинский В. А.* К аграрному вопросу. – Вып. 1: Крестьянское и помещичье хозяйство. – Одесса, 1906. – 532 с.
- 3.189. *Криськов А. А.* Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: монографія / Андрій Криськов. – Тернопіль : Астон, 2014. – 323 с.
- 3.190. *Лазанська Т. І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська. – К., 1999. – 282 с.
- 3.191. *Ландо В.М.* Свеклосахарная промышленность Украины и аграрный вопрос. / В.М. Ландо. – К., 1920. – 185 с.
- 3.192. *Ленін В.І.* Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття / В.І. Ленін. – Т. 17. – К.: Вид-во Політична література України, 1971. – 456 с.
- 3.193. *Ленін В.І.* Розвиток капіталізму в Росії / В.І. Ленін. – Т. 3. – К.: Вид-во Політична література України, 1970. – 576 с.
- 3.194. *Лещенко М.Н.* Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60 – 90 – ті роки XIX ст.) / М.Н. Лещенко. – К.: «Наукова думка», 1970. – 304 с.
- 3.195. *Лещенко М.Н.* Селянський рух на Правобережній Україні в період революції (1905 – 1907 рр.). – К.: Вид – во АН УРСР, 1955. – 331 с.
- 3.196. *Лещенко М.Н.* Українське село в революції 1905 – 1907 рр. / М.Н. Лещенко. – К.: Наукова думка, 1977. – 358 с.
- 3.197. *Лещенко Н.Н.* Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. – К., 1959. – 524с.
- 3.198. *Литуев, В. Н.* Земельная собственность как дворянская монополия в капиталистической России: Теоретические вопросы, информационная база данных, управление земельным рынком / В. Н. Литуев. – М.: Калита, 1997. – 236 с.

3.199. *Лісевич І.Т.* У зати́нку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. на початку XX ст.). – Київ: Інститут історії України, 1993. – 87 с.

3.200. *Лященко П. И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России: Описательно-статистическое исследование. – Спб., 1912. – 656 с.

3.201. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. Капитализм / П. И. Лященко. – Т. 2. – Л.: Госполитиздат, 1948. – 738 с.

3.202. *Лященко П.И.* Очерки аграрной революции России. – Том I. Разложение натурального строя и условия образования сельскохозяйственного рынка. – СПб., 1908. – 232 с.

3.203. *Материалы по истории аграрных отношений в России в конце XIX – начале XX вв.: Статистика долгосрочного кредита в России /* сост. Н.М. Проскуракова. – М., 1980. – 32 с.

3.204. *Мельник Л.Г.* Технічний переворот на Україні в XIX ст. / Л.Г. Мельник. – К.: Вид-во Київського університету, 1972. – 240 с.

3.205. *Минарик Л.П.* Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – начала XX вв.: Землевладение, землепользование, система хозяйства / Л.П. Минарик. – М.: Советская Россия, 1971. – 141 с.

3.206. *Москалюк М. М.* Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. – Тернопіль, 2009. – 336 с.

3.207. *Москалюк М.М.* Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття: монографія / М. М.Москалюк. – Т.: ТНПУ, 2012. – 299 с.

3.208. *Мошенський С.З.* Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи. – London, 2014. – 453 с.

3.209. *Нестеренко О.О.* Розвиток промисловості в Україні. – Ч. 2. – К.: Наукова думка, 1962. – 576 с.

- 3.210. *Огановский Н.П.* Индивидуализация землевладения в России и ее последствия / Н.П. Огановский. – Москва: Задруга, 1917. – 87 с.
- 3.211. *Падалка С.С.* Державне управління сільським господарством у вимірі європейської стратегії та глобальної інтеграції України. Історичний нарис з давнини до сьогодення (у співавт. з Вергуновим В. А.). – Вінниця, 2017. – 356 с.
- 3.212. *Панченко П. П.* Аграрна історія України / П.П. Панченко, В.А. Шмарчук. – К.: Знання, 2000. – 342 с.
- 3.213. *Пашук В.* Заробітчани Правобережної України (друга половина ХІХ ст.) / Володимир Пашук. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – 188 с.
- 3.214. *Перерва В.С.* Графи Браницькі: підприємці та меценати / В. С. Перерва. – Біла Церква, 2010. – 270 с.
- 3.215. *Першин П.М.* Нариси аграрної революції в Росії. – К., 1959. – 420 с.
- 3.216. *Пешехонов А.В.* Земельные нужды деревни и основные задачи аграрной реформы / А.В. Пешехонов. – СПб.: Тип. Н.Н. Клобукова, 1906. – 160 с.
- 3.217. *Погребінський О.* Столипінська реформа на Україні / О. Погребінський. – Х.: Пролетар, 1931. – 127 с.
- 3.218. *Пойда Д.П.* Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866 – 1900 гг.) / Д.П. Пойда. – Д.: Изд-во Днепропетр. горн. ин-та им. Артема, 1960. – 488 с.
- 3.219. *Реєнт О.П.* Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.) / О.П. Реєнт. – К.: Ін-т історії НАН України, 2003. – 340 с.
- 3.220. *Реєнт О.П., Сердюк О.В.* Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861 – 1914 рр.) / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк. – К.: Ін-т історії України, 2011. – 365 с.
- 3.221. *Рихтер, Д.И.* Задолженность частного землевладения. Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства: моногр. – СПб., 1897. – 500 с.

3.222. *Романюк Н.Й.* Сільські підприємці і підприємництво в Україні: 1861 – 1914 рр.: монографія / Н. Й. Романюк. – Житомир: Полісся, 2012. – 597 с.

3.223. *Рудченко И.Я.* Записка о землевладении в Юго-Западном крае: обзор законодательства и фактического положения / И. Рудченко. – К.: Типография Штаба Киевского Военного Округа, 1882. – 180, приложения на 48 с.

3.224. *Салтыков А.А.* Голодная смерть под фирмой дополнительного надела. К критике аграрного вопроса. – Спб., 1906. – 118 с.

3.225. *Сарбей В.Г.* Національне відродження України / В.Г. Сарбей / Україна крізь віки: Т.9. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.

3.226. *Святловский В. В.* Мобилизация земельной собственности в России: (1861 – 1908 г.) / В. В. Святловский. – 2-е изд., пересмотр. и доп. – Спб., 1911. – 150 с.

3.227. *Сельское хозяйство Украины.* – Х., 1923. – 232 с.

3.228. *Слабченко М.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття: В 2-х т. / М. Слабченко. – Т.1. – Одеса: Держ. вид-во України, 1925. – 318 с.

3.229. *Степанишина О.* Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їхніх маєтках. – К., 1930р. – 186 с.

3.230. *Сусоров С.В.* Аграрне питання в Україні: причини, прояви, шляхи розв'язання (кінець XIX – початок XX ст.) / С. В. Сусоров. – Херсон, 1997. – 38 с.

3.231. *Тарасюк Д.А.* Поземельная собственность в пореформенной России: Источниковедческое исследование по переписи 1877 – 1878 гг. – М., 1981. – 129 с.

3.232. *Тарновский, К.Н.* Социально-экономическая история России, нач. XX в.: Советская историография середины 50 – х – 60 – х годов / К. Н. Тарновский. – М.: Наука, 1990. – 290 с.

- 3.233. *Теличук П.П.* Економічні основи аграрної революції на Україні / П.П. Теличук. – К.: Вид-во Київського ун-ту., 1973. – 189 с.
- 3.234. *Темірова Н. Р.* Поміщики України в 1861 – 1917рр.: соціально-економічна еволюція / Н.Р. Темірова. – Донецьк: ДонНУ., 2003. – 319 с.
- 3.235. *Теплицький В.П.* Реформа 1861р. і аграрні відносини на Україні (60 – 90 – ті рр. XIX ст.) / В.П. Теплицький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 305 с.
- 3.236. *Фаас В.В.* Леса и экспортная лесная торговля Юго-Западного края. – Спб.: РЭП., 1913. – 325 с.
- 3.237. *Хромов, П. А.* Экономическое развитие России в XIX – XX веках : 1800 – 1917 гг. / П.А. Хромов. – М. :Государственное изд-во политической литературы, 1950. – 551 с.
- 3.238. *Челинцев А.Н.* Русское сельское хозяйство перед революцией. – М.: Новый агроном, 1928. – 229 с.
- 3.239. *Шевченко В.М.* Земельний ринок України (1861 – 1917 рр.): Монографія / В.М. Шевченко. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2010. – 344 с.
- 3.240. *Шульгин В.* Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838 – 1863). – К.: Тип. у-та., 1864. – 254 с.
- 3.241. *Щербак Н.О.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / Н. Щербак. – К.:ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.
- 3.242. *Янсон, Ю. Э.* Влияние реформы 1861 года на сельское хозяйство и хлебную торговлю в Юго-западных губерниях: Читано в торжественном собрании В. Э. Общества 31 октября 1868 г. – Спб.:Типография Товарищ. «Общественная Польза». – 1868, – 20 с.
- 3.243. *Янсон Ю. Э.* Сравнительная статистика России и западно-европейских государств / Ю. Э. Янсон. – Т. 2. – Отд. 1. – Спб., 1878 – 1880. – 856 с.

4. Статті, матеріали конференцій

4.244. *Анфимов А. М.* К вопросу об определении экономических типов землевладельческого хозяйства (конец XIX – начало XX вв.) / А.М. Анфимов // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянского и революционного движения в России. – М., 1961. – С. 362 – 379.

4.245. *Анфимов А. М.* Помещичье хозяйство России в годы Первой мировой войны / А.М. Анфимов // Исторические записки. – М., 1957. – Т. 60. – С. 124 – 142.

4.246. *Анфимов А. М.* Хозяйство крупного помещика в XX в. / А.М. Анфимов // Исторические записки. – М., 1962. – Т. 71. – С. 43 – 77.

4.247. *Анфимов А. М.* Частновладельческое лесное хозяйство в России в конце XIX – начале XX вв. / А.М. Анфимов // Исторические записки. – М., 1958. – Т. 63. – С. 244 – 258.

4.248. *Донік О. М.* Промислове підприємництво дворянства в Україні (1861 – 1900 рр.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – № 12. – С. 118 – 121.

4.249. *Донік О. М.* Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки / О. М. Донік // Український історичний журнал. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – № 5. – С. 18 – 41.

4.250. *Десятніков І.В.* Особливості використання найманої праці у сільському господарстві Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. / І.В. Десятніков // Україна соборна: зб. наук. статей. – К.: Інститут історії НАН України, 2006. – Вип. 4. – Т.1. – С. 297 – 301.

4.251. *Елисеєва Н. В.* Новый источник по истории помещичьего хозяйства Европейской России конца XIX – начала XX в. / Н.В. Елисеєва // История СССР. – 1976. – № 5. – С. 93 – 98.

4.252. *Иванов Л. М.* Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905–1907 гг. / Л.М. Иванов // Исторические записки. – М., 1957. – Т. 60. – С. 187 – 214.

4.253. *Иванов Л.М.* О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине к концу XIX в. / Л.М. Иванов // Вопросы истории сельского хозяйства и революционного движения в России. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 312–337.

4.254. *Иванова Л.Г.* Деякі питання соціально-економічного становища селян Правобережної України у XVIII ст. в дожовтневій історичній літературі / Л.Г. Иванова // Український історичний журнал. – К.: Інститут історії України НАН України, 1987. – № 8. – С. 55 – 64.

4.255. *Ковальченко И.Д.* Соотношение крестьянского и помещичьего хозяйства в земледельческом производстве капиталистической России / И.Д. Ковальченко // Проблемы социально-экономической истории России. – М., 1971. – С. 171 – 194.

4.256. *Ковальченко И.Д.* Массовые источники по истории помещичьего хозяйства России конца XIX – начала XX века / И.Д. Ковальченко // Аграрный строй России второй половины XIX – начала XX в. – М., 2004. – С. 94 – 113.

4.257. *Лобко О.А.* Питання дворянського землеволодіння на Правобережжі в Російському законодавстві / О.А. Лобко // Магістеріум: зб. наук. праць Національного університету «Києво-Могилянська академія». – Вип. 28: Історичні студії / відп. ред. і упор. В.О. Щербак, Г. В. Боряк, В.А. Брехуненко. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 14 – 23.

4.258. *Лобко О.А.* Теплицько-Бубновецько-Ситковецький маєток родини Потоцьких XIX – початку XX ст. / О.А. Лобко // Наукові записки НаУКМА. – Т. 52. – К., 2006. – С. 18 – 25.

4.259. *Макарчук Я.* Серый, степной скот / Я. Макарчук // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 7 февраля 1913 г. – С. 1 – 23.

4.260. *Марочко В.І.* Соціально-правовий статус колишніх поміщиків в УСРР 1920 – х рр. / В.І. Марочко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 18. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 244 – 255.

4.261. Мельник Л.Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60 – 90 – ті роки ХІХ ст.) / Л.Г. Мельник // Український історичний журнал. – К.: Інститут історії України НАН України, 1974. – С.73–79.

4.262. *Минарик Л. П.* Об уровне развития капиталистического земледелия в крупном помещицьем хозяйстве Европейской России конец ХІХ – начало ХХ вв. / Л.П. Минарик // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Кишинев, 1966. – С. 515 – 626.

4.263. *Минарик Л. П.* Происхождение и состав земельных владений крупнейших помещиков России конца ХІХ – начала ХХ в. / Л.П. Минарик // Материалы по истории сельского хозяйства СССР. – М., 1965. – С. 356 – 395.

4.264. *Минарик Л. П.* Статистика землевладения 1905 года как источник по изучению крупного помещицкого землевладения России в начале ХХ века / Л.П. Минарик // Малоисследованные источники по истории СССР ХІХ – ХХ вв. – М., 1964. – С. 56 – 73.

4.265. *Мордвінцев В.М.* Земельна реформа Столипіна та її вплив на землеустрій в Україні: (сучасний погляд на події) / В.М. Мордвінцев, В.Ф. Мордвінцева // Державний інформаційний бюлетень про приватизацію / Фонд державного майна України. – Київ, 2001. – № 11. – С. 32 – 34.

4.266. *Мочернюк Я.М.* Землеробський реманент у сільськогосподарському виробництві поміщиків Київської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Я.М. Мочернюк // Політологія, філософія, соціологія: контури міждисциплінарного перетину: матеріали ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15 – 16 жовтня 2015 р.) / за заг. ред. д. політ. наук., проф. Д.В. Яковлева. – Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2015. – С. 107 – 110.

4.267. *Мочернюк Я.М.* Іпотечне кредитування поміщиків Київської губернії у пореформений період / Я.М. Мочернюк // «EVROPSKÝ FILOZOFICKÝ A HISTORICKÝ DISKURZ». – Praha, 2016. – VoI. 2, Is. 4. – P. 35 – 42

4.268. *Мочернюк Я.М.* Маєток поміщика Київської губернії у пореформений період: економічна характеристика та ефективність господарства / Я.М. Мочернюк // Придніпровські соціально-гуманітарні читання. Матер. III всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю (м. Дніпропетровськ, 29 листопада 2014 р.): у 4-х частинах. – Д.: ТОВ «Інновація», 2014. – Ч.2. – С. 51 – 54

4.269. *Мочернюк Я.М.* Організація господарств польських поміщиків Київської губернії другої половини XIX початку XX ст. / Я.М. Мочернюк // Гадяцька угода 1658 р. в контексті польсько-українських історичних взаємин [збірник наукових праць]. – Житомир, 2013. – С. 119 – 124.

4.270. *Мочернюк Я.М.* Оренда землі у поміщицьких маєтках Київської губернії друга половина XIX початку XX ст. / Я.М. Мочернюк // Науковий часопис: [збірник наукових статей]. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2012. – Випуск IX (9). (Серія 6: Історичні науки). – С. 156 – 160.

4.271. *Мочернюк Я.М.* Основні тенденції розвитку тваринництва у Київській губернії у пореформений період / Я.М. Мочернюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 27 – 30.

4.272. *Мочернюк Я.М.* Особливості нормативно-правового регулювання поміщицького землеволодіння в Київській губернії у пореформений період / Я.М. Мочернюк // Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О.В. Потильчак, І.Г. Ветров, О.О. Сушко. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2013. – С. 142 – 152.

4.273. *Мочернюк Я.М.* Особливості розвитку підприємництва в лісовому господарстві поміщиків Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. / Я.М. Мочернюк // Науковий діалог «Схід-Захід». Матер. III всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю (м. Кам'янець-Подільський, 7 червня 2014 р.) : у 4-х частинах. – Д.: ТОВ «Інновація», 2014. – Ч.2. – С. 24 – 28.

4.274. *Мочернюк Я.М.* Поміщики Київської губернії у торгівельно-фінансовому підприємстві (друга половина XIX – початок XX ст.) / Я.М. Мочернюк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2016. Вип. 114 (№11) – С. 16 – 19.

4.275. *Мочернюк Я.М.* Розвиток борошномельної промисловості у маєтках Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. / Я.М. Мочернюк // «Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Херсон, 25 – 26 вересня 2015 р. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. – С. 65 – 69.

4.276. *Мочернюк Я.М.* Розвиток підприємництва в цукровій промисловості поміщицьких маєтків Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. / Я.М. Мочернюк // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук. Матер. IV всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю (м. Дніпропетровськ, 15 липня 2014 р.) : у 2-х частинах. – Д.: ТОВ «Інновація», 2014. – Ч.1. – С. 179 – 182.

4.277. *Мочернюк Я.М.* Розвиток польового господарства в поміщицьких маєтках Київської губернії в 1861 – 1917 рр. / Я.М. Мочернюк // Молодий вчений : науковий журнал. – 2016. – № 12.1 (40) (грудень). – С. 271 – 274.

4.278. *Мочернюк Я.М.* Розвиток системи польського землеволодіння на Київщині після Січневого повстання 1863 р. / Я.М. Мочернюк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2014. Вип. 80 (№1) – С. 95 – 98.

4.279. *Мочернюк Я.М.* Розвиток цукрового виробництва та винокурної промисловості в поміщицьких маєтках Київської губернії в 1861 – 1917 рр. / Я.М. Мочернюк // Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О.В. Потильчак, І.Г. Ветров, О.О. Сушко. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2014. – Випуск 2 (6). – С. 106 – 114.

4.280. *Мочернюк Я.М.* Роль польських поміщиків в розвитку підприємництва в Київській губернії у пореформений період» / Я.М. Мочернюк // «Sciences of Europe». – Praha, 2016. – VoI. 3, No 9 (9). – P. 13 – 16.

4.281. *Островский М.М.* Дворянство и земельный кредит в начале XX в. / М.М. Островский // Проблемы отечественной истории. Сб. статей аспирантов и соискателей. – М., 1976. – Вып.1. – С. 156 – 170.

4.282. *Островский М.М.* Земская статистика помещичьего хозяйства как исторический источник / М.М. Островский // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1978. – Т.10. – С. 285 – 296.

4.283. *Пилипенко О.* Экспорт лісу та продукції деревообробної промисловості з України наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. Пилипенко // Київська старовина, 2006. – Вип. 5. – С. 36 – 41.

4.284. *Пилипенко О.* Місце українського селянства у зовнішній торгівлі Росії наприкінці XIX – на поч. XX ст. / О.Пилипенко // Київська старовина, 2005. – № 4. – С. 31 – 40.

4.285. *Попова Р.С.* Помещичье предпринимательство в период кризиса феодально-крепостнических отношений / Р.С. Попова // Актуальные проблемы аграрной истории Украинской ССР. – Днепропетровск, 1981. – С. 146 – 153.

4.286. *Присяжнюк Ю.П., Горенко Л.М.* Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. – 1905 р.) / Ю.П. Присяжнюк, Л.М. Горенко // Український історичний журнал. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – № 5. – С.88 – 96.

4.287. *Проскуракова Н. А.* Земельный кредит, помещичье землевладение и хозяйство в начале XX в. / Н.А. Проскуракова // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2000. – С. 216 – 219.

4.288. *Проскуракова Н.А.* Земельный кредит и система ведения помещичьего хозяйства в России в конце XIX века / Н. А. Проскуракова // Отечественная история. – 1994. – № 1. – С.43 – 56.

4.289. *Проскуракова Н.А.* Размещение и структура дворянского землевладения Европейской России в конце XIX – начале XX вв. / Н.А. Проскуракова // История СССР. – 1973. – №1. – С. 55 – 75.

4.290. *Садовский В.* Русское землевладение в Правобережной Украине / В. Садовский // Украинская жизнь. – 1913. – № 1. – С.45 – 58.

4.291. *Селунская Н.Б.* Источниковедческие проблемы в изучении помещичьего хозяйства России конца XIX – начала XX в. / Н.Б. Селунская // История СССР. – 1973. – №6. – С. 81 – 95.

4.292. *Степанов В. Л.* Крестьянская реформа 1861 г. в историографии ФРГ / В.Л. Степанов // Россия XIX – XX вв.: взгляд зарубежных историков. – М., 1996. С. 21 – 43.

4.293. *Темірова Н.Р.* Реформа 1861р. через призму поглядів іноземних дослідників / Н.Р. Темірова // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – Вип. 18. – С. 72 – 77.

4.294. *Трубчанінов М. А.* Землеробський реманент в соціально-економічному розвитку Російської імперії (друга половина XIX – початок XX століття) / М. А. Трубчанінов // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Історія та географія». – 2013. – Вип. 48. – С. 72 – 76.

5. Дисертації

5.295. *Горбаньов В. В.* Поміщицьке господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.: дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук.: 07.00.01 «Історія України» / Валерій Вікторович Горбаньов. – Харків, 2005. – 182 с.

5.296. *Горенко Л. М.* Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. (на матеріалах Кам'янського маєтку Давидових): дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук.: 07.00.01 «Історія України» / Леся Михайлівна Горенко. – Черкаси, 1997. – 170 с.

5.297. *Кривошея І.І.* Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії): дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук.: 07.00.01 «Історія України» / Ігор Іванович Кривошея – Умань, 1997. – 268 с.

5.298. *Лобко О.А.* Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1831 – 1917 років (за матеріалами володінь графів Потоцьких): дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук.: 07.00.01 «Історія України» / Оксана Анатоліївна Лобко. – Київ, 2008. – 275 с.

5.299. *Нікітін Ю.О.* Зміни в становищі сільського і міського населення Київської і Чернігівської губерній після реформи: дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук.: 07.00.01 «Історія України» / Юрій Олександрович Нікітін. – Київ, 2004. – 296 с.

5.300. *Рудь О. М.* Панська садиба на Правобережній Україні: економічний та соціально-культурний аспекти (друга пол. XIX – поч. XX ст.): дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук.: 07.00.01 «Історія України» / Олег Миколайович Рудь – Переяслав-Хмельницький, 2013. – 211 с.

5.301. *Ткаченко О. В.* Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні (1861 – 1917 рр.): дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук.: 07.00.01 «Історія України» / Олеся Віталіївна Ткаченко. – Київ, 1998. – 220 с.

5.302. *Ярославська Л. П.* Інтенсифікація сільського господарства Правобережної України в кінці XIX – на початку XX століття: дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук.: 07.00.01 «Історія України» / Лариса Петрівна Ярославська. – Черкаси, 2011. – 213 с.

6. Електронні ресурси

6.303. *Мордвінцев В.М.* Земельна реформа Столипіна та її вплив на Україну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://intkonf.org/mordvintsev-vm-zemelna-reforma-stolipina-ta-yiyi-vpliv-na-ukrayinu/> (дата звернення 15.07.2016 р.)

ДОДАТКИ

Додаток А

Карта Київської губернії за 1903 р. [81, арк. 1]

ДОДАТОК Б
ДВОРЯНСЬКО-ПОМІЩИЦЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ
КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Додаток Б. 1

**Питома вага дворянсько-поміщицького землеволодіння Київської
губернії у 1905 р. [148]**

<i>Повіти</i>	<i>Площа землеволодіння (дес.)</i>			<i>Питома вага поміщицького землеволодіння (у %)</i>	
	<i>загального</i>	<i>приватного</i>	<i>поміщицького</i>	<i>у загальному</i>	<i>у приватному</i>
Київський	511042	199935	136577	26,7	68,3
Бердичівський	312301	169983	830762	41,9	76,9
Васильківський	376762	111941	103577	27,5	92,5
Звенигородський	303066	128427	104236	34,4	81,1
Канівський	299815	111092	90990	30,4	81,9
Липовецький	270652	148349	116009	42,9	78,2
Радомишльський	830521	466023	273784	32,2	58,8
Сквирський	332161	180739	131183	39,5	72,6
Таращанський	305469	129057	98388	32,2	76,2
Уманський	400515	153978	122859	30,7	79,8
Черкаський	372655	174257	141490	38,0	81,2
Чигиринський	288682	118695	78125	27,1	65,8
Всього	4623641	2092476	1527980	33,0	73,0

Додаток Б. 2

Розподіл дворянського землеволодіння в Київській губернії за розмірами володінь у 1877 – 1905 рр. [148]

<i>Групи володінь дес.</i>	<i>1877 р.</i>				<i>1905 р.</i>				<i>В середньому дес.</i>	
	<i>кількість власників</i>		<i>кількість землі</i>		<i>кількість власників</i>		<i>кількість землі</i>		<i>1877 р.</i>	<i>1905 р.</i>
	<i>абс.</i>	<i>%</i>	<i>дес.</i>	<i>%</i>	<i>абс.</i>	<i>%</i>	<i>дес.</i>	<i>%</i>		
До 100	400	24,9	12146	0,7	1446	51,0	29799	2,0	30,4	20,6
100 – 500	446	27,7	128710	7,0	564	19,9	153596	10,0	288,6	272,3
500 – 1000	323	20,0	235824	12,8	403	14,2	290910	19,0	730,1	721,8
Більше 1000	440	27,4	1457205	79,5	424	14,9	1054675	69,0	331,8	2487,4
Всього по губернії	1609	100	1833885	100	2837	100	1527980	100	1139,8	538,6

Додаток Б. 3

Розподіл дворянського землеволодіння в повітах Київській губернії за розмірами володінь у 1877 – 1905 рр. [148]

<i>Повіти</i>	<i>Кількість маєтків</i>	<i>Маєтки до 100 дес. в % (дрібні)</i>	<i>Середні володіння від 100 до 1000 дес.</i>	<i>Великі володіння від 1000 дес.</i>	<i>Середній розмір маєтку</i>	<i>% маєтків до їх загального числа</i>	
						<i>1887</i>	<i>1905</i>
Київський	551 (136527 дес.)	77,7	17,2	5,1	247,9	32,4	28,3
Бердичівський	349 (130762 дес.)	42,1	46,7	11,2	874,7	58,3	31,9
Васильківський	140 (103577 дес.)	32,9	35,7	31,4	739,8	26,3	22,6
Звенигородський	118 (104236 дес.)	25,4	35,6	39,9	883,4	36,1	22,7
Канівський	93 (90990 дес.)	31,2	47,3	21,5	978,4	13,3	11,3

Продовж. додатку Б.3

Липовецький	240 (116009 дес.)	38,8	47,1	14,1	483,4	32	23,7
Радомишльський	672 (273784 дес.)	70,2	21	8,8	407,4	36,4	23,5
Сквирський	193 (131183 дес.)	26,4	49,8	23,8	679,7	53,2	33,0
Таращанський	150 (98388 дес.)	22,7	53,3	24,0	655,9	27,7	26,9
Уманський	122 (122859 дес.)	27	50,9	22,1	1007	24,5	19,9
Черкаський	81 (141490 дес.)	39,5	33,3	27,2	1746	15,5	12,1
Чигиринський	128 (78125 дес.)	39,8	42,2	18,0	610,4	22,1	26,5
Всього	2837 (1527980 дес.)	51	34,1	14,9	538,6	31,3	23,2

Додаток Б. 4
Площа дворянського землеволодіння Київської губернії
у 1877 – 1905 рр. [148]

<i>Повіти</i>	<i>Кількість землі (дес.)</i>			<i>Скорочення дворянського землеволодіння (1877 р.=100%)</i>	
	<i>1877 р.</i>	<i>1887 р.</i>	<i>1905 р.</i>	<i>1887 р.</i>	<i>1905 р.</i>
Київський	173262	165117	136527	95,3	78,8
Бердичівський	149510	152353	130762	102,0	87,4
Васильківський	113616	92194	103577	81,1	91,2
Звенигородський	113946	105898	104236	93,0	91,5
Канівський	99358	95855	90990	96,5	91,6
Липовецький	128084	126314	116009	98,6	90,6
Радомишльський	374904	357827	273784	95,4	73,0
Сквирський	162122	150816	131183	93,0	80,1
Таращанський	159078	110094	98388	69,2	61,8
Уманський	144752	131669	122899	91,0	85,0
Черкаський	146711	138311	141490	94,3	96,4
Чигиринський	108512	118054	78123	108,8	72,0
Всього по губернії	1833885	1739502	1527980	94,8	83,3

Додаток Б. 5

Дворянське землеволодіння Київської губернії за розмірами володінь
у 1905 р. [148]

<i>Розміри володінь (дес.)</i>	<i>Кількість володінь</i>		<i>Кількість землі (дес.)</i>	
50 – 100	216	13,4%	15901	1,0%
100 – 200	200	12,4%	29433	1,9%
200 – 300	140	8,7%	34685	2,3%
300 – 400	120	7,5%	41268	2,7%
400 – 500	104	6,5%	47212	3,2%
500 – 1000	403	25,1%	290910	19,2%
1000 – 2000	303	18,8%	417535	27,6%
2000 – 3000	61	3,8%	145117	9,6%
3000 – 4000	25	1,6%	86503	5,7%
4000 – 5000	12	0,7%	53978	3,6%
5000 – 10000	8	0,6%	58347	3,8%
Більше 10000	15	0,9%	293195	19,4%
Всього по губернії	1607	100%	1514082	100%

Додаток В

**Орендовані землі, які відводилися під посів цукрового буряку у
Київській губернії (1885 р.) [133]**

<i>Повіти</i>	<i>Загальна кількість бурякових плантацій</i>	<i>В тому числі на орендованих землях</i>	<i>Загальна кількість десятин орної землі в орендованих маєтках</i>	<i>Кількість землі в орендованих маєтках під посівами буряку (дес.)</i>
Уманський	38	17	11023	995
Звенигородський	78	29	24087	2492
Чигиринський	57	24	11016	1399
Черкаський	73	42	29020	5126
Канівський	120	64	36904	5185
Таращанський	99	69	43507	4969
Липовецький	102	63	37375	3881
Бердичівський	108	71	40060	5214
Сквирський	101	73	52024	7106
Васильківський	92	54	37720	3912
Київський	38	25	17255	2923
Радомишльський	10	4	1714	230
Всього по губернії	919	538	341905	42430

Додаток Д

Застава землі у Дворянському земельному банку з 1886 – 1891 рр.,
1899 р., 1914 р. [41]

<i>Повіти</i>	<i>Кількість заставлених маєтків</i>	<i>Площа заставленої землі (дес.)</i>	<i>Сума виданих позик (крб.)</i>
<i>1886 – 1891 рр.</i>			
Київський	28	26036	832800
Радомишльський	15	32080	286100
Васильківський	1	1803	130000
Сквирський	17	18023	824900
Бердичівський	20	21452	1156200
Липовецький	12	9497	532400
Таращанський	3	2244	158200
Уманський	5	4227	318700
Звенигородський	21	79597	5637900
Чигиринський	20	21871	1790700
Черкаський	17	52243	6145500
Канівський	21	24078	3125900
Всього по губернії	180	293151	20939300
<i>1899 р.</i>			
Бердичівський	3	2369	196200
Васильківський	2	1492	130400
Звенигородський	2	1576	93600
Канівський	8	7453	551900
Київський	8	19471	1073940
Липовецький	2	1039	84800
Радомишльський	5	6332	172750

продовж. додатку Д

Сквирський	3	2082	189600
Таращанський	3	2118	209300
Уманський	1	1102	147900
Черкаський	1	72	5700
Чигиринський	3	1277	72500
Всього по губернії	41	46383	2928590
<i>1914 р.</i>			
Київський	44	34142	2532200
Радомишльський	52	48245	1353800
Уманський	13	26859	1940200
Липовецький	28	24610	2952400
Сквирський	38	38155	3731800
Чигиринський	38	56905	6992200
Бердичівський	54	33922	3899700
Васильківський	9	50598	8427000
Звенигородський	24	53253	8219400
Канівський	21	23822	3295600
Таращанський	21	15676	1354700
Черкаський	25	99179	9984900
Всього по губернії	367	475366	54683900

Додаток Е

**Застава землі в Київському та Полтавському акціонерних банках
1885 – 1915 рр. [123]**

<i>Роки</i>	<i>Кількість заставлених маєтків</i>	<i>% пит. ваги</i>	<i>Кількість заставленої землі (тис. дес.)</i>	<i>%</i>	<i>Оцінка заставленої землі (тис. крб.)</i>	<i>%</i>	<i>Сума виданих позик (тис. крб.)</i>	<i>%</i>
Київський акціонерний банк								
1885	1255	5,8	962	4,2	55028	5,9	31091	5,8
1895	2193	2,2	1218	2,8	80945	3,9	46883	4,0
1905	3577	2,1	1306	2,4	112775	3,2	64453	3,1
1915	5022	1,0	1284	2,0	156128	2,9	89023	2,6
Полтавський акціонерний банк								
1885	1588	7,3	672	2,9	37813	4,1	21290	4,0
1895	4944	4,9	672	9,9	89623	4,3	46520	4,0
1905	9119	5,4	1287	2,3	104832	3,0	58559	2,8
1915	12270	2,4	1299	2,1	179481	3,4	107654	3,0

Додаток Е. 1

Стан різних типів маєтків (за розмірами) в загальній площі земель, заставлених у Київському акціонерному банку в 1885 і 1897 рр. [146]

<i>Величина маєтків</i>	<i>На 1. 01. 1885 р.</i>			<i>На 1. 01. 1897 р.</i>		
	<i>Кількість маєтків</i>	<i>Кількість землі (тис. дес.)</i>	<i>%</i>	<i>Кількість маєтків</i>	<i>Кількість землі (тис. дес.)</i>	<i>%</i>
до 100 дес.	189	8,4	0,9	798	34,5	2,7
100 – 500 дес.	457	129,0	13,4	457	129,0	13,4
500 – 1000 дес.	333	248,5	25,8	333	248,5	25,8
більше 1000 дес.	276	576,4	59,9	368	708,9	56,3
1000 – 5000 дес.	266	489,7	50,9	350	511,8	40,6
більше 5000 дес.	10	86,7	9,0	18	197,1	15,7
більше 10000 дес.	3	44,6	4,6	7	126,4	10,0
Всього	1255	962,3	100	2697	1259,9	100

Додаток Ж

Продаж землі в Київській губернії дворянами у 1894 р. [144]

<i>Розміри проданих маєтків</i>	<i>Кількість продавців – дворян</i>	<i>Кількість проданої землі (в дес.)</i>	<i>Вартість землі (в крб.)</i>	<i>Вартість 1 дес. (в крб.)</i>
до 50 дес.	197	1914,6	252371	132,0
50 – 100 дес.	17	1214,6	163492	131,7
100 – 250 дес.	23	3620,7	353778	97,7
250 – 500 дес.	12	4278,6	332691	77,7
500 – 1000 дес.	12	8084,3	814620	100,7
1000 – 2000 дес.	3	5223	544100	104,2
2000 – 3000 дес.	–	–	–	–
3000 – 4000 дес.	1	3750,4	120000	
4000 – 5000 дес.	–	–	–	
5000 – 10000 дес.	1	6723,4	313000	
більше 10000 дес.	–	–	–	–
Всього	266	34809,6	2396362	68,8

Додаток Ж. 1

Купівля землі дворянами в Київській губернії у 1894 р. [144]

<i>Розміри куплених володінь</i>	<i>Кількість покупців – дворян</i>	<i>Кількість купленої землі (в дес.)</i>	<i>Вартість землі (в крб.)</i>
до 50 дес.	31	229,2	71528
50 – 100 дес.	2	168,4	23295
100 – 250 дес.	3	436,2	77600
250 – 500 дес.	8	2825,2	255788
500 – 1000 дес.	9	5649,2	543120
1000 – 2000 дес.	2	2113,7	71139
2000 – 3000 дес.	–	–	–
3000 – 4000 дес.	1	3750,4	112000
4000 – 5000 дес.	–	–	–
5000 – 10000 дес.	1	6723,4	313000
більше 10000 дес.	–	–	–
Всього	57	21895,7	1477470

Додаток Ж. 2

Вартість землі в Київській губернії (1860 – 1889 рр.) [147]

Повіти	Ціна 1 дес. землі при покупці цілим маєтком								Оцінка Дворянським і Селянським земельними банками	Середня ціна 1 дес. у 1887 р. на основі нотар. актів
	1860 – 1870 рр.		1870 – 1880 рр.		1883 р.		1889 р.			
	сер.	кол.	сер.	кол.	сер.	кол.	сер.	кол.		
Чорноземні повіти										
Канівський	–	50 – 60	–	75 – 125	180	150 – 300	197	19 – 200	100	191,12
Звенигородський	50	40 – 70	95	75 – 125	150	100 – 185	175	150 – 200	50,85	184,45
Бердичівський	45	24 – 80	95	60 – 120	125	70 – 150	–	–	60,85	99,20
Васильківський	40	30 – 50	90	50 – 120	132	100 – 180	122	100 – 150	40,85	127,38
Сквирський	65	46 – 80	100	80 – 120	130	100 – 160	160	140 – 200	406585	149,54

продовж. додатку Ж. 2

Таращанський	–	60	–	100	142	120 – 180	152	120 – 200	80	187,60
Уманський	–	60	–	–	–	120 – 150	154	120 – 200	50,80	66,76
Липовецький	65	50 – 80	–	100 – 120	135	120 – 150	134	120 – 175	80	138,78
Черкаський	–	65	70	30 – 105	147	135 – 150	177	120 – 230	206090	89,55
Чигиринський	45	30 – 60	80	40 – 120	145	100 – 180	171	150 – 200	206090	152,05
По групі	52	24 – 80	90	30 – 125	142	70 – 300	154	70 – 230	–	134,96
Нечорноземні повіти										
Радомишльський	–	–	–	–	55	45 – 80	–	60 – 150	102530	26,62
Київський	–	35	–	–	–	460 – 208	–	100	154090	88,54

Додаток 3

**Забезпеченість маєтків Київської губернії сільськогосподарським
реманентом та робочою худобою (1886 – 1891 рр., 1899 р.) [115]**

<i>Повіти</i>	<i>Роки</i>	<i>Маєт- ки</i>	<i>Кількіс- ть ріллі (дес.)</i>	<i>Вартість інвентаря (в руб.)</i>			
				<i>худо- би</i>	<i>на 1 дес.</i>	<i>с/г машин</i>	<i>на 1 дес.</i>
Київський повіт	1886	1	388,7	1710	4,39	700	1,79
		2	94	1600	17,02	662	7,04
	1887	1	159,9	3080	19,25	2371	14,80
		2	490	2800	0,81	2191	0,90
		3	260	398	7,30	475	0,56
		4	159	1900	17,61	146	13,75
	1888	1	1582,4	2025	1,28	–	–
	1889	1	402,3	2201	5,47	2786	6,90
		2	389,4	2060	5,29	–	–
		3	569,2	–	–	450	0,78
		4	158,3	805	5,47	–	–
	1890	1	375,6	2335	6,21	1301	3,43
	1891	1	1346,2	–	–	300	0,20
		2	360,9	1155	3,19	892	2,50
	1899	1	1300	40510	31,16	29600	22,7
		2	82,9	630	3,35	295	7,59
		3	2313,8	39860	17,22	30890	13,34
		4	39	1116	28,61	1200	30,76
Радомишльський повіт	1887	1	145,2	470	3,24	–	–
		2	244,7	821	3,35	91	0,35
		3	394,3	2350	5,96	400	1,01
		4	551,3	5500	9,98	4548	8,24
		5	203	615	3,02	150	0,73
	1888	1	960	1320	1,37	630	0,66
	1891	1	922,2	7835	8,49	7000	7,60

продовж. додатку 3

		2	290,1	4500	15,51	5630	19,40
		3	270,7	750	2,76	215	0,80
		4	424,6	3590	8,44	1505	3,60
		5	87,5	280	3,21	90	1,02
	1899	1	373	7440	17,74	2530	19,15
		2	890	91,50	10,28	5082	5,70
Сквирський повіт	1886	1	1127,7	6520	5,78	2250	2,0
		2	1347,6	–	–	436	0,32
		3	482,3	650	1,34	–	–
	1887	1	512	4748	9,27	7435	14,70
		2	413	–	–	1800	4,33
	1889	1	1127	–	–	9950	8,80
	1890	1	500,1	6000	12	3820	7,6
		2	493,3	4748	9,63	7435	15,0
	1891	1	472,3	4400	9,32	1800	3,83
		2	1130,8	6250	5,52	10205	8,0
		3	563,8	5355	9,49	–	–
Бердичівський повіт	1886	1	2644,5	7420	2,8	5135	1,82
		2	352,8	3900	11	7612	21,5
	1888	1	1160,5	9600	8,27	7834	6,7
		2	821	–	–	800	0,9
		3	170,5	1215	7,14	280	1,74
	1889	1	59,1	–	–	300	5,06
		2	629,3	4620	7,34	3548	5,62
	1890	1	505,5	2780	5,5	2875	5,74
		2	993,7	1440	1,44	1200	1,23
		3	1131,2	5400	4,77	7400	6,50
		4	1026,5	–	–	9200	8,93
		5	428,4	2700	6,30	1760	3,64
	1891	1	658,7	6790	10,3	7435	11,28
	1899	1	994,5	1720	1,73	11000	12,05

продовж. додатку 3

Липовецький повіт	1886	1	740,5	6800	9,18	6450	8,75
	1887	1	559,1	2700	4,83	3065	5,42
		2	412,1	560	1,35	–	–
	1888	1	617	–	–	800	1,29
		2	849,5	4255	5,01	2740	5,24
	1889	1	507,2	–	–	1376	2,70
	1891	1	195,5	3760	19,28	1456	7,42
	1899	1	528	4490	8,5	6250	11,70
Уманський повіт	1886	1	840,9	7820	9,29	6080	7,24
	1889	1	861,3	11957	13,88	10150	11,71
		2	892,2	12800	14,34	14667	16,44
Звенигородський повіт	1887	1	2104,2	20795	9,88	29516	13,52
		2	1377,1	14460	10,5	6725	4,0
		3	1342,6	15475	11,53	11520	8,73
		4	483,9	21538	44,5	20342	42,0
	1888	1	477,7	–	–	5000	10,45
	1889	1	1162,2	5495	4,72	7590	6,54
	1890	1	1606	11500	7,14	5095	3,15
		2	608,3	8800	14,47	7000	11,54
	1891	1	367,9	613	1,66	3540	9,55
		2	1070,4	8460	7,90	8000	7,42
Чигиринський повіт	1886	1	1087,9	23645	21,73	21885	20,15
		2	5193,2	84077	16,19	62792	12,17
	1887	1	394,6	1200	3,03	–	–
	1888	1	110,2	1320	12	895	8,10
		2	254,2	2830	11,14	615	2,44
	1889	1	328,6	3270	9,93	3400	10,35
	1890	1	1419,9	6876	4,84	6909	4,72
		2	1386,6	6142	4,42	8482	6,18

продовж. додатку 3

	1891	1	544,7	1995	3,66	5270	9,65
	1899	1	108	100	0,78	–	–
Черкаський повіт	1886	1	1863	96791	51,95	23000	12,35
		2	6504	241515	37,43	127763	19,62
		3	815,2	6930	8,50	3629	4,44
	1887	1	423,1	3080	7,28	3000	7,0
	1888	1	335,4	3240	9,67	800	2,45
		2	1036	7090	6,84	2956	2,87
	1889	1	11561,7	19244	1,66	91455	7,82
		2	490	3700	7,55	2005	4,05
	1890	1	423,1	3080	7,28	3000	7,08
		2	405,5	5000	12,34	880	2,15
		3	1036,2	7090	6,84	2955	2,84
	1891	1	490	4900	10	4150	8,53
		2	2978,7	24797	8,32	24165	8,04
Канівський повіт	1886	1	385	–	–	800	2,15
		2	411,5	–	–	507	1,25
	1887	1	418	3650	8,73	2943	7,04
	1889	1	429,3	3000	6,99	1496	3,56
		2	1078,9	11820	10,95	4730	4,40
	1890	1	453,1	2020	4,45	2629	5,84
		2	817,9	6215	7,59	4763	5,85
		3	469,1	2300	4,90	7940	16,90
	1891	1	8594,8	74195	8,63	83688	9,75
	1899	1	490	870	1,77	8500	17,30

Додаток И
Кількість робочих коней у приватних власників та селян Київської
губернії в 1885 р. [133]

<i>Повіти</i>	<i>Кількість поміщицьких коней</i>	<i>Кількість селянських коней</i>
Бердичівський	17277	24699
Васильківський	8361	36786
Звенигородський	7379	16356
Канівський	7804	13592
Київський	5784	22639
Липовецький	10188	28230
Радомишльський	14078	27101
Сквирський	13766	37944
Таращанський	9120	28231
Уманський	9472	37580
Черкаський	4818	6951
Чигиринський	4860	6699
Всього по губернії	112907	286808

Додаток К
Забезпечення селян надільною землею в Київській губернії
у 1877, 1905 рр. [148]

<i>Повіти</i>	<i>Надільна земля селян</i>					
	<i>1877 р.</i>			<i>1905 р.</i>		
	<i>Кількість дворів</i>	<i>Кількість землі (в дес.)</i>	<i>В середньому на 1 двір (в дес.)</i>	<i>Кількість дворів</i>	<i>Кількість землі (в дес.)</i>	<i>В середньому на 1 двір (в дес.)</i>
Київський	23758	213976	9,0	35916	234885	6,5
Бердичівський	15647	124584	7,8	22085	132139	6,0
Васильківський	24010	190057	7,9	27554	208135	7,6
Звенигородський	24919	146706	5,9	38947	148152	3,8
Канівський	26178	138375	5,3	25499	144800	5,7
Липовецький	16384	101490	6,2	20008	109870	5,5
Радомишльський	17490	276932	15,5	23952	322900	13,5
Сквирський	17394	136645	7,9	19675	141366	7,2
Таращанський	19819	131044	6,6	26730	144023	5,4
Уманський	30744	221418	7,2	58101	225145	3,9
Черкаський	28651	134662	4,7	32475	148477	4,6
Чигиринський	23633	632945	5,6	32011	146880	4,6
В губернії	268827	1945831	7,2	382958	2106781	5,8

Додаток Л

Поденна плата сільськогосподарським робітникам у Київській губернії у 1898 р. [158]

<i>Назва повітів</i>	<i>Поденна плата (в крб. і коп.)</i>									
	<i>Кінному робітнику</i>				<i>Пішому робітнику</i>				<i>Робітниці</i>	
	<i>На господарських харчах</i>		<i>На своїх харчах</i>		<i>На господарських харчах</i>		<i>На своїх харчах</i>		<i>На господарських харчах</i>	
	<i>Середня</i>	<i>Коливання</i>	<i>Сер.</i>	<i>Кол.</i>	<i>Сер.</i>	<i>Кол.</i>	<i>Сер.</i>	<i>Кол.</i>	<i>Сер.</i>	<i>Кол.</i>
Уманський	1.05	0.75 – 1.50	0.35	0.25 – 0.60	0.30	0.20 – 0.45	0.30	0.20 – 0.50	0.25	0.15 – 0.40
Звенигородський	1.05	1.20 – 1.50	0.35	0.30 – 0.35	0.30	0.25 – 0.30	0.30	0.20 – 0.30	0.25	0.15 – 0.30
Чигиринський	1.20	1.00 – 1.50	0.35	0.20 – 0.60	0.30	0.20 – 0.40	0.30	0.15 – 0.40	0.25	0.15 – 0.35
Липовецький	1.05	0.60 – 1.50	0.35	0.20 – 0.50	0.25	0.15 – 0.35	0.30	0.20 – 0.50	0.20	0.15 – 0.30
Київський	1.05	0.60 – 1.30	0.35	0.20 – 0.70	0.25	0.20 – 0.45	0.25	0.15 – 0.40	0.20	0.15 – 0.30
Черкаський	1.10	0.75 – 1.50	0.40	0.25 – 0.70	0.30	0.20 – 0.40	0.30	0.20 – 0.50	0.20	0.15 – 0.30
Бердичівський	1.30	1.00 – 1.50	0.45	0.20 – 0.55	0.35	0.20 – 0.50	0.40	0.20 – 0.55	0.35	0.20 – 0.50
Сквирський	1.10	0.50 – 1.50	0.40	0.25 – 0.60	0.35	0.20 – 0.50	0.35	0.20 – 0.60	0.30	0.20 – 0.40

продовж. додатку Л

Васильківський	<i>1.00</i>	<i>0.75 – 1.50</i>	<i>0.30</i>	<i>0.20 – 0.40</i>	<i>0.25</i>	<i>0.20 – 0.35</i>	<i>0.25</i>	<i>0.15 – 0.40</i>	<i>0.20</i>	<i>0.15 – 0.25</i>
Радомишльський	<i>1.10</i>	<i>0.75 – 1.50</i>	<i>0.40</i>	<i>0.20 – 0.60</i>	<i>0.35</i>	<i>0.20 – 0.50</i>	<i>0.25</i>	<i>0.15 – 0.35</i>	<i>0.20</i>	<i>0.10 – 0.25</i>
Канівський	<i>0.90</i>	<i>0.50 – 1.10</i>	<i>0.30</i>	<i>0.25 – 0.40</i>	<i>0.25</i>	<i>0.20 – 0.35</i>	<i>0.25</i>	<i>0.20 – 0.30</i>	<i>0.20</i>	<i>0.15 – 0.25</i>
Таращанський	<i>1.10</i>	<i>1.00 – 1.50</i>	<i>0.35</i>	<i>0.25 – 0.50</i>	<i>0.25</i>	<i>0.15 – 0.40</i>	<i>0.30</i>	<i>0.20 – 0.45</i>	<i>0.20</i>	<i>0.15 – 0.40</i>
По губернії	<i>1.10</i>	<i>0.50 – 1.50</i>	<i>0.35</i>	<i>0.20 – 0.70</i>	<i>0.30</i>	<i>0.15 – 0.50</i>	<i>0.30</i>	<i>0.15 – 0.60</i>	<i>0.25</i>	<i>0.10 – 0.50</i>

Додаток М
Розподіл поміщицької землі за угіддями в повітах Київської губернії
у 1881 р. [133]

<i>Повіти</i>	<i>Рілля</i>		<i>Садиба, городи</i>		<i>Луги</i>		<i>Вигоны</i>		<i>Ліс</i>	
	<i>дес.</i>	<i>%</i>	<i>дес.</i>	<i>%</i>	<i>дес.</i>	<i>%</i>	<i>дес.</i>	<i>%</i>	<i>дес.</i>	<i>%</i>
Уманський	115060	75,4	5234	3,4	7828	5,1	3123	2,1	21286	14,0
Звенигородський	86073	70,9	3387	2,8	5617	4,6	1474	1,2	24901	20,5
Чигиринський	70250	70,9	3205	2,8	4309%	3,7	1787	1,5	36466	31,4
Черкаський	67917	44,2	4742	3,1	13830	9,0	4939	3,2	62234	40,5
Канівський	67641	61,4	3259	3,0	4889	4,4	2636	2,4	31731	28,8
Таращанський	85553	68,1	5228	4,1	10504	8,4	2883	2,3	21497	17,1

продовж. додатку М

Липовецький	94031	68,1	5520	4,0	9724	7,1	2076	1,5	26688	19,3
Бердичівський	117746	73,9	5983	3,7	11672	7,5	1814	1,1	22265	14,0
Сквирський	115553	63,0	7107	3,9	15424	8,6	3024	1,7	41133	22,8
Васильківський	66076	56,2	5666	4,8	16293	13,9	1240	1,1	28217	24,0
Київський	68041	32,7	2992	1,5	19027	9,1	2856	1,4	115080	55,3
Радомишльський	94088	22,6	11910	2,9	42356	10,2	21056	5,1	246277	59,2
Разом	1048029	58,9	64233	3,3	161473	7,6	55292	2,0	677775	28,9

Додаток Н

Розподіл посівних площ за основними культурами у приватновласницьких господарствах

Київської губернії у 1881 р. (у %) [133]

<i>Повіти</i>	<i>Пшениця</i>	<i>Жито</i>	<i>Ячмінь</i>	<i>Гречка</i>	<i>Овес</i>	<i>Просо</i>	<i>Горох</i>	<i>Картопля</i>	<i>Рапс</i>	<i>Цукрові буряки</i>
Уманський повіт	44,4	5,8	5,9	3,2	19,1	6,0	2,1	0,4	7,4	2,5
Звенигородський повіт	39,4	7,6	6,1	1,8	14,6	5,1	0,6	0,3	2,2	10,4
Чигиринський повіт	41,1	8,2	7,4	1,3	15,9	6,7	0,1	0,8	2,4	8,4
Черкаський повіт	36,0	11,6	3,7	2,0	13,7	5,3	0,3	1,0	0,4	19,3
Канівський повіт	37,8	5,8	2,2	1,5	17,4	8,3	1,5	0,1	1,0	21,6

продовж. додатку Н

Таращанський повіт	34,9	8,2	7,0	2,3	17,4	7,5	1,5	0,2	6,6	10,6
Липовецький повіт	33,3	7,8	5,2	3,1	22,8	6,1	2,3	0,1	3,3	13,2
Бердичівський повіт	28,3	17,5	8,0	4,7	20,5	6,5	2,3	0,3	3,6	7,4
Сквирський повіт	28,9	14,5	8,1	3,0	21,3	8,8	1,7	0,2	2,2	10,0
Васильківський повіт	33,7	12,1	6,7	2,6	17,1	11,7	0,7	0,2	3,9	8,7
Київський повіт	23,2	25,2	3,7	7,0	22,7	6,6	1,1	2,1	0,1	6,8
Радомишльський повіт	5,6	47,1	2,6	18,5	18,3	1,4	0,8	4,8	1,2	0,1
Всього по губернії	32,2	14,2	5,5	4,2	18,4	7,8	1,2	8,7	2,8	10,7

Додаток П

Розподіл посівних площ Київщини за основними зерновими культурами
1881 – 1913 рр. (у тис. дес.) [227]

<i>Роки</i>	<i>Озиме жито</i>	<i>Озима пшениця</i>	<i>Ярова пшениця</i>	<i>Овес</i>	<i>Ячмінь</i>	<i>Гречка</i>	<i>Просо</i>	<i>Кукурудза</i>
1881 р.	424	341	14	261	129	151	148	2
1901 – 1905 рр.	445	371	18	346	148	110	165	6
1906 – 1910 рр.	420	306	20	356	192	109	188	5
1910 – 1913 рр.	461	341	16	338	177	102	163	4

Додаток Р

Середня врожайність цукрових буряків за 1885, 1896 – 1902 рр.

(у пудах) [26]

<i>Повіти</i>	<i>1885 р.</i>	<i>1896 р.</i>	<i>1897 р.</i>	<i>1898 р.</i>	<i>1899 р.</i>	<i>1900 р.</i>	<i>1901 р.</i>	<i>1902 р.</i>
Київський	99,5	105,2	97,5	80,9	94,3	87,5	75,5	100,9
Бердичівський	85	97,7	86,8	86,8	137,5	120,5	74,3	95,2
Васильківський	105	97,7	90,1	80,2	92,8	79,2	78,8	94,5
Звенигородський	117	116,6	106,6	107,8	84,7	66,7	128,0	109,0
Канівський	104	91,6	60,2	64,4	68,8	62,9	65,8	82,4
Липовецький	99,5	109,9	95,0	96,1	63,6	130,9	127,2	103,5
Радомишльський	47,5	69,5	75,0	108,3	108,9	100,0	67,9	69,5
Сквирський	88	122,2	88,9	188,8	128,8	77,8	83,2	90,6
Таращанський	90,5	91,9	78,6	57,3	70,6	77,2	78,6	79,7
Уманський	110,5	79,1	97,0	97,8	83,6	69,0	121,1	66,0
Черкаський	106	106,2	72,5	78,6	87,2	66,6	68,7	74,1
Чигиринський	92,5	103,7	76,6	90,8	110,1	54,5	69,5	113,2
Всього по губернії	95,4	103,8	85,8	93,1	90,4	76,7	91,8	91,6

Додаток С

Прибутки польських землевласників Київської губернії за 1870 р. [5]

<i>Повіти</i>	<i>Кількість придатної землі (в дес.)</i>	<i>Щорічна прибутковість землі (в крб.)</i>	<i>Кількість щорічного прибутку з заводів, фабрик та інших оброчних статей (в крб.)</i>	<i>Кількість загального щорічного прибутку (в крб.)</i>
Київський	94403	134996 крб. 29 коп.	42682 крб. 33 коп.	177678 крб. 62 коп.
Васильківський	126777	187629 крб. 96 коп.	285872 крб. 22 коп.	473502 крб. 18 коп.
Канівський	156941	216563 крб. 21 коп.	151996 крб. 06 коп.	286559 крб. 27 коп.
Сквирський	157137	243562 крб. 35 коп.	109233 крб. 73 коп.	352796 крб. 08 коп.
Таращанський	138036	204299 крб. 28 коп.	99444 крб. 49 коп.	303737 крб. 77 коп.
Липовецький	136147	253233 крб. 42 коп.	97095 крб. 72 коп.	350329 крб. 14 коп.
Бердичівський	146372	242977 крб. 52 коп.	129872 крб. 62 коп.	372850 крб. 14 коп.

продовж. додатку С

Черкаський	59330	125779 крб. 60 коп.	103349 крб. 90 коп.	229129 крб. 50 коп.
Радомишльський	292729	184419 крб. 22 коп.	66525 крб. 06 коп.	250944 крб. 33 коп.
Чигиринський	31981	69358 крб. 20 коп.	16782 крб. 60 коп.	86144 крб. 80 коп.
Уманський	108989	305169 крб. 90 коп.	95308 крб.	400477 крб. 20 коп.
Звенигородський	74856	143793 крб. 59 коп.	61137 крб. 26 коп.	204860 крб. 78 коп.
Всього по губернії	1473698	2211705 крб. 89 коп.	1259300 крб. 01 коп.	3471005 крб. 83 коп.

Додаток Т

Публікації здобувача за темою дисертації:

Статті у фахових виданнях

1. Мочернюк Я.М. Оренда землі у поміщицьких маєтках Київської губернії друга половина XIX – початку XX ст. / Я.М. Мочернюк // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6: Історичні науки: Зб. наук. праць. – Вип. 9. – К., 2012. – С. 156 – 160.

2. Мочернюк Я.М. Розвиток системи польського землеволодіння на Київщині після Січневого повстання 1863 р. / Я.М. Мочернюк // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць. – Вип. 80 (№1). – К., 2014. – С. 95 – 98.

3. Мочернюк Я.М. Основні тенденції розвитку тваринництва у Київській губернії у пореформений період / Я.М. Мочернюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 1. Ч. 2. – Тернопіль, 2014. – С. 27 – 30.

4. Мочернюк Я.М. Поміщики Київської губернії у торгівельно-фінансовому підприємстві (друга половина XIX – початок XX ст.) / Я.М. Мочернюк // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць. – Вип. 114 (№11). – К., 2016. – С. 16 – 19.

5. Мочернюк Я.М. Участь поміщиків Київської губернії в експорті хліба в країни Західної Європи в пореформений період / Я.М. Мочернюк // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць. – Вип. 128 (№1) – К., 2018. – С. 63 – 65.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації та її наукові результати досліджень

6. Мочернюк Я.М. Роль польських поміщиків у розвитку підприємництва у Київській губернії у пореформений період / Я.М. Мочернюк // «Sciences of Europe». – 2016. – Vol. 3, No 9 (9). – P. 13 – 16.

7. Мочернюк Я.М. Іпотечне кредитування поміщиків Київської губернії у пореформений період / Я.М. Мочернюк // «EVROPSKÝ FILOZOFICKÝ A HISTORICKÝ DISKURZ». – 2016. – Vol. 2, Is. 4. – P. 35 – 42.

8. Мочернюк Я.М. Розвиток польового господарства в поміщицьких маєтках Київської губернії в 1861 – 1917 рр. / Я.М. Мочернюк // Молодий вчений: науковий журнал. – К., 2016. – № 12.1 (40) (грудень). – С. 271 – 274.

9. Мочернюк Я.М. Організація господарств польських поміщиків Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. / Я.М. Мочернюк // Гадяцька угода 1658 р. в контексті польсько-українських історичних взаємин [зб. наук. праць]. – 2013. – С. 119 – 124.

10. Мочернюк Я.М. Особливості нормативно-правового регулювання поміщицького землеволодіння в Київській губернії у пореформений період / Я.М. Мочернюк // Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О.В. Потильчак, І.Г. Ветров, О.О. Сушко. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. – С. 142 – 152.

11. Мочернюк Я.М. Розвиток цукрового виробництва та винокурної промисловості в поміщицьких маєтках Київської губернії в 1861 – 1917 рр. / Я.М. Мочернюк // Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О.В. Потильчак, І.Г. Ветров, О.О. Сушко. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. – Випуск 2 (6). – С. 45 – 49.

12. Мочернюк Я.М. Маєток поміщика Київської губернії у пореформений період: економічна характеристика та ефективність господарства / Я.М. Мочернюк // Матер. III всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю

«Придніпровські соціально-гуманітарні читання». – Дніпропетровськ, 2014. – Ч.2. – С. 51 – 54.

13. Мочернюк Я.М. Особливості розвитку підприємництва в лісовому господарстві поміщиків Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. / Я.М. Мочернюк // Матер. III всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю «Науковий діалог «Схід-Захід». – Дніпропетровськ, 2014. – Ч.2. – С. 24 – 28.

14. Мочернюк Я.М. Розвиток підприємництва в цукровій промисловості поміщицьких маєтків Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. / Я.М. Мочернюк // Матер. IV всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук». – Дніпропетровськ, 2014. – Ч.1. – С. 179 – 182.

15. Мочернюк Я.М. Землеробський реманент у сільськогосподарському виробництві поміщиків Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. / Я.М. Мочернюк // Матер. III Міжнар. наук.-практ. конференції «Політологія, філософія, соціологія: контури міждисциплінарного перетину». – Одеса, 2015. – С. 107 – 110.

16. Мочернюк Я.М. Розвиток борошномельної промисловості у маєтках Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. / Я.М. Мочернюк // Матер. міжнар. наук.-практ. конференції «Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень». – Херсон, 2015. – С. 65 – 69.